

KOVÁCS ÁBRAHÁM

NEMZETKÖZI KÁLVINIZMUS EURÓPA PERIFÉRIÁIN:

MAGYAR ÉS SKÓT PROTESTÁNS KAPCSOLATOK

A 19. SZÁZADBAN

KOVÁCS ÁBRAHÁM

**NEMZETKÖZI KÁLVINIZMUS
EURÓPA PERIFÉRIÁIN:
MAGYAR ÉS SKÓT
PROTESTÁNS KAPCSOLATOK
A 19. SZÁZADBAN**

L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2016

© Kovács Ábrahám, 2016
© L'Harmattan Kiadó, 2016

ISBN 978-963-414-238-6

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
email : diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél : (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email : harmattan.italia@agora.it

A kiadásért felel Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A borítóttervet készítette: Mikáczó Kamilla
Technikai szerkesztő: Szilágyiné Asztalos Éva

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: +36-1-267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky utca 20.
Tel.: +36-1-445-2775
parbeszedkonyvesbolt@gmail.com
www.konyveslap.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	9
I.	
EGYHÁZ ÉS TÁRSADALOM:	
A VIKTÓRIÁNUS EVANGÉLIKALIZMUS TERJESZTÉSE	
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN	
1. A protestáns iratterjesztés és népi vallásos irodalom skót és angol közvetítői Magyarországon	13
A magyarországi kezdetek: 1811-1835	15
A protestáns vallásos irodalom terjesztésének kibontakozása: 1835-1848	17
A bibliaárusok (kolportőrök) és munkájuk	20
Magyarországi bibliakiadások, és az iratterjesztés	22
A bibliaterjesztés kiteljesedése és betiltása	
az 1848/49-es szabadságharc idején	24
Az iratterjesztői munka 1850 után	27
A protestáns iratterjesztés: a kiutasítás oka?	29
2. Angolszász útinaplók, feljegyzések és beszámolók Mária Dorottya főhercegnő szerepéről a pesti skót missziói állomás megalapításában	37
A pesti misszió eredete. Dr. Keith betegsége. A főhercegnő.	
Dr. Duncan nagy sikere.	37
3. Vasárnapi iskola, mint skót modell a vallásos gyermeknevelésre	47
A budapesti Skót Misszió és a Németségű Leányegyház vasárnapi iskolái	47
Szabó Aladár, Moody Andrew találkozása és a magyar nyelvű vasárnapi iskolai mozgalom eredete	49
A magyar nyelvű vasárnapi iskolai mozgalom önállósulása és fejlődése az 1880-as években	53

A vasárnapi iskolai mozgalom és a KIE közötti szoros kapcsolat	57
A vasárnapi iskolai mozgalom szervezetté válása és a Skót Misszió szerepe	59
Az országos vasárnapi iskolai szövetség megalakulása	60
4. Nép, vallás és egyház Csiky Lajos gondolkodásában	69
Bevezetés	69
Élete	69
Műveinek vázlatos áttekintése	70
A teológiatörténeti háttér	72
A „debreceni új ortodoxia” teológiája a XIX. században	72
Belmisszió és ébredés kezdete Debrecenben	73
Csiky Lajos missziói teológiája	76
A skóciai és svájci ösztöndíjak, mint a teológiai látásmódjának eszközei	76
A skót szabad egyház stipendiuma	77
A gyakorlati teológus misszióteológiai felfogása	79
Belmisszió	79
Külmisszió	81
A végzői és helyei: lelkipásztorok és leendő lelkészek az egyházban és a társadalomban	81
5. Természettudomány és hit. Darwin hatása Dapsy László munkássága révén a magyarországi protestáns egyházakban	95
Dapsy László és a skót-angol kapcsolat	95
A darwinizmus Magyarországon	96
„A fajok eredete” első fordítása	97
Darwin elméletének egyházi fogadtatása	99
6. Egy skóciai ösztöndíjas diák munkássága: skót és angol hatások közvetítése a közgazdaság, biológia, geológia és politikai-filozófia terén	103
Egy karrier elindulása a Debreceni Országos Felsőbb Gazdasági Tanintézetben	103
Budapesti tevékenysége: önálló munkái és fordításai és az angol-skót hatások közvetítésének elkezdése	104
Dapsy önálló cikkei, lapkiadás és egyéb tudományos tevékenysége	105
Természettudományi Közlöny – előzmények	105
Lapkiadáói munkássága	107

7. Evolúció, evangélikalizmus és liberális teológia.

Henry Drummond „Természeti törvény a szellemi világban” című könyvének

hazai protestáns recepciója	111
A természettudomány kihívása: Darwin elmélete és a bibliai tanítás	111
Egy sajátos szintézisteremtő: Henry Drummond élete és munkássága	113
Tudomány és teológia viszonya a 19. században	116
Természeti törvény a szellemi világban	118
A kiengesztelődés tanának természettudományos magyarázata	122
A progresszív evangelikál fogadtatás: Szabó Aladár recenziója	123
A liberális fogadtatás: a Sárospataki Lapok szerzője és Szeremley Barna kritikája	126
Drummond hatása itthon és Skóciában	132

8. Baráth Ferenc fordítói és irodalmi munkásságának szerepe a skót hatások közvetítésében

Életrajz	141
A skót és angol hatás Baráth műfordítói és publicisztikai munkásságának áttekintése	144
Társadalom szemlélete	146
A prostitúció	151

9. Albion, mint példakép: a skót népi vallásosság, humor és nevelés kérdése

Baráth Ferenc munkáiban	159
Népi vallásosság és a skót nép jelleme	161
Szabadság, függetlenség és egyenlőség	161
A nyelv bája: a szókimondás és gyengédség valamint a vendégszeretet	162
A puritán gyökerű evangélikalizmus jelenléte a skót társadalmi életben	163
Vallás, mint erkölcsnemesítés eszköze a nevelésben és az oktatásban	164
Humor, esztétika és népnevelés: az angol és skót humor hatása Baráth Ferenc felfogására	167

10. Angol és skót hatások Felméri Lajos pedagógiai professzor gondolkodásában

Felméri sajátos magyar neveléstudományi felfogása	183
Idegen német utilitarista vagy alkalmazott nemzeti liberális nevelés	185

NÉVMUTATÓ

TÁRGYMUTATÓ

ELŐSZÓ

Harminc évvel ezelőtt, 1985 őszén, mint fiatal egyháztörténész érkeztem Skóciába. Az edinburghi New College-ban a kötelező egyetemi kurzusok mellett, amit Alec Cheyne egyháztörténész professzor vezetésével felvettem, szándékom volt, hogy az addig a brit-magyar kapcsolatokban eléggé egyoldalúan feltárt angol-magyar terület mellett a skót-magyar kapcsolatokat szeretném megkutatni. Mivel ezen a téren elég kevés magyar illetve brit munka látott napvilágot, a szakemberek csekély eredményt jövendöltek. Talán Makkai László és Barcza József debreceni professzorok hittek abban, hogy lesz értelme annak a sziszifuszi munkának, amit 800 esztendő forrásainak áttekintése jelenthet. Pár hónapos kutatói tájékozódás után, előttem is világossá lett, hogy ehhez nemhogy egy év, de egy évtized is kevés lesz. Mégis hozzáláttam...

A kutatás témáját maga a helyszín kínálta fel: az edinburghi New College illetve az ösztöndíjas státuszom (mint peregrinus) és küldő intézményem, a debreceni Református Kollégium addigi feltárt skót kapcsolatai (Balogh Ferenc, Csiky Lajos stb.) Csakhamar látszott, hogy maga az edinburghi peregrináció, a diákokon keresztül pedig Debrecen dominanciája a 19. század második felére szűkítheti a skót-magyar kapcsolatoknak azt a fellendülését, különösen a református egyházra gyakorolt hatását, amit igazán érdemes kutatni. Hát így indult el 30 évvel ezelőtt az a kutatás, aminek első szerény eredményei azt mutatták, hogy érdemes volt nekigyürkőzni a témának.

Pedig az edinburghi egyetemi évek csak arra adtak lehetőséget, hogy az ún. hatástörténet főbb kontúrvonalait megrajzoljam. De ez is elegendő volt ahhoz, hogy a hazai egyháztörténet korábban megcsontosodott doktrínáit kezdjük el revideálni! Sikerült felhívni a figyelmet arra, hogy eladdig tévesen alakult ki az a felfogás, mely szerint német pietista hatásra alakultak ki a belmissziós és egyháztársadalmi egyesületek a 19. században, amelyek a 20. századra jelentősen befolyásolták a magyarországi református egyház életét, különösen a két világháború között. Sikerült rámutatni arra, hogy a református egyházra milyen hatalmas befolyást gyakorolt a skóciai presbiterianizmus.

Hazatérésem után más munkák miatt abbamaradt ez a folyamat. S mint bűvópatak, egy évtized múlva tört elő Kovács Ábrahám ifjú egyháztörténészi aktivitásával a téma kutatása,

aki az általam elindított munkát nemcsak hogy tovább folytatta, hanem friss szempontjaival és széleskörű forráskutatásaival tökéletesre vitte! Bizonyítják ezt az azóta megjelent remek külföldi és hazai publikációi is. Ez külön öröm számomra és köszönöm innen is Kovács Ábrahámnak!

A szerző előttünk lévő kötete is jól mutatja, hogy Kovács Ábrahám alig egy évtized alatt a skót-magyar kapcsolatok igazi polihisztorává nőtte ki magát! Alapos és mélyre ásó külföldi és hazai levéltári kutatásai, több tucat tanulmánya és kötete lehetővé tették, hogy széles körben tegye ismertté: Európa periferiáin miként kapcsolódik össze a magyar és skót lelkiség, ami a kálvinizmusban gyökeredzik. Ezzel is magyarázható a magyar-skót kapcsolatokban a protestáns dominancia, különösen a 19-20. században. De egyáltalán, a reformáció óta egyetlen nyugati teológia vagy szellemi irányzat sem hatott ilyen rendkívüli módon és tartósan a magyar reformátusságra, mint a skót hatás. Ezt jól látja és láttatja az olvasóival is könyvének azon fejezeteiben, ahol például a pesti Skót Misszió működését, az iratterjesztést, a vasárnapi iskolai mozgalmat, a belmissziós egyesületeket, a teológiai irányzatokat, a népi vallásosságot mutatja be, természetesen az azokban közreműködő peregrinusok (Balogh Ferenc, Baráth Ferenc, Felméri Lajos, Csiky Lajos) tevékenységén keresztül. De a skót ösztöndíjasok közreműködése nemcsak az ún. t. érvényesítette. Mellette akaratlanul is megjelentek a liberálisabb álláspontok is, méghozzá éppen a skót ösztöndíjasok közt, mint például Dapsy László, Baráth Ferenc, Hamar István és mások. A skót hatás tehát nemcsak ún. „klerikális mozgalomról” szól, hanem annál sokkal több és átfogóbb társadalmi folyamatról van szó. Nemcsak az evangéliumi, angolszász kegyességi hatások érvényesülnek, hanem a kortárs, angolszász szellemi és tudományos irányzatok is megjelennek. Például Dapsy munkássága skót és részben angol hatásokat közvetít a közgazdaság, a biológia, geológia és politikai filozófia terén. Ebben kiemelkedik a darwinizmus magyarországi népszerűsítése. Vagy Felméri Lajos egy sajátos magyar neveléstudományi felfogást alakított ki a skót és angol hatásra. Baráth Ferenc pedig az angolszász irodalom egyik lelkes és befolyásos hirdetője lett, aki olyan neves íróra volt hatással, mint Molnár Ferenc.

Kovács Ábrahám egybeszerkesztett tanulmányaiból egyértelműen kiderül, hogy a 19. század második felében, a társadalmi átalakulás folyamatában milyen fontos szerepet játszottak a magyar-skót kapcsolatok. Az ún. skót hatás döntően befolyásolta a protestáns egyházak társadalmainak gondolkodásán keresztül a polgári társadalom fejlődését. A skóciai peregrináció csatornáján át pedig a Monarchia katolikus tengerében mindig friss protestáns fuvallat jutott el a Kárpát-medencei magyarsághoz.

*Hörcsik Richárd
egyetemi tanár*

I.
EGYHÁZ ÉS TÁRSADALOM:
A VIKTÓRIÁNUS EVANGÉLIKALIZMUS TERJESZTÉSE
A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN

A PROTESTÁNS IRATTERJESZTÉS ÉS NÉPI VALLÁSOS IRODALOM SKÓT ÉS ANGOL KÖZVETÍTŐI MAGYARORSZÁGON

A magyarországi vallás- és egyháztörténet rendkívül izgalmas területe a hagyományos iskolarendszeren kívüli népoktatás kérdése, illetve azon kérdések, hogy milyen eszközökkel történet és hogyan is zajlott a magyarországi népesség 'oktatása' a formális egyházi és állami kereteken kívül. Ezzel a területtel a történészek alig foglalkoztak és a protestáns iratterjesztés magyarországi története máig nincs feldolgozva teljesen. A kutatásban úttörő szerepet töltöttek be Balogh Ferenc írásai.¹ Szemléletünkben érdekes cikkek a munkában résztvevők, Biberauer Richárd és Szabó Aladár által megjelentetett népszerűsítő írások, amelyek néha áttekintő jellegűek is.² Továbbá megemlíthetjük, hogy az 1950-es években egy rövid kis írás jelent meg az Evangélikus Életben Ottlyk Ernő tollából.³ Mégis az első komoly specifikus, tudományos feldolgozási kísérletet egy külföldi kutató, John Eibner igényes munkája jelentette,⁴ majd Szigeti Jenő egy impozáns, jól sikerült adatolós munkája igyekezett a 19. századi iratterjesztés holisztikus bemutatására először a Vizsolyi Biblia emlékkönyvében, később pedig az Egyháztörténeti Szemle hasábjain.⁵ A két utóbbi munka úttörő jellegű sok tekintetben. Azonban nagyon sok levéltári és más elsődleges forrást ők sem kutat(hattak) ki, így e jelen dolgozat sok tekintetben jóval szélesebb kontextusba helyezi be a biblia- és iratterjesztés történetét.

Ennek a területnek fő, – ha nem legmeghatározóbb – szereplői a 19. századi Magyarországon teológiai tanárok, előkelő nemesek, lelkészek majd a megjelenő protestáns traktátus és bibliaárusok voltak. A Biblia terjesztése a nép között abból az alapvető haladó protestáns felfogásból indult ki, amelynek alapjait Erasmus és Luther teremtette, hogy a Szentírás legyen elérhető minden nyelven és mindenki számára.⁶ Erasmus arról beszél, hogy a Bibliát „skót és ír nyelvekre, sőt török és arab nyelvekre is le kell fordítani, ahogy az Újszövetség kiadásához írt előszavában írja: 'Azt szeretném, hogyha a legalacsonyabb sorsban élő nő is el tudná olvasni az evangéliumokat és Pál leveleit'”.⁷ A reformáció korának eseményei és az utána következő századok ezt

a 'programot' csak részben valósították meg. Ennek adott igazán nagy lendületet Nagy Britanniából a 18. század végétől az a missziói folyamat, amely az iratterjesztésben is megnyilvánult. Ennek két meghatározó szervezete volt: a Religious Tract Society, a Vallásos Traktátus Társaság (VTT), és a British and Foreign Bible Society, a Brit és Külföldi Bibliatársulat (BKBT).⁸ A Traktátus Társaságot 1799-ben alapították brit protestánsok. Ugyanebből a körből kerültek ki a Bibliatársaság alapítói is. A hamarosan világméretűvé váló befolyásos BKBT célja az volt, hogy a Bibliát, vagy legalábbis az Újszövetséget minden emberhez eljuttassák az adott nép anyanyelvén, valamint munkájukkal megszüntessék „az uralkodó tudatlanságot, babonaságot, és bálványimádást, amely a világ nagy részében jelen van”.⁹ A brit protestánsok szemei előtt az lebegett, hogy a nőket, a szegényeket és a gyermekeket is elérjék az evangéliummal. A Szentírás terjesztése és a traktátusok árusítása egymástól elválaszthatatlan volt.

A traktátusok olyan protestáns hitéleti irodalmat jelentettek, amelyek a köz-nép számára érthetően megfogalmazva bontották ki a keresztyén hitelveket. Azonban elsődlegesen mégsem ez az arculat volt a legnépszerűbb az emberek között, hanem a keresztyén kegyességet bátorító életrajzi, vagy történeteket elbeszélő irodalom. A traktátusok gondolatvilágát egyértelműen befolyásolta az a ma is rendkívül befolyásos protestáns irányzat, amelyet evangélikalizmusnak nevezünk. Ez a Nagy Britanniából hazánkba a 19. század folyamán áttevődött mozgalom szerteágazó hatásával a protestáns százazezeit befolyásolta egyházi civil szervezeteken, szociális vagy diakóniai intézményeken és kegyességi alkalmon keresztül. Az iratterjesztés, amely a Biblia és a traktátusok terjesztését egyaránt jelentette, egyrészt előkészítette a magyar nép tömegeit az evangélikál és a velük rokonságban álló németországi pietista mozgalom gondolatvilágának befogadására, másrészt a mozgalom által hangsúlyozott megtérési élményben részesült egyházi tagok utógondozásában volt nagy szerepe. Természetesen az iratterjesztés a korhoz kötötten, illetve abba beágyazódva foglalkozott a kortárs kérdésekkel protestáns szempontból, azon belül is a már említett ot közvetítette markánsan. Ebből fakadóan jellemző volt rá egyrészt: a felekezeti nyitottság (feltételezve, hogy a más protestáns felekezethez tartozó hívek az alapvető protestáns hitelveket vallják és a missziói felfogásukban a megtérés, újjászületés, a Szentírás ihletettsége, a Credo szó szerinti értelmezése magától értetődő volt), amely megteremti a későbbi ökumenét, másrészt: éles hangú polémiával viseltetett a katolicizmussal szemben.

A magyarországi kezdetek: 1811-1835

A Brit és Külföldi Bibliatársulat első próbálkozásai a század elejére nyúlnak vissza.¹⁰ William Canton, egyháztörténész feljegyzése szerint a Magyar(országi) Biblia Intézetet Zay báró patrónussága alatt alapították meg a BKBT 500 fontos adományával 1811 augusztusában, Pozsonyban. A történelmi Magyarországon kialakuló bibliaterjesztés kiterjedt minden egyes nemzetiségre. Emiatt nem is meglepő, hogy a Lutheránus Líceumban szláv nyelvészetet tanító Palkovics György levelében Husz Jánost az angol Wycliffe hűséges követőjének tüntette fel. Így ír erről: „Önöktől érkeztek el hozzánk a szentírás első sugarai. Most, mintegy négyszáz év eltelte után önök újból készek arra, hogy ezzel ismét megajándékozzanak bennünket”.¹¹ A magyarországi protestáns nemesség és hazai értelmiségiek összefogtak a nagyhatalomnak számító Nagy Britannia egyik fontos, külföldön igen aktívan munkálkodó szervezetével, a Bibliatársulattal. Ennek eredményeként létrejött a Pozsonyi Biblia Intézet, és megkezdődött a Biblia árusítása magyar, német és nemzetiségi szláv nyelveken. Az intézet tagjai Stanislaides Dániel, Blilnitza Paulus, Palkovics György, Fábri István és Grósz János voltak, míg az elnöki posztot báró Jeszenák János töltötte be.¹² A BKBT nagyon sok szálon értesült a magyarországi fejleményekről. 1814-ben Dr. Pinkerton, a társaság európai direktora Utrechtben az 1794-es Biblia 2000 példányát fedezte fel. Ezeket a BKBT Londoni Bizottsága felvásárolta, majd eljuttatta azokat Pozsonyba. William Canton összefoglaló műve ezek után azon sajnálkozik, hogy évekig alig lehetett valamit is hallani a Magyarországi Biblia Intézetről.¹³ Hogy a Habsburg uralkodóház véleménye változott, arra a következő adatok derítenek fényt.

A létrejött intézetről keveset tudunk, de Eibner kutatásai rámutattak arra, hogy 1811 és 1816 között az intézet több nyelven nyomtatott Bibliákat.¹⁴ A kezdeti sikereken felbuzdulva a BKBT először 1816-ban diplomáciai úton próbálkozott a 'Nemzeti Bibliatársulat' létrehozásával a Habsburg Monarchiában, mely végzetesnek bizonyult a pozsonyi kezdeményezés számára. A BKBT külügyi titkára, Carl Steinkopff találkozót kezdeményezett az épp Londonban tartózkodó két osztrák főherceggel, Jánossal és Lajossal, akik ígéretet tettek, hogy a császárnál közben járnak ez ügyben. Kérésükre a Társaság elnöke, Lord Teignmouth, egy, a társaság jelentéseiről készült gyűjteményt adott át nekik remélve, hogy ez az uralkodó elé kerül.¹⁵ Robert Pinkerton, a közép-európai területért felelős koordinátor ugyanaz év őszén Bécsbe utazott és maga Metternich fogadta. Úgy tűnt, hogy sikeres lesz a próbálkozása. Ekkor azonban a lengyelországi Gniezno-i¹⁶ metropolita a pápához fordult tanácsért, hogy a megalakulni kívánó lengyel bibliatársulat esetében mit tegyen Váratlan fordulatként jött a hír.

A vatikáni udvar igen kemény hangnemben kárhóztatta a BFBT munkáját és 1816. június 16.-án pápai bullát adott ki. Ez, a kortársak szerint negatív hatással volt a magyarországi eseményekre, de a lengyel társaság mégis csak megalakult, mivel a cár engedélyezte azt.¹⁷ A társaság történetét elsőként feldolgozó Browne munkája az sejteti, hogy a magyarországi, illetve ausztriai¹⁸ hivatalos megalapítási kísérletek előtt már valamilyen formában mégis tevékenykedett a BKBT és a pozsonyi intézet munkája is ezt mutatja. Az aktív tevékenység meglétét támasztja alá a katolikus érsekek és püspökök által 1816. december 16.-án kiadott nyilatkozat is, amely megtiltotta, hogy a társaság gratis, vagy olcsón árusítsa a Bibliákat, valamint a bevezetőben említett híradást a Magyarországi Biblia Intézet megalapításáról.¹⁹ A Habsburg udvar ezek után 1816. december 23.-i rendeletével BKBT munkáját betiltotta.²⁰ A magyarországi egyházi képviselők, a református Teleki László és a lutheránus szuperintendens Balogh Péter közbenjárása eredménytelen volt.²¹ Ezzel a biblia- és iratterjesztés első korszaka, amely eredményekben gazdag volt, lezárult. 1817 elejétől, – amely a második szakaszt jelentette, – komolyabb próbálkozások ugyan voltak a BKBT részéről, de a Habsburg udvar kemény politikája miatt eleve kudarcra voltak ítélve.

A társaság csak 1828-ban tudta ismét folytatni a munkáját. Ez jelezte a harmadik időszak kezdetét, amelyet a megújulás korának nevezhetünk. A legjelentősebb próbálkozást a württembergi bibliatársulat alkalmazottja J. M. Müller mondhatta magáénak, aki a pozsonyi szálát megpróbálta felleleveníteni és újakat épített ki Alcsúton, Budán és Pesten, Székesfehérváron és Győrben. Müller megkísérelte megnyerni József nádor feleségét Mária Dorottyt is az ügynek.²² Fabinyi azt írja – és ezzel Eibner is egyetért – „1831-ben a társaság arról értesült, hogy a Sárospataki Református Kollégium professzora, Samossy János a magyar szentírás Károlyi fordításának egy verzióját készítette elő kiadásra a protestáns iskolák számára. Hosszadalmas levelezés után, – amely Müller, a Bibliatársulat, és Samossy között zajlott le, – végül is sikerült megegyezésre jutni az anyagiakat illetően”.²³ A nádornének a közbelépése segítette az 1832-ben, Sárospatakon megjelent Károlyi Biblia Újszövetségének kiadását, amelyet a BKBT is jelentősen támogatott. 1835-ben, röviddel a sárospataki Biblia kinyomtatása előtt a Habsburg udvar felfedezte Müller pataki kapcsolatait és kiutasította Müllert a Monarchiából.²⁴ Ez azonban nem jelentette azt, hogy az összes szálát fel tudták számolni. Kulcsfontosságú volt Mária Dorottya és más előkelő nemesek háttér szerepe. A nádorné nemcsak a Biblia kiadásokat támogatta, hanem személyes példájával elől is járt annak forgatásában. A nádorné a vallásos kegyesség miatt nagyon is fontosnak tartotta a Biblia naponkénti olvasását. Saját példáján keresztül elérte, hogy a katolikus férje vele együtt olvassa a Bibliát. A pietista

és evangélikál vallásos irodalom terjesztését komoly összegekkel segítette. Ennek egyik ékes példája, hogy 1834-ben Gossner áhítatos könyvének kiadását támogatta „Anklopfen des Heilands”, amelyet „Az Üdvözítő zörgetése” címmel magyar nyelvre is lefordítottak. Fabiny kutatási rávilágítottak, hogy míg 1835-ben Württembergben tartózkodott, Johann Arndt könyvét „Vier Büsher vom Wahren Christentum” több magyarországi lelkészhez is eljutatta abból a célból, hogy krisztocentrikus kegyesség (Fabiny kiemelése) kialakulását szorgalmazza.²⁵ A BKBT munkája ebben a harmadik időszakban is igencsak korlátozott volt. A külföldiek nem igazán voltak tisztában a jogokkal, a Habsburg udvar (vám, nyomdai nem engedélyeztetés stb.), valamint a katolikus egyház különféle módokon (tilalmak), de hátráltatta, vagy egyszerűen nem igazán engedélyezte munkájukat.²⁶

A protestáns vallásos irodalom terjesztésének kibontakozása: 1835-1848

A Brit és Külföldi Bibliatársulat egyik úttörő, itthoni szakirodalomban kevésbé ismert terjesztője, a mélyen vallásos felsőlövői evangélikus lelkész Wimmer August Gottlieb volt. Az ő személyén keresztül lehet jól látni, hogy a traktátus és Biblia árusítás kéz a kézben haladt. Wimmer már 1835-ben kapcsolatban állt a Traktátus Társasággal.²⁷ A Brit és Külföldi Bibliatársulattal is korán kapcsolatba kerülhetett, hiszen már 1837-ben alkalmazásban állt.²⁸ Ezt erősíti meg egy másik 1859-ben megjelent forrás is, ahol Browne arról értekezik, hogy „három évvel a társaság magyarországi megjelenése előtt, 1837-ben Magyarország és Erdély elérhetővé vált a Brit és Külföldi Bibliatársaság számára olyan módon, mint ahogy azelőtt még sohasem”.²⁹ Ezek szerint a magyarországi bibliatársulat megalakulása Wimmer munkásságához köthető. Ő volt az első hazai bibliaárus. Hogy az államhatalom szemet hunyt Wimmer működése felett, – bár ugyanakkor a karinthiai Müllert kiutasította, – az valószínűsíthetően a württembergi hercegi családból származó Mária Dorottyának, József nádor feleségének köszönhető.³⁰ A pietista lelkész ugyanahhoz a szellemi irányvonalhoz tartozott, mint a nádorné és annak kedvenc lelkésze Bauhofer György, akit Budára is elhozott magának lelkésznek a várba.³¹ Mindannyian német anyanyelvűek, evangélikusok és pietisták voltak. A nádorné Magyarországra érkezésekor csak három lelkészt tartott igazán evangéliumnak, Wimmert, Bauhofert és Kristóffy Istvánt.³²

Wimmer kapcsolatrendszerének kiépítésében Mária Dorottya is hathatósan segített, mivel a németországi belmissziós makkal közvetlen kapcsolatban volt. Mint az ország elsőszámú emberének felesége férje révén, valamint

a saját nemzetközi kapcsolatának köszönhetően is nagyon jól ismerte a BKBT munkáját.³³ 1840-re Wimmer már több mint 200 főből álló elosztói hálózatot szervezett az országban. Ennek köszönhetően Felsőlvő egyfajta logisztikai központként működött. Az iratterjesztést végző, a BFBS által más országokban alkalmazott bibliaárusok általában hitre jutott protestánsok voltak, míg a bibliaterjesztői munkában résztvevő magyarországi protestáns lelkészek többsége nem tartozott sem az evangélikál sem a pietista irányzathoz. Sokak számára meglepő módon nemesek is részt vettek a bibliaterjesztés előmozdításában, mint gróf Zay Károly és mások.³⁴ A Biblia olvasását a haladó szellemű magyar protestáns és – alkalom adtán – katolikus nemesség is komolyan támogatta. Wimmer egyik levelében arról számol be, hogy „Magyarország egyik részén, ahol nem sikerült megbízható lelkészeket találni az ügynek, egy fiatal nemesember nagy lelkesedéssel és aktívan vesz részt a szentírás terjesztésében. Ez a nemesember, Pulszky Ferenc sok cikket írt Magyarország állapotáról az „Allgemeine Zeitung”-ba. Az Úr ily módon előkészíti az ő útját a szentírás forgalmazásával.”³⁵ A magyarországi kutatók számára eddig nem ismert BKBT levéltári forrásai rámutatnak arra, hogy valóban meghatározó volt Mária Dorottya, a skót lelkészek, a pesti protestáns egyházi elit és Wimmer együttműködése. A BKBT alkalmazásában álló evangélikus lelkész feljegyzéséből kiderül, hogy a nádorné segítségével Németországban és Svájcban próbáltak újabb kapcsolatokat szerezni a magyar nek.³⁶ Nagyon is érezték ennek a szükségességét. Egyrészt a külföldiek anyagi támogatása jelentős volt, másrészt minél több rétegből képviselték az evangéliumi (evangélikál vagy pietista) irányzatot, annál több magyarországi lelkészt és nemesembert tudtak megnyerni a saját világszemléletüknek. Az 1840-es évek elején az említett két társadalmi réteget még nem érte el az éppen a fenti szálakon keresztül megjelenő brit evangélikalizmus és német pietizmus hatása. Török Pál is csak a skótokon és Mária Dorottyan keresztül ismerkedett meg a számára új irányzattal, ahonnan felesége is származott. Székács Józsefet is Württembergbe küldték Mária Dorottyaék tanulmányútra, hogy megismerkedjen a pietizmussal.³⁷ A Skót Misszió pesti letelepedése (1841 augusztusa) előtt Wimmer véleménye szerint összesen csak két lelkészt lehetett „igazán evangélikál alapon álló” embernek nevezni rajta kívül a létrehozott hálózatban.³⁸ Meg kell jegyeznünk, hogy Wimmer az irányzaton belül is a radikálisabb szárnyhoz tartozott és kissé élesebben fogalmazott, valamint lényegesebben kritikusabb volt, mint mások. Azonban az igaz, hogy a sokfelé, ha nem is megszervezetten, de szporadikusan létező magyar ‘puritán kegyesség’ mégsem volt ugyanaz, mint a megjelenő és kialakulásban levő új evangéliumi kegyességi irányzat. Valószínű, hogy igen kicsi lehetett az említett magyarországi protestáns társadalmi réteg. Emiatt is nagyon megörülhetett Wimmer, hogy a skót

államegyház, Church of Scotland³⁹ misszionáriusokat küldött az országba.⁴⁰ A skót misszionáriusok jelentései, Bauhofer György naplója és a kortárs levéltári források árnyalják azt a képet, amelyet a történész Browne fest a bibliaterjesztésről, amelyből úgy tűnik, hogy csak Wimmer végzett komoly munkát Magyarországon.⁴¹ A negyedik szakasznak (1835-1848) rendkívül nagy lendületet adott a skót misszionáriusok megjelenése, akik nagyon buzgón fáradoztak a biblia- és traktátus terjesztése területein is.⁴² A pre- és posztmillennialista világszemléletű skótok, akiknek igazán alig volt természetes kapcsolatuk a zsidósággal, mint társadalmi csoporttal, a skóciai ébredés hatására a Szentírás tanulmányozása révén arra a felismerésre jutottak, hogy hirdetniük kell az evangéliumot, a Jézus Krisztusról szóló örömhírt a zsidóságnak. A romantikus, gondviselésszerű és nagyon izgalmas zsidómisszió története 1838-ra vezethető vissza, melynek köszönhetően 1841-től megjelentek a skót misszionáriusok Pesten.⁴³ A skótok nagyon tudatosan szervezték meg missziói, befolyásolási stratégiájukat és felbecsülhetetlen értékű támogatóra leltek elképzeléseikhez Mária Dorottya nádornéban, aki József nádor harmadik felesége volt. A renitens József nádor magyarbarát hírében állott a Habsburg udvarban és feleséget is kizárólag nem katolikusok közül vett. Első felesége ortodox, második református, a harmadik a már említett Mária Dorottya pedig a németországi pietizmus egyik bölcsőjéből, Württembergből származott.⁴⁴ A Nagy-Britanniából származó evangélikál és a németországi pietista mozgalmak sok rokon vonást mutattak és ez tette lehetővé, hogy a nádorné szimpatizáljon a skótok törekvéseivel. Őt elsősorban inkább a protestáns egyházi megújulás érdekelt mintsem a zsidómisszió. Legalábbis az elsőre vannak konkrét utalások. Az is valószínű, hogy a skótok elsődleges célkitűzésével is egyetértett, mert törekvéseiket igen hathatósan támogatta, sokszor a titkosrendőrség és a katolikusok felől érkező feljelentéseket is több ízben hatástalanította.⁴⁵ Tényleg gondviselésszerű volt ez a bibliaterjesztés számára is, hiszen József nádor maga képviselte a Habsburg udvart és mind a két szál, a feljelentések és a protestáns megújulásra törekvő mozgalmak is ugyanabban a családban futottak össze.

A Skót Misszió misszionáriusai, akik a Lánchídépítő munkások lelkészeinek álcázták magukat, komoly stratégiát építettek ki terveik elérésére. Tudatában voltak annak, hogyha hitbeli meggyőződés alapján akarnak missziót végezni a református és evangélikus egyházakban, akkor őket is meg kell termékenyíteni a saját világszemléletük alapvető elemeivel, hogy egyrészt a megtért zsidók számára ne legyen idegen közeg a racionalista magyar református, illetve evangélikus egyház, másrészt maguk a protestáns egyházak is újuljanak meg lelki és szervezeti értelemben.⁴⁶ Kerüljenek ki a felvilágosodás károsnak vélt hatása

alól és ébredjenek fel a hosszú évszázadokon keresztül tartó üldöztetés csipke-rózsika álmából és kezdjék szervezni az egyházi életet annak minden szintjén.⁴⁷

John Duncan, William Allan Owen, Robert Smith skót lelkészek, Mária Dorottya nádorné és a szabadelvű, éppen szárnyaikat bontogató fiatal, ambíciózus pesti lelkészek, a református Török Pál és az evangélikus Székács József alkották azt a magot, amelyből az 1840-es évek pesti ébredése, ha kicsiny közegeben, de mégis csak kialakult. Ez a kis kezdeményezés kovásznak bizonyult, amely aztán hosszú évtizedek munkája során meghatározóan befolyásolta mindkét protestáns egyházat (református és evangélikus) és a kialakuló kiségyháznak nevezett új protestáns egyházakat (baptista, adventista és nazarénus).⁴⁸ A fent említett emberekből álló pesti protestáns elit lelkészi konferenciáin és társasági beszélgetésein, valamint a közösen megtartott bibliaóráin megfogalmazódott az a gondolat, hogy a traktátus- és bibliaterjesztés kulcsfontosságú és a munkát bővíteni kellene a kívánt cél elérése miatt.

A bibliaárusok (kolportőrök) és munkájuk

1846. szeptember 17-én Bauhofer említést tesz naplójában egy összejövetelről, ahol Török, Székács, Smith, Daniel Edwards, Keith Alexander és ő megvitatták annak lehetőségét, hogy alakíthatnák ki a biblia- és traktátusárusok hálózatát.⁴⁹ Mint már említésre került Wimmer már jó ideje olyan jellegű jelentéseket írt Londonba német nyelven, hogy létezett egy lelkészek bevonásával létrehozott elosztói hálózat. Mária Dorottya udvari lelkészének feljegyzése inkább arra vonatkozhatott, hogy a munka formáját igyekeztek továbbfejleszteni a pestiek és a lelkészi elosztói hálózat mellett. Ennek érdekében vándorárusként dolgozó embereket igyekeztek bevonni a munkába, hogy a népet más módon is elérjék a Szentírással, például vásárok alkalmával.

A protestáns lelkészek a saját természetes közegükben terjeszthették a Szentírást, de a nyilvános utcai, köztéri bibliaárusítási tevékenységet a birodalomban valószínűleg nem engedélyezték.⁵⁰ A pesti protestáns elit arra várt, hogy a reformkor kedvező lehetőséget biztosítson a kívánt működéshez. Ausztria galíciai részén történő parasztfelkelés következménye, – amelyben számos földbirtokost lemészároltak, – tette lehetővé ezt a dolgot.⁵¹ Farkas József egyháztörténész szerint – amikor a nádor erről értesült, – az eset nagyon mélyen felkavarta.⁵² Gavin Carlyle William Wingate skót misszionárius kortárs naplójából azt a feljegyzést emelte ki, hogy a nádor a lengyelországi véres felkelés hatása után úgy vélte, hogy a Biblia olvasása és a vallásos iratok terjesztése a jobbágyság felemelését szolgálja, egyszersmind elejét veszi az olyan felkeléseknek, amelyek

a nemesek ellen irányulnak.⁵³ Véleménye az volt, ha a népet oktatják, akkor az ilyen felkelés elkerülhető.⁵⁴ Farkas, majd Carlyle megállapítását megerősíti a Bauhofer naplóból dolgozó Payr állítsa is. A felkelésre reagáló József nádor ezt mondta Mária Dorottyának, aki Bauhoferrel is közölte az elhangzottakat: „Már látom, Bibliát kell a nép kezébe adni, csak bízzatok rám”.⁵⁵ Kicsit legendás felhangja van a Bauhofer féle feljegyzésnek. Valószínű a skótok saját szájízük szerint fogalmazták meg a történetet, de a tény hogy mindkettő igen közletről ismerte a budai várban történeteket és hiteles forrásnak tekinthető.

Mária Dorotya ügyesen kihasználta a lehetőséget. A nádortól kivett egy hallgatolagos ígéretet, hogy indirekt módon támogatja a bibliaterjesztést. A tervet nem volt könnyű véghezvinni. Robert Smith skót lelkész rámutatott, hogy még a nádor kezét is megkötötte a bécsi udvar, mert a végleges döntő szót mindig Bécs mondta ki.⁵⁶ Mindemellett elmondható, hogy a nádorné közbenjárása révén új lehetőség kínálkozott a nyugati protestáns eszmék magyarországi terjesztése előtt. A pesti protestáns lelkészekről ajánló leveleket kaptak a bibliaárusok a skótok közbenjárására és elkezdtek a munkát.⁵⁷ Smith, a fiatal misszionárius erről így ír:

hat fiatalember képeztünk és küldtünk ki bibliaárusként, akik Magyarországon minden részére elvitték az evangélium üzenetét és azzal találták magukat szemben hogy a pesti, fővárosi eseményekről szóló hír már megelőzte őket⁵⁸

Meglepő, hogy a primer források ellentmondanak egymásnak. Smith, Wingate-el szemben 5 iratterjesztőt említ meg, név szerint Taubner, Gellértet, Kiewitz, Lederer és Neuman zsidó konvertitákat, akik a Skót Misszió hatására tértek át.⁵⁹ A feljegyzés szerint az akkor Pesten tevékenykedő két misszionárius, Smith és Wingate két évig nyújtott számukra képzést teológiából, egyháztörténelemből és a 'messiási próféciákból'.⁶⁰ Ez a kortárs katekézisnek felelhetett meg, de mivel ezek az áttértek speciális feladatott láttak el feltételezhető, hogy ők külön kiképzést kaptak. Az országot körzetekre osztották úgy, hogy minden egyes kolportőr hat hét alatt be tudja járni a kijelölt területet. A misszionáriusok munkájukat összehangolták a Brit és Külföldi Bibliatársulat tevékenységével, amely ellátta őket traktátusokkal, Bibliákkal, héber, német és magyar nyelvű traktátusokkal. A kolportőrök termékeiket keresztyéneknek és zsidóknak adták el. Módszerük az volt, hogy először a zsinagógákba mentek el és kapcsolatot teremtettek a zsidókkal, akiknek eladták a könyveket és traktátusokat. Az iratterjesztést több helyen is akadályozták a helyi hatóságok. Van arról is feljegyzés, hogy „egyik alkalommal mindannyiójukat bebörtönözték Pesten”.⁶¹ A vallásos buzgóságukat és világnézetüket pontosan visszatükrözi Carlyle, angol életrajzíró feljegyzése: a börtönben „Istent dicsőítették énekkel, elmélkedtek

és olvasták a szentírást, imádkoztak és annyira örömteli embereknek tündek, hogy az egész börtön érdeklődését felkeltették”.⁶²

Egyértelműen kihallható a primer forrásból az, hogy nemcsak a misszionáriusok, hanem az iratterjesztők is Krisztus igaz követőinek tartották magukat, akik az apostoli időkkel folytonosságban állnak. Sőt, mintegy újra élík a páli idöket. Lehetetlen észre nem venni, hogy a leírás és a nyelvezet, amelyet Carlyle használ az Apostolok Cselekedeteiben található filippibeli történetre emlékeztet, ahol Pál és Silás ‘ugyanazt’ tette.

Wimmer és az általa kiépített hálózat, a misszionáriusok és a zsidók áttértek rendkívüli elkötelezettsége, továbbá a pesti lelkészek és Mária Dorottya hathatós támogatása tette lehetővé azt, hogy az evangéliumi irodalom szélesebb körben eljuthatott a nép különböző rétegeihez. Bizonyára szenzáció számba is ment az addig szokatlan munka. A zsidóság migrációja, – akik a könyvek és traktátusok jelentős felvevőinek számítottak, – nagyban hozzájárult a Misszió hírének elterjedéséhez. A bebörtönzés és a kémjelentések is erről tanúskodnak.⁶³ Még a nádornét is figyelték.⁶⁴ Az iratterjesztést nagy odaszánással végezték az evagélizálizmussal és pietizmussal szimpatizáló protestáns lelkészek, a kolportörök és a misszionáriusok. Céljuk volt, hogy ezzel az eszközzel is ne csak Pestet, hanem az egész országot evangélizálják. Grandiózus tervek voltak ezek, de a Skót Misszió által elindított, s Mária Dorottya komolyan támogatott munkája hosszú távon teljesen visszaigazolódott. A brit evangélikál kör és a pietisták ezeket a történéseket ‘Isten gondviselésé-ként’ értelmezték.⁶⁵ Smith rajongó hitét mutatja a következő is: „néhány lélek egyetlen városban nem tud bennünket megalégíteni. A mi [misszió]állomásunk olyan központtá kell váljon, ahonnan folyamok áradnak ki az ország egészére”.⁶⁶ Wimmer is hasonlóan nagy lelkesedéssel ír az angliai központnak: „A Szentírás terjesztése minden nyelven és nép között a kegyelem pecsétje, amelyet az Úr az Ő egyházára bízott... A protestáns egyházak Isten ígében alapulnak és e bajokkal teli idökbén a Biblia terjesztése a megváltás gyümölcseinek egyetlen eszköze”.⁶⁷ Az iratterjesztői munka, – hasonlóan a mai médiához, – a befolyásolásnak kiváló és modern eszköze volt. A Wimmer féle lelkészi hálózat a skótok által megszervezett kolportöri hálózattal együtt, amelyet a nádor hallgatóságos beleegyezésével működtettek, a „zsidó és pogánymisszió”, azaz a hitalapon nyugvónak az egyik fontos alapkövévé vált ezt jól szemlélteti a munkának terjedelme és minősége.

Magyarországi bibliakiadások, és az iratterjesztés

A Bibliatársulat jelentése szerint 1842-ig 54.500 Kőszegen nyomtatott Biblia vagy Újszövetség került terjesztésre az országban, a már említett körülbelül 200 főre tehető protestáns lelkészi hálózaton keresztül.⁶⁸ A statisztikákat kiválóan vezető szervezet londoni központja szerint az említett évig mintegy 11.937 forint bevételt könyvelhettek el és ezen kívül még 8000 forintos bevétel volt várható. Évente 10.000 és 12.000 példányt adtak el átlagosan a Bibliákból illetve az Újszövetségekből. A Brit és Külföldi Bibliatársaság hivatalos adatai 1844-ből meglepő adatokkal szolgálnak a terjesztés volumenére nézve, hiszen két év alatt 54.500-ról mint 80.000 eladott Szentíráásra növekedett az eladások száma.⁶⁹ A kőszegi nyomdából 1848-ra 13 Biblia és 25 Újszövetség kiadás jelent. Az 1848-ig forgalomba került összes 'könyv' száma 337.960 volt. Jones több mint 400 000 példány felé becsülte a magyar, cseh és német traktátus társulatok által szponzorált és forgalmazott kiadványok számát.⁷⁰ Ez elképesztően nagy mennyiséget és hihetetlen mértékű növekedést jelentett. Az eladások száma azt is mutatja, hogy milyen komoly volt az érdeklődés, valamint az anyagi áldozatvállalás is, hogy a Szentírást forgalmazzák.

A BKBT munkáját a nádorné is jelentős anyagi támogatásban részesítette. Payr Sándor szerint Mária Dorottya „tudományos érdekből héber Bibliát akart kinyomtatni Bécsben” majd mostohafia, István tanácsára Kőszeg és Sopron nyomdái felé fordult kérésével, mert a héber Biblia „Bécsben is a tiltott könyvek listáján szerepelt”.⁷¹ Payr figyelmét elkerülte, hogy Mária Dorottya nemcsak tudományos érdeklődésből, hanem missziós célzattal, a protestantizmus meglevenítése és a zsidók keresztyénné válásának okán támogatta a tervet. Mint már nyilvánvalóvá is vált az általa idehívott Skót Misszió egyik fő céljával teljesen egyetértett.

A több lábon álló együttműködésnek ékes példája az az egyezmény, amelyet a misszionáriusok kötöttek Wimmerrel. A hosszas levelezés értékes láncszemeit a Cambridge-i Egyetem BKBT levéltára is megőrizte.⁷² Ennek eredményeként Kőszegen 2000 héber bibliát nyomtatattak a református Skót Szabad Egyház és a Brit és Külföldi Bibliatársulat egyenlő arányú anyagi segítségével 1843-ban.⁷³ A pesti protestáns evangéliumi elit irányításával hasonlóan nagyszámban kegyességi iratokat, traktátusokat és vallásos irodalmat is nyomtattak és terjesztették az egész ország területén.⁷⁴

A terjesztés, nyomdai kiadás, és az anyagi források előteremtése mellett a külföldi angol és német anyagok magyar nyelvű fordításáról is gondoskodni kellett a nádorné védelme alatt működő evangéliumi protestáns elit körének. Payr Sándor egyháztörténész megemlíti, hogy a nádorné udvari lelkésze is, Bauhofer

angol traktátusokat fordított le magyar nyelvre.⁷⁵ Ezt a híradást megerősítik a BKBTnak küldött híradások is. Ilyen magyarul megjelent példányok, például Richard Baxter „Fölhívás a meg nem tért emberekhez” még ma is fellelhetők az egyházi könyvtárakban.⁷⁶ Olyan világhírű kegyességi traktásukat fordítottak le magyar nyelvre a Vallásos Traktátus Társulat, a Religious Tract Society 400 fontos támogatásával, mint a „Zarándok útja”, Bogue „Az Új testamentum isteni eredetéről szóló esszéje”, vagy Edward „A megváltás története” című munkája.⁷⁷ Ezenkívül olyan népszerű angol traktátusok is lefordításra kerültek, mint „Conversation between two Sailors, Amelia Gale, Well Spent Penny, Wonderful Advantages of Drunkenness, and Martha or(and?) the Happy Death”.⁷⁸ Kiadták 5000 példányban Saphir Izrael megkeresztelkedésére készített beszédét is „Ansprache an die Anwesenden bei Gelegenheit Seiner Taufe” címmel.⁷⁹

John Duncan, a neves orientalista A. B. Davidson mentora a kör legmarkánsabb embere nagyon fontosnak tartotta már az 1840-es évek elején, hogy az Új testamentumnak egy új fordítása is elkészüljön.⁸⁰ William Wingate, a fiatal glasgowi misszionárius 1844 áprilisában abban a reményben ír a nemrég áttért zsidó származású Ballagi Mórról, hogy „nyelvészeti ismereteit jó reménység szerint a Megváltó szolgálatába fogja állítani”.⁸¹ Ballagi Mór is ehhez a körhöz csatlakozott, bár igaz, hogy később, amikor az 1850-es évek végére Mária Dorottya halála után a csoportosuláson belüli különbségek előjönnek, akkor a közvetítő szerepet játszó nyitott gondolkodású, de nem pietista-evangélikál Török Pál és Székács József oldalára áll.⁸² Az új magyar bibliafordítás munkáját Ballagi Mórra és Székács Józsefekre bízák.⁸³ Mária Dorottya az Edinburghi Bibliatársulattal együtt finanszírozta a Ballagi által végzendő bibliafordítást.⁸⁴

Nyilvánvaló, hogy a közös összejöveteleken résztvevő emberek mindegyike felismerte a keresztyén irodalom terjesztésének fontosságát. A traktátus- és bibliaterjesztés az egész magyar lakosságot célozta meg abban a reményben, hogy a protestáns egyházak vezetőit fogja első sorban az ő világnézetük befolyásolni. A késő reformkor politikai légköre páratlan lehetőséget biztosított a nyugati protestáns eszmék terjesztéséhez, amelynek a márciusi forradalom és az utána következő események vetettek véget.

A bibliaterjesztés kiteljesedése és betiltása az 1848/49-es szabadságharc idején

A misszionáriusok is örültek a márciusi forradalom nyomán kivívott áprilisi eredményeknek. Smith tudósításában azt olvassuk, hogy a Misszió teljesen szabadon működhetett és megszabadultak a „félelmetes katolikus osztrák kormány

nyomasztó terhétől, amelynek teljes kémhálózata és korrupciós rendje összedőlt”.⁸⁵ A másik skót Wingate, 1848 augusztusában írt véleménye pedig nagyon jól mutatja azt az evanglikál, katolikus ellenes világszemléletet, amely nem állt távol a magyarországi protestantizmus évszázados alapérzésétől: „A birodalmak megrázkódtatása és a királyságok elvettetése közepette, amelyek hosszú ideig egyesültek, hogy az Antikrisztus bálványimádásának rendszerét fenntartsák majdnem 1260 éve Európa nagy része felett, (még mindig) ennek a lélekromboló tévedésnek a kötelékében van”.⁸⁶ Wimmer Ágoston levelezése is nagyon hasonló hangot üt meg amikor a bibliaterjesztés nehézségeiről beszél: „az ország e részében az Antikrisztus lelkülete egyre jobban megmutatkozik. Úgy tűnik mintha a Sátán általános támadást akarnak indítani Krisztus egyháza ellen”. Wimmer gondolkodásában a protestantizmus egyenlővé kezdett válni a demokratikus eszmél közvetítésével, a bibliaterjesztés az evangélizáció egyik eszközével és minden őt munkájában akadályozó állami, emiatt t a Sátán munkájaként élt meg. Ez a fundamentalista meggyőződés adott neki óriási erőt, hogy munkáját hihetetlen lelkesedéssel, eredményességgel és odaszánással végezze.⁸⁷ Bár az evanglikál, pietista és kibontakozóban levő mérsékelt és radikális szabadelvű protestáns csoportok közt sokféle módon és árnyalt formában léteztek jelentős különbségek, mégis a katolikus ellenesség, a polgári rend kibontakozását gátló szintén katolikus uralkodó ház iránt érzett ellenséggép nagyon komolyan összetartotta őket. Nem meglepő, hogy a skót és a magyar protestánsok könnyen együtt tudtak működni, hiszen világszemléletük több eleme is hasonló volt.

Wimmer a forradalom kitörése előtt meglátogatta Pinkertont Angliában és nagy terveket szőttek, hogyan is ériék el ‘az Ausztriai birodalomban élő három millió protestánst’. Elképzeléseik között szerepelt, hogy nagybetűs bibliakiadásokat próbálnak nyomtatni, újabb kolportöröket alkalmazni és még a birodalmi fővárosban, Bécsben szerettek volna lerakatot is létesíteni.⁸⁸

Az egyik skót lelkész, Wingate is 1848 májusában tért haza és találkozott Wimmerrel.⁸⁹ Ezek után a misszionáriusok, Bauhofer és Wimmer gondos tervezetbe kezdtek, hogy az országot miként evangélizálják. 1848. május 12-én azt a döntést hozták, hogy Budán Biblia lerakatot kell létrehozni Bauhofer felügyelete alatt.⁹⁰ Mindez jóval a Szigeti Jenő által is említett Edward Millard féle (1864) lerakat előtt jött létre.⁹¹ Eibner összefoglaló munkája megemlíti, hogy ennek köszönhetően létrejött az első budai lerakat, Mária Dorottya udvari lelkészének templomában.⁹² A következő lépés az volt, hogy a zsidó származású misszionáriusokat, - akik a Skót Misszió és a Skót Bibliatársulat közös alkalmazásában álltak, - másfél hónapos útra küldték ki. A munkájuk végeztével Thuritz, Jacobi és Gellert nevű iratterjesztők beszámoltak az elvégzett munkáról.

Az iratterjesztők munkáján keresztül a misszionáriusok első kézből

értésülhettek a horvátok kegyetlenkedéseiről, akik Magyarország déli részén dolgoztak. Mária Dorottya és a skótok tudatában voltak annak, hogy a társadalmi és politikai változások komoly érdeklődést keltettek az evangélium iránt. Ebben a felfokozott történelmi pillanatban nem maradhattak el az eszkatológikus várakozást jól mutató vélekedések. A zsidómisszióról írva Smith Gellért véleményét rögzítette levelében, aki arról beszél, hogy most van „az igazi (alkalmas) ideje az evangélium zsidókhoz eljuttatásának. Wingate naplója szerint az iratterjesztők munkáját a közigazgatást vezetőik állandóan szem előtt tartották és egy alkalommal minden iratterjesztőt „városi bírák elé hurcolták”. Olyan esetet is említ, hogy a hallgatólagosan Mária Dorottya védnöksége alatt tevékenykedő misszionáriusokat is beidézték a városi tanácsbírák elé és érdeklődtek a Bauhofer féle budai lerakattól származó traktátusok terjesztése felől. Szerencsájukra minden további következmény nélkül elbocsátották őket.⁹³ Az iratterjesztés egyáltalán nem volt veszélytelen vállalkozás, hiszen a Habsburg udvar a felforgató tevékenység egyik melegágyának tartotta ezt a protestáns kezdeményezést. Azonban az iratterjesztők vallási buzgalma igen erős volt és a kibontakozó szabadságharc alatt folytatták a munkát. A Skót Misszió saját kolportőri hálózata mellett, amelyet a Free Church of Scotland és az Edinburghi Bibliatársulat finanszírozott, szorosan együttműködött a BKBT nagyrészt baptista felekezetű munkásaival. Mivel a skót edinburghi társulat és a londoni központ szorosan együttműködött, valamint az angol és skót evangélikálok közt a felekezeti együttműködés (református, kongregacionlista, anglikán, baptista, metodista stb.) bevett volt, a skótok teljesen nyitottak voltak a baptisták irányában. A BKBT másik szálának vezetője Rottmayer János volt, aki Hamburgból érkezett Pestre a skót misszionáriusok kérésére.⁹⁴ A skótok abban reménykedtek, hogy a Brit és Külföldi Bibliatársulat alkalmazza majd őket, de ezt a tervüket teljesen keresztül húzta „a különben általában ökumenikus beállítottságú Wimmer konfesszionális ellenvetése”.⁹⁵ A skót református Wingate e kérdésben felekezetiileg sokkal nyitottabb volt és a következőket jegyezte fel naplójába: „a hamburgi baptista testvéreket egy magas rangú személy megkérdezte, tudják-e hogy a bevezetett rögtönítélő haditörvényszék lehetővé tette azt, hogy kötél általi halálra ítéljék őket azért, amit végeznek. Válaszolva azt mondták: ‘ha ez így van, akkor mi nem sokat veszünk mivel egy ilyen ügy miatt halhatunk meg.’”⁹⁶ A Skót Missziót Edinburgból felügyelő Zsidómissziós Bizottság elnöke, Alexander Moody szerint ez nagyon jól mutatta, hogy a baptisták milyen komolyan vették az evangélikál hitbeli meggyőződésüket, ‘Krisztus dicsőséges fejedelemségét’.⁹⁷ Az iratterjesztők „házzal házzal járva végezték kampányukat és evangélizációs heteket tartottak, amelyet J. G. Oncken végezett, aki közép európai missziós körúton vett részt”.⁹⁸ Oncken, maga is angol-skót evangélikál hatásra tért meg.

A skót hatást mutatja, hogy James Haldannel levelezésben állt. Nem meglepő, hogy a skót reformátusok révén kapcsolódott be a missziói munkába, miután baptista hitre tért át, mert az Onckenre hatást gyakorló Haldane ahhoz az ébredési körhöz tartozott, amelybe Alexander Moody és John Duncan is. 1828-tól már az Alsószász Traktátus Társaság titkári pozíciója mellé az Edinburghi Bibliatársulattól⁹⁹ is megbízást kapott.¹⁰⁰ Oncken Hamburgból irányította a közösséget, amelynek tagjai közül többen részt vettek az iratterjesztésben.

A szabadságharc alatti tevékenységről relatíve gazdag levéltári forrásanyag maradt fenn. A pesti elit minden eszközt megragadott az iratterjesztés előmozdítására. Az egyik összejövetelen Smith és Wingate indítványára elhatározták, hogy „nagy szorgalmatossággal nyomtassanak magyar traktátusokat és Boyer „Bizonyítékok” traktátusának árát 50 krajcárról 20 krajcárra csökkentsék, valamint a további vallásos munkákat is arányosan olcsón árusítsák.”.¹⁰¹ A terveknek megfelelően igyekeztek egy még szélesebb alapokon álló iratterjesztői hálózatot létesíteni. Júliusra, amikor Wimmer meglátogatta a misszionáriusokat ez a cél közelinek tűnt. Az evangélikus lelkész beszámolt londoni útjáról. A BKBT bejegyeztet, hogy az osztrák birodalom minden egyes nagyobb városában leraikatott nyissanak, 25 iratterjesztőt alkalmazzanak és a (vallásos) irodalmat az eredeti ár feléért árusítsák”.¹⁰² Ez a sokoldalú, ígéretesnek tűnő együttműködés azonban rövid ideig tartott. Szeptemberben már a horvátok, Bécs felbujtására a magyar szabadságharc ellen fordultak.

A szabadságharc alatt a reformátusok, evangélikusok és baptisták együttműködtek a Biblia és traktátusok terjesztésének evangélizációs munkájában. A Skót Misszió állandó pesti jelenléte 1848. szeptember 6-án szakadt meg először, amikor a brit állampolgároknak el kellett hagyniuk Pestet. Bár igen komolyan szimpatizáltak a magyar forradalommal, mégsem vettek abban közvetlenül részt.¹⁰³ A skóciai források megemlítik, hogy több kolportőr is részt vett a forradalomban.¹⁰⁴ Ennek köszönhetően a skótok pontos adatokat tudtak a magyarországi állapotokról, a magyarországi zsidóság helyzetéről s nem utolsósorban a szabadságharc előtti mozgásokról. Bár a szabadságharc alatt a skótoknak el kellett hagyniuk Pestet, mégis rendszeres tudósításokkal látták el a nyugati közvéleményt az iratterjesztők.¹⁰⁵

Arról is tudomásunk van, hogy a rendkívül buzgó Wimmer nagyon komolyan bele is folyt a politikába. A bécsi Habsburg udvar félelme nem volt alaptalan. A külföldi protestáns hálózatok mindig is magukban hordozták annak a lehetőségét, hogy az angolszász demokratikus protestáns érdekek, a vallásos és politikai szemlélet szorosan összekapcsolódott. A felsőlövői Wimmer August Gottlieb, aki a BKBT ügynöke volt, Kossuth angliai követeként is tevékenykedett. 1848 augusztusában Londonba utazott, hogy kölcsönöket, pénznyomdát

és fegyvereket szerezzen a magyar kormánynak.¹⁰⁶ A szabadságharc után menekülnie kellett Svájcba.¹⁰⁷ A szabadságharcban, az iratterjesztést komolyan támogató Török Pál és Székács József is jelentősen részt vett. Halálbüntetés terhe mellett keresték őket és csak hosszú idő után, a nádorné személyes közbenjárására térhettek vissza Pestre.¹⁰⁸

Az iratterjesztői munka 1850 után

A szabadságharc után visszatérő skótoknak újra kellett szervezniük az iratterjesztést. Wingate feljegyzése szerint nagy igény keletkezett a Bibliák iránt és azon sajnálkozik, hogy a nyomdák még nem kezdték meg működésüket. A BKBT ügynöke, Millard Edward hasonló hangvételű jelentést küldött Londonba. „A nép hihetetlen mértékű érdeklődéssel fordult a lelki dolgok iránt”.¹⁰⁹ Smith a visszaemlékezésében arról ír, hogy „Isten ígéje iránt nagy szomjúság támadt” és „az emberek olyan nagyon vágyakoztak arra, hogy saját Bibliájuk legyen, hogy a készletekből kifogytak (a lerakatok)”.¹¹⁰

A pesti elit példátlan érdeklődést tapasztalt a keresztyén irodalom iránt. Ezt jól mutatja a következő beszámoló is: „Csak a 10 napos pesti piac ideje alatt, körülbelül 600 héber bibliát adtunk el, ezenkívül számos német nyelvű szentírást”.¹¹¹ Bár az országban haditörvényszék működött, az iratterjesztés munkáját ismét el tudták indítani. A brit evangélikák komoly támogatást nyújtottak a magyar protestantizmusnak és komoly pénzgyűjtésbe kezdtek, ahogy ez az Evangelical Christendom népszerű újságból kiderül.¹¹²

Wingate egyik beszámolójában „A siker vidámító bizonyítékai”¹¹³ címmel arról írt 1851-ben hogy „az eladott szentírások száma 4000 példány felett volt és ennek az eszköznek köszönhetően az iratterjesztők a társadalom minden egyes rétegével, hivatalnokokkal, ügyvédekkel, jogászokkal, doktorokkal, katonákkal, rendőrökkel, jobbágysokkal és zsidókkal, beszéltek”. A fennmaradt primer forrásokból kiderül, hogy magát a munkát végző emberek hogyan szemlélték saját tevékenységüket. Moody, az Edinburghi Bizottság elnöke osztotta a misszionáriusok vélekedését: „a Misszió egyetlen egy éve sem volt olyan jelentősen megáldva mint az elmúlt év”. Ez a véleményformálás 1850 tavasza és 1851 májusa közötti időszakra vonatkozott, hiszen az utóbbi dátum hónapja volt a skót presbiteriánus egyház évenkénti zsinatjának az ideje. Wingate becslése szerint „1850-ben 4000 példányt adtak el és 1851 első hat hónapjában több mint 8000 példány került forgalomba abból a lerakatból, amelyet „Pesti Biblia Raktárnak” neveztek”.¹¹⁴ Ezek igen magas számok voltak e korban a könyvterjesztés világában. Moody a misszió sikerét abban látta, hogy igen nagy számban

adtak el Bibliákat és traktátusokat, ezt a feladatot a megtért (nagyreszt zsidó) kolportőrök végezték, ennek fontosságát kiemelve egy nem régen áttért zsidó konvertita, Zuckerland esetével szemléltette. Azonban, ez az egy éves siker sztori pár hónappal később szomorú véget ért.

Már 1851 elején szorult a hurok a külföldi protestánsok által is nagyon komolyan támogatott biblia- és iratterjesztés körül. A rendőrség elsőként márciusban bezárta a Reichardt Nyomdát, ahol a Bibliákat nyomtatták. A kőszegi nyomdából minden iratot elkoboztak és Bécsből Bach Alexander ediktumot adott ki e tárgyban.¹¹⁵ 1851 nyarán a BKBT, a VTT és a Skót Református Szabadegyház könyvesboltját a rendőrség bezárta.¹¹⁶

Hogy a Bibliaterjesztés ügye milyen fontos volt a brit kormányzat számára azt jól mutatja, hogy a bécsi kormányra addig gyakoroltak nyomást, amíg az a 'Brit Birodalom tulajdonát képező Bibliákat' vissza nem szolgáltatta.¹¹⁷ A tárgyalások eredményeként 58.000 Bibliát szállítottak Bécsből Nagy Britanniába, amelynek volumene több mint jelzésértékű az iratterjesztés nagyságát illetően.¹¹⁸ Ez a kis epizód is nagyon jól szemlélteti, hogy az evangélikák milyen komoly befolyással rendelkeztek a brit birodalomban. A brit Bibliatársaság és Traktátus Társaság munkáját a Habsburg államhatalom egészen 1861-ig nem engedélyezte.¹¹⁹

A protestáns iratterjesztés: a kiutasítás oka?

Az iratterjesztésben résztvevők Magyarországot katolikus országnak tekintették. Nem véletlenül, hiszen a protestánsok jogai igen korlátozottak voltak. A katolikus Habsburg udvar mindenféle protestáns mozgolódás mögött politikai szerveződést sejtett. Hozzá tehetjük joggal, hiszen a szabadságharcaik zömében nagyon jelentős szerepet játszott a 'protestáns vallás'. Az iratterjesztésben résztvevő kolportőrök, lelkészek, nemesek és a kialakuló értelmiség bizony sokféle szálon kapcsolódott a forradalomhoz, és a demokratikus eszmék propagálásához. A misszionáriusok, akik nagyon komoly részt vállaltak Wimmer együtt a bibliaterjesztés logisztikájának megszervezésében úgy vélték, hogy minden egyes alkalommal a római katolikusok bújtták fel az államhatalom szerveit.¹²⁰ Ez kicsit egyoldalú állásfoglalás volt, hiszen a 'vallás' és a politika kéz a kézben haladtak mindkét oldalon. Emiatt nem meglepő, hogy a Habsburg udvar keményen fellépett az iratterjesztéssel szemben.

Az 1835-től a kedvező politikai légkörben felvirágozott bibliaterjesztés 1852-re teljesen fel lett számolva. A reformpárti magyar nemesség által nyújtott támogatás a szabadságharc kitörésével és leverésével szertefoszlott. A nádorné

által nyújtott védettség is megszűnt, mivel ahogy a nádor elhunyt (1847) Mária Dorottyát azonnal Bécsbe rendelték, annak ellenére, hogy magas rangban volt. Az 1848-as márciusi forradalom adta lehetőség két irányba indulhatott volna el: ha a forradalom sikeres marad, akkor új távlatok nyílhattak volna meg, de ennek éppen az ellenkezője történt. A világosi fegyverletétel után meglepő, hogy az iratterjesztésben résztvevők nem vették észre az egyre intenzívebb tevékenységük teljesen ellentétben állt a formálódó politika folyamattal. Míg ők fokozták a munkájukat, addig az államhatalom egyre jobban szorította meg a szabadságjogokat a csírájában elfojtott polgári társadalmi szerveződésben. A Wingate által említett híradás mellett egy másik tudósítás 1851 áprilisára már 11000 eladott szentírásról tud.¹²¹

Ez a szám igen magas volt. Az iratterjesztők bírósági tárgyalásai és a híradások mind arra mutatnak, hogy a haditörvényszék alatt működő országban az iratterjesztés igen kockázatos vállalkozás volt. Nem igazán volt jó ötlet a katolikus hatóságokat bosszantani a protestáns irodalom terjesztésével. Vajon felelőtlenek voltak a hálózatot működtető és az abban résztvevő emberek? Nem valószínű, hogy ez lett volna az eset, hiszen számos más forrás arra mutat, hogy körültekintően dolgoztak. Inkább tisztában voltak azzal, hogy előbb, vagy utóbb a bécsi Habsburg udvar kontrollja elérni a protestáns tevékenységek általuk végzett formáját, amely be is következett. A reformkor utolsó évtizedében biblia- és iratterjesztés a BKB, a skót misszionárisok, Mária Dorotya, Wimmer és a pesti protestáns lelkészek összefogása révén komoly ösztönzést adott a munkának és hihetetlen mértékű növekedést produkáltak. A pálya lendületes ívét az 1848-as események tovább fokozását és kiteljesedését ironikus módon éppen a szabadságharc leverése után tapasztalhatta meg. Ezután ezen a területen is bezárult egy évtizedre a Magyarország és a Nyugat közötti kapu, az iratterjesztés hídjá, amely széles körben hirdette az emberek egymás közti egyenlőségét, a demokráciába vetett hitét bibliai alapon és nem utolsó sorban hirdette a Szentírásból merített üzenet alapján a megtérést és az újjászületést, amelyet legjobban a napi bibliaolvasás mozdított elő.

Jegyzetek

- 1 BALOGH, Ferenc: „A Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése” (Debrecen: Magyar Evangéliumi Református Egyház Konventje, 1903), BALOGH, Ferenc: „A Biblia-Társulat és A Biblia”, *Protestáns Szemle*, 16. 1-10 (1904), pp. 1-16.
- 2 BIBERAUER, Richard: „A magyar Biblia terjesztése” *Ébresztő*, (1903. október 1)

- és SZABÓ Aladár, „A Brit bibliaterjesztő Társaság Jubileuma”, *Ébresztő* (1903. december 1).
- 3 OTTLYK, Ernő: „A bibliaterjesztés 150 éve”, *Evangélikus Élet*, (1954. augusztus.15).
 - 4 EIBNER, John V.: „British Evangelicals and Hungary 1800-1852”, *The Journal of the United Reformed Church History Society*, 3. 2 (1983), pp. 45-54
 - 5 SZIGETI, Jenő: „Károli Biblia a nép között” In: *Emlékkönyv a vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*. Szerk.: BARCZA József (Budapest, 1990). pp. 310-320. Lásd még: SZIGETI, Jenő: „19. századi magyarországi bibliaárusok”, *Egyháztörténeti Szemle* 6. 2. (2005), pp. 98-113.
 - 6 ERASMUS von Rotterdam: „*Novum instrumentum*” (Basel: Forben, 1516), előszó, „Bátorítás az érdeklődő olvasó számára”.
 - 7 CHADWICK, Owen: „*The Early Reformation on the Continent*” (Oxford, Oxford University Press, 2001), p. 19.
 - 8 GREEN, Samuel G.: „*The Story of Religious Tract Society*” (London: RTS, 1899).
 - 9 BROWNE, George: „*History of the British and Foreign Bible Society*, vols. 2” (London: Bagster and Sons, 1859), I, pp. 14-15.
 - 10 EIBNER, John V.: „British Evangelicals and Hungary 1800-1852”, pp. 45-54.
 - 11 ANTON, William: „*The History of the British and Foreign Bible Society* vols 5” (London: John Murray, 1904), I., p. 187.
 - 12 EIBNER: p. 40.
 - 13 CANTON: I, p. 188.
 - 14 EIBNER: p. 41.
 - 15 „*Twelfth Report of the BFBS*,” (1816), pp. 166-7.
 - 16 Gnezen, angolul.
 - 17 BROWNE: pp. 344-5.
 - 18 Ez az elnevezés teljesen könnyedén van használva. Néha csak Ausztriát és az osztrák örökös tartományokat jelenti, máskor pedig a birodalom egészére vonatkozik.
 - 19 BROWNE: p. 347.
 - 20 Ibid.
 - 21 BAUHOFFER: „*History of the Protestant Church in Hungary*”, trans. J. Craig (Boston: Phillips Sampson and Company: 1854), p. 410.
 - 22 EIBNER: pp. 42-43.
 - 23 FABINY, Tibor: „Mária Dorottya és a magyar protestantizmus”, *Theológiai Szemle*, 23. 6 (1980), pp. 344-48.
 - 24 EIBNER: p. 44.
 - 25 FABINY, Tibor: „Dorottya és a magyar protestantizmus”, pp. 345-6.
 - 26 Ezen a területen még várhatóak új eredmények az ausztriai állami levéltárak fondjaiból is.

- 27 Religious Tract Society Archives (United Society for Christian Literature Archive), Committee Minutes, no. 21. 1835. november 18.
- 28 CANTON: II, p. 208.
- 29 CANTON: II, p. 437. Itt a részletes, Wimmer levelezését átkutató levéltári források pontosítani fogják majd az adatokat.
- 30 FABINY, Tibor: „Maria Dorothea und der ungarische Protestantismus”, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, 96 (1980), pp. 333 -351.
- 31 FABINY, Tibor: „Kincs a cserépedényben: Bauhofer György élete” (Budapest: Harmat Kiadó, 2000), p. 26.
- 32 FABINY, Tibor: „Mária Dorottya és a magyar protestantizmus”, p. 346.
- 33 BROWNE: I, p. 355. Itt a könyv a BKBT közép európai 1814-20 közötti jelentéseket feldolgozó része említést tesz arról, sajnos év nélkül hogy Dr. Steinkopff találkozott a württembergi királynővel. Akárki is lehetett az illető, valószínű, hogy Mária Dorottya rokona volt és emiatt is megállhat az a feltételezés, hogy a nádornénak már férjhez menése előtt is volt tudomása a Bibliatársulat munkájáról.
- 34 EIBNER: p. 46.
- 35 WIMMER, August Gottlieb: Letter to BFBS, Wimmer BFBS INWARD Correspondence, no. 3. 26. Wimmer 1843. szeptember 27.-i levele. Fordította: D. R. Pinkerton., Cambridge University, Archives of the British and Foreign Bible Society.
- 36 WIMMER, August Gottlieb: Letter to BFBS, Wimmer BFBS INWARD Correspondence, no. 3. 26. Levél. 1843. szeptember 27.
- 37 TÖRTELLI, Lajos: „Székács József élete és működése”, in *Székács Emlékkönyv* (Pozsony-Budapest: Hornyánszky, 1912), pp. 30-34 kk.
- 38 BFBS, A, Foreign Inward Correspondence, 1838, (3), 155. EIBNER: p. 46. Ő is hivatkozik erre a levélre.
- 39 1843-tól Free Church of Scotland a küldő egyház neve.
- 40 CARLYLE, Gavin: *Life and Work of The Rev. William Wingate, Missionary to the Jews* (London: Alfred Holnes, é. n.). p. 112. Ez az első Wimmerre vonatkozó megjegyzés
- 41 Browne valószínűleg egyoldalú forrásanyagból dolgozott csak. Ez valószínű, hogy a BFBS levéltári anyaga lehetett.
- 42 EIBNER: p. 50.
- 43 KOVÁCS, Ábrahám: „History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Revival of the Reformed Church of Hungary”, (Wien, Oxford, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006), p. 60. kk.
- 44 PAYR, Sándor: „Mária Dorottya nádorasszony”, *Protestáns Szemle*, 20. 1 (1908), 1-11, (p. 1.)
- 45 BAUHOFFER, György: Napló, V 112, Evangélikus Országos Levéltár (ezek után EOL).

- 46 KOVÁCS, Ábrahám: „*The Origin of the Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*”, szerk.. Baráth Béla és Barcza József, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai IV (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 2001).
- 47 FABINY, Tibor: „Mária Dorottya és a magyar protestantizmus”, *Theológiai Szemle*, 23. 6 (1980), pp. 344-48
- 48 KOVÁCS, Ábrahám: „*History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Revival of the Reformed Church of Hungary*” (Vienna, Oxford, Frankfurt: Peter Lang, 2006).
- 49 BAUHOFFER, György: Naplója, EOL, fol. 372.
- 50 CANTON: III, pp. 188-189. Canton ír arról, hogy 1867 után a Magyar Királyság területén szabadon lehetett az utcán is terjesztetni a Bibliát, míg a szomszédos Ausztriában a vándorárusok csak előjegyzéseket vehettek fel azoktól akik Szentírást szerettek volna venni. A kutatás jelenlegi állása szerint nincs információ, hogy az államhatalom az 1840-es években hogyan is engedélyezte pontosan a terjesztést.
- 51 WINGATE, William: „Letter Rev. William Wingate to the Convener Pesth, June 3, 1848”, *Home and Foreign Missionary Report of the Free Church of Scotland*, továbbiakban HFMRFCofS) 3. 20 (August 1848) p. 503.
- 52 FARKAS, József: *A Pesti Református Egyház 101 éves története* (Kecskemét: Tóth László nyomdája, 1898), p. 126.
- 53 CARLYLE, Gavin: „*Mighty in the Scriptures*” *A Memoir of Adolph Saphir, D.D.* (London: John F. Shaw and Co, 1893), pp. 12-13.
- 54 CARLYLE, Gavin: „*Mighty in the Scriptures*”, pp. 42-43.
- 55 PAYR, Sándor: „Mária Dorottya nádorasszony”, *Protestáns Szemle*, 20. 1, 2 (1908), (1-11), p. 7.
- 56 SMITH, Robert: „A Personal Narrative of Ten Years’ Mission in Hungary”, *Sunday at Home*, 13. 660 (1866), (794-96), p. 795.
- 57 CARLYLE, G: *Life and Work*, p. 61.
- 58 SMITH, Robert: kézirat, BRO-142-813-24. New College, Edinburgh.
- 59 SMITH, Robert: „A Personal Narrative of Ten Years”, p. 794. Smith itt 6 főt említ meg.
- 60 SMITH, Robert: „A Personal Narrative”, p. 794.
- 61 CARLYLE, Gavin: *Life and Work*, p. 63.
- 62 Uo.
- 63 Ministerrats Protokoll Haus-, Hof- und Staatarchiv Wien, fol. 7009/3-A/00.
- 64 TÁBORI, Kornél: „*Titkosrendőrség és a kamarilla*”, (Budapest, Atheneum, 1921).
- 65 SMITH, Robert: „A Personal Narrative of Ten Years’ Mission in Hungary” in *Sunday at Home*, 13. 659. (1866), p. 794.

- 66 SMITH, Robert: Letter Rev. Robert Smith to the Secretary Pesth, October 9, 1846. *HFMRFCofS* 2. 23 (1846), p. 541.
- 67 BROWNEÉ pp. 441-2
- 68 CANTON: II. p. 208.
- 69 Hungary. In.: Fortieth Report of the British and Foreign Bible Society. Richard Clay, London. 1844. XIV. 143. Valószínű ebbe bele kell érteni a traktátusokat és egyéb nyomtatványokat is.
- 70 JONES, William: *The Jubilee Memorial of the Religious Tract Society 1799-1849* (London: R.T.S. 1850), p. 339.
- 71 PAYR Sándor: „Mária Dorottya Nádorasszony, egykori napló és eredeti levelek tükrében I.: A Családanya”, *Protestáns Szemle*, 20. 1-10 (1908), (1-11), p. 3.
- 72 Cambridge University, Archives of BFBS, Wimmer BFBS Inward no.3. jelzet. 59. (July 12 1843) lásd még Wimmer BFBS Inward no.3. 50. 1843. Oct. 20-án írott levél. 4. folder. 2. lap.
- 73 National Library of Scotland, (továbbiakban NLS) MSS 288-91, fol. 237, 1843. július 26-i bejegyzés.
- 74 EIBNER J.: „*British Evangelicals*”, p. 50.
- 75 PAYR, Sándor: Bauhoffer György lelkészi naplója. *Protestáns Szemle*. 19. 5. (1907), p. 278.
- 76 BAXTER, Richard: „*Fölhívás a meg nem tért emberekhez*”, ford. Bauhofer György 2 kiad (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1882). Lásd. EOK 6585.
- 77 JONES, William: „*The Jubilee Memorial of the Religious Tract Society, 1799-1849*” p. 336.
Lásd még: 51st Report of the Religious Tract Society, 1850. 20. citálja Eibner. p. 46, n. 23.
- 78 JONES: p. 336.
- 79 WINGATE, William: „Letter from the Rev. William Wingate to the Rev. Dr. Candlish Pesth, Hungary, December 30, 1843” *HFMRFCofS*, 1.9 (1844) p. 106. Lásd még: NLS Dep. 298.249 fol. 203, A Zsidómissziói Bizottság 1843. április 5-i jegyzőkönyvét.
- 80 Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban MREZsL) Skót Misszió, 13 fond, Memorandum on the Work of the National Bible Society of Scotland in Hungary (1861-1934).
- 81 WINGATE, William: „Letter from the Rev. Wm. Wingate to J. G. Wood, Esq. Pesth, May 16, 1844”, *HFMRFCofS* 1.15 (1844), p. 212.
- 82 KOVÁCS, Ábrahám: *A Budapesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház eredete és története 1858-1869* Debrecen: Fábián Nyomda, 2004).
- 83 SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Hornyánszky, 1891), p. 439.
- 84 KNIGHT, G. A.: „*History of the National Bible Society of Scotland*”, publikálatlan

- kézirat, National Bible Society of Scotland Archives, fol. 104. Nem írja a forrás, hogy pontosan mit is értenek Biblia alatt, azaz csak Ó vagy Újszövetséget illetve mindkettőt. Arról sincs tudomásunk, hogy ez a projekt megvalósult volna. Egy biztos, hogy Mária Dorottya és Ballagi között emiatt is volt konfliktus (Bauhofer napló).
- 85 „Annual Report to the Jewish Mission Board”, *HFMRCofS*, 3. 19. (July 1848), p. 482.
- 86 WINGATE, William: „Letter Rev. William Wingate to the Convener Pesth, June 3, 1848”, *HFMRFCofS*, 3. 20 (August 1848), pp. 502-3.
- 87 WIMMER, A. Gottlieb: The Forty-Fourth Report of the British and Foreign Bible Society 1848, p. li.
- 88 CANTON: II, p. 209.
- 89 CARLYLE: „*Life and Work*”, p. 112.
- 90 CARLYLE: „*Life and Work*”, p. 113.
- 91 SZIGETI: p. 106. Az 1840-es évektől egészen a kiegyezésig a Magyar Királyság területén a skót misszionáriusok voltak megbízva a kolportőrök koordinálásával, akár brit, skót részről illetve a traktátus társaságok által. Mellette Millard Ede a Monarchia többi területét pl. Ausztria és Cseh Királyság koordinálta elsődlegesen, de jócskán megfordult Magyarország területén is. Itt egyfajta párhuzamos munkát figyelhetünk meg.
- 92 EIBNER, John V.: „British Evangelicals and Hungary 1800-1852”, p. 51.
- 93 CARLYLE: „*Life and Work*”, p. 113.
- 94 BÁNYAI, Jenő: „A megtett útra emlékezünk: Az evangéliumi mozgalmak megjelenése hazánkban II”, *Béke hírnök*, (1971. mácius 18), p. 22. Bányai J. Lehman meg nem jelölt munkájára hivatkozik.
- 95 CARLYLE: „*Life and Work*”, p. 116. Vö. BFBS A Foreign Inward Correspondence, 1846 (4) p. 116.
- 96 CARLYLE: „*Life and Work*”, p. 116.
- 97 MOODY, Stuart A.: „Jewish Mission Report”, *HFMRFCofS* 1851, 1. (June 1851), p. 386.
- 98 Religious Tract Society. A., Foreign Letter Book, June 30, 1848. Hivatkozza: Eibner, p. 52. n. 45.
Vö. KARDOS László és SZIGETI Jenő: *Boldog emberek közössége: A magyarországi nazarénusok* (Budapest: Magvető, 1988).
- 99 HOESS, A.: „Bible Distribution in Germany: The Pioneer Work of Oncken”, *Baptist Missionary Magazine*, 87. 6 (1907.június) p. 223. Oncken 1828-1878 között volt a társaság alkalmazásában.
- 100 GIESELBUSCH, G.: „Johann Gerhard Oncken” in *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*. szerk. Samuel Macaulay Jackson vols. 13 (New York: Funk Wagnalls, 1910) VIII, p. 240.

- 101 CARLYLE: *Life and Work*, p 117.
- 102 Ibid.
- 103 EIBNER, John. V.: „British Evangelicals and Hungary 1800-1852”, p. 52.
- 104 WINGATE, William: „Letter Rev. William Wingate to the Convener Pesth, June 3, 1848”, *HFMRFCofS*, 3. 20 (August 1848), 502-3 (p. 503).
- 105 SMITH, Robert: „A Personal Narrative of Ten Years’ Mission in Hungary”, *Sunday at Home*, 13. 657, (1866), 763-65, (p. 765).
- 106 EIBNER, John V.: „British Evangelicals and Hungary 1800-1852”, p. 52.
- 107 BUCSAY Mihály: „*A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*”, ford. Auer Kálmán, Ádámné Révész Gabriella (Budapest: Gondolat, 1985), p. 200.
- 108 KISS, Áron: „*Török Pál élete*”, szerk. Szöts Farkas, A Magyar Irodalmi Társaság kiadványai, 18 (Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. udv. könyvnyomdája, 1904).
- 109 BODOKY, Richárd, *Jövevények és vándorok. Polgári családtörténet. A Biberbauer-Bodoky krónika*, 6 vols (Budapest: Dr. Bodoky Richardné, 1996), II, p. 17.
- 110 SMITH, Robert: „A Personal Narrative of Ten Years’ Mission in Hungary”, *Sunday at Home*, 13. 660, (1866), 810-812 (p. 810).
- 111 SMITH, Robert: „Letter from Rev. Robert Smith to the Convener Pest, December 4, 1849”, *HFMRFCofS* (February 1850), 283-84 (p. 284).
- 112 *Evangelical Christendom*, 1850, vol. 4., p. 26, 334; 1851 vol. 5., p. 181, 440. Eibner hivatkozik ár lásd, p. 53.n.50.
- 113 WINGATE, William: „Extract Letter from Mr. Wingate to the Convener Pest”, *HFMRFCofS* (May 1851), p. 272.
- 114 WINGATE, William: „Extract Letter from Mr. Wingate to the Convener Pest August 27, 1851”, *HFMRFCofS* (October 1850), 93-5 (p. 95).
- 115 BALOGH, Ferenc: „Brit és Külföldi Biblia Társaság százévi működésének és hatásának ismertetése” (Budapest: MRE konvent, 1903), p. 20.
- 116 BFBS [N.D.], Foreign Inward Correspondence, 1851 (2) 31. Hivatkozza: Eibner, p. 53. n.51.
- 117 BROWNE, George: *History of the British and Foreign Bible Society from Its Institution in 1804 to the Close of Its Jubilee in 1854*, 2 vols (London: [n. pub.] 1859), I, p. 450. Eibner is hivatkozik rá. p. 53. n. 52.
- 118 ANTAL, Géza: „A magyar protestáns egyház külföldi érintkezései”, *Protestáns Szemle*, 20. 2. (1908), 65-84 (p. 84).
- 119 BALOGH: *A Biblia-társulat és a Biblia*, p.14.
- 120 „Jewish Mission Pesth”, *HFMRFCofS* (December 1851), p. 162.
- 121 „Expulsion of Missionaries by the Austrian Government”, *HFMRFCofS*, (February 1852), pp. 235-6 (p. 235).

ANGOLSZÁSZ ÚTINAPLÓK, FELJEGYZÉSEK ÉS BESZÁMOLÓK MÁRIA DOROTTYA FŐHERCEGNŐ SZEREPEÉRŐL A PESTI SKÓT MISSZIÓI ÁLLOMÁS MEGALAPÍTÁSÁBAN

A pesti misszió eredete. Dr. Keith betegsége. A főhercegnő. Dr. Duncan nagy sikere.¹

A pesti zsidómisszió történetét gyakran röviden mesélik el. A feltámadó skóciai spirituális élet, és ezzel együtt a növekvő érdeklődés a néhány, legelhivatottabbak közé sorolt lelkész (úgy mint Candlish, McCheyne, Moody Stuart és a Bonar-ok) által előmozdított zsidómisszió iránt, különös isteni vezettetéssel jutott el egy új misszió alapításának lehető legbölcsebb tervéhez, ti., hogy egy kiváló küldöttség körbejárja a különböző országokat, melyekben sikerrel kecsegtető missziókat lehet kezdeni. A küldöttség tagjainak kiválasztása, mely a zsidómisszió iránt érzett őszinte határozottságból származott, nem egy előre pontosan kidolgozott akcióterv szerint történt. Dr. Moody Stuart elmesélte Dr. Candlish-nek, kivel az utcán találkoztak, hogy McCheyne úr (R. Murrey McCheyne) egészségi állapota okán levegőváltás miatt külföldre kényszerül. Dr. Candlish erre azt felelte: „Nem gondolja, hogy jó volna McCheyne-t Palesztinába küldeni, hogy a zsidók állapota felől tudakozódjon?” Ebből a javaslatból született a palesztinai küldöttség ötlete, mely négy jelentős – két idősebb és két fiatalabb – férfiból állt össze: Dr. Keith, kinek a próféta-ságról írott könyvét mindenütt olvasták evangélikál körökben, Dr. Black, a nagy tudású keletkutató, az Aberdeeni Egyetem biblikus professzora, illetve Robert Murray McCheyne és Andrew Bonar. A küldöttség 1839 áprilisában hajózott ki. Erről később megjelent egy széles körben olvasott beszámoló „A zsidók helyzetét tanulmányozó misszió története” címmel. Ezt a könyvet máig nagy érdeklődés övezi, legfőképp a beszámolókat azokról a mély és szent benyomásokról, melyek Palesztinához köthetőek. Mi lehetne például lelkileg felemelőbb McCheyne gyönyörű versénél a Galileai tóról?

Az Osztrák Birodalom különösen kerülendő volt, hiszen Ausztria akkoriban despotikus római (*római katolikus, a ford.*) uralom alatt állt, és ott a misszió végzése teljességgel lehetetlennek tűnt. Ennek ellenére Dr. Keith és Dr. Black

útja igen figyelemre méltó vezettetés révén, Magyarországra vezetett. Dr. Black leesett a tevéjéről a sivatagban, és mivel ő, illetve Dr. Keith is teljesen elnyűtté váltak a sivatagi és Palesztinán át tartó utazás alatt, úgy határoztak, a lehető legrövidebb úton térnek haza, mely akkoriban a Dunát jelentette. Terveik szerint egy, de legfeljebb két éjszakát szándékoztak eltölteni Pesten. Mikor indulni készültek, Dr. Keith hirtelen ágynak esett és az állapota nagyon komolyra fordult. Hetekig ágyban feküdt, rendkívüli kimerültségben. Betegsége egyik szakaszában teljesen elgyengült, és teljesen eszméletlenné vált, csupán az arcához tartott tükrön megjelenő pára jelezte, hogy még él. Dr. Black is ágynak esett, s csak egy vékony válaszfal választotta el őket, hetekig nem látták egymást. Dr. Keith betegségének története, melyet évek múltán a „Vasárnap otthon”-ban saját maga mesélt el annyira jelentős, hogy mi most vállalkozunk egy rész felidézésére is, mivel ez közvetlenül elvezet bennünket a pesti zsidómisszió alapításához, amelyhez Wingate úr oly szorosan kapcsolódott.

„Akkortájt, mikor eszméletlen voltam, a hotel tulajdonosa egyszer észrevett egy külföldinek tűnő férfit az utcán, ahogy az elhaladt. Odarohant hozzá, s megkérdezte: „Ön angol?” A válasz igen volt. A hotel tulajdonosa esdekelve kérte, jöjjön és nézzen meg két angol utazót, egyikük haldoklik, a másik is nagyon beteg, és ő maga nem tudja, mit tehetne. Az idegen (Wakefield úr) erősködött, hogy ő sem tud mit tenni, mivel családjával együtt másnap hajnali öt órakor Erdélybe indul. További győzködésre azonban engedett a kérésnek. Mikor meglátott engem, bár én őt nem láthattam, így szólt: „Két angol hölgy érkezett a városba, értesíteni fogom őket.”

A két hölgy Pardoe asszony és Pardoe kisasszony voltak.² Ez utóbbi hölgy Konstantinápolyba ment, hogy megírja a *Szultán városa* ³című könyvet, s most Pestre érkezett, hogy hasonlóan Magyarországról is írjon. Találkozott Eszterházy herceggel is, aki a hölgy kívánságára hintót küldött érte, hogy meglátogassa a kastélyait – ismertetve azokat az angol olvasóközönséggel. Ezen felül a herceg bemutatta őt a főhercegnek, aki akkoriban a pozsonyi magyar országgyűlés elnöke volt. Általa küldött egy üzenetet a főhercegnének, kivel azóta már személyesen is találkozott. Pardoe kisasszony, amint megtudta a gyászos híreket Wakefield úrtól, azonnal a beszélni is képtelen idegen ágyához sietett, ahol is megtudta a nevem a bőrröndjeim megvizsgálásával. Mivel ő maga is idegen volt Pesten, közvetlenül a főhercegnéhez fordult, aki azonnal úgy rendelkezett, hogy mindent, ami lehetséges meg kell tenni a felépülésemért.

„Egy veréb sem hullhat a földre az Atya tudta nélkül. Kétségtelen, én közel voltam a földre hulláshoz, és sebesen közeledtem a sír felé. Az ottani törvények és szokás szerint, ahogy egy külföldi meghal, huszonnégy órára egy templomba helyezik a testét, majd el is temetik. Mint azt később megtudtam, két férfi

várakozott az ágyam mellett, hogy amint szükséges, vigyenek. Egy befolyásos úr, aki irodalmár volt s korábbról már ismert, mikor engem látott, csak annyit mondott: „Immár nem tudunk mást tenni, mint megrendelni a koporsót.” Azonban egy másik, uralkodói rendelkezésnek engedelmeskedve minden lehető megtettek. Mikor a hideg testem hőmérséklete lassan újra normálisra emelkedett és a felépülésem jelei jelentkeztek, az orvos belekiabált a fülembe: „Mind azt hittük, ön már halott.” „Nem haltam meg” szólt a válaszom. Ezek voltak az egyedüli szavak, amit kiejtettem a számon, majd napokig ismét eszméletlenül feküdtem, legalábbis, kifelé így tűnt. Mikor, mintha csak egy hosszú álomból ébredtem volna fel, és egy hölgyet láttam az ágyam mellett ülni – Christie asszonyt a férjével, Christie kapitánnyal, akik éppen keleti útjukon voltak – megkérdeztem, milyen nap van. „Lehetetlen”, válaszoltam, mikor meg kellett tudnom, hogy Sabbath van, hiszen semmilyen emlékem vagy tudomásom nem volt az elmúlt tíz napról. Később, Edinburghban elárulta, utalva az akkori eseményekre, hogy ébredésem után az első szavaim ezek voltak: „Működik már az az óra?” Az egész testem felhólyagosodott, és forró vizes palackokat pakoltak körém, de ezeket nem éreztem. Amikor újra képes voltam érzékelni, éreztem néhány foltot a mellkasomon. Miután rákérdeztem, mik azok, elmondták, hogy forró viaszt csepegtettek rám. Hasonlót kérdeztem a hegekkel kapcsolatban, melyre azt válaszolták, „Ott összeszurkáltuk Önt, hogy kipróbáljuk, érez-e valamit is.” De nem volt semmilyen (visszajelzés), és az egyetlen jele annak, hogy még élek, a lélegzetem nyoma volt a számhoz közel emelt tükrön, de az is olyan halovány, hogy kételkedtek benne, tényleg élek-e még. [...] Az orvosom, egy egyetemi professzor azt mondta, rajtam kívül sosem ismert senkit, s nem hallott vagy olvasott senkiről, aki eljutott volna a halál kapujáig, de végül ne lépett volna át rajta.”

A fenti idézetben említett főhercegné nem más, mint József főherceg felesége, aki a császár nagybátyja és Magyarország nádora volt. A főhercegné születése szerint a protestáns Würtemberg-házból származó hercegnő volt. Dr. Keith még részletesebben beszélt el azokat az eszközöket, melyekkel a főhercegnő kész volt segíteni a missziót.

„Jelenlegi tudásunk szerint nagyon is új dolog volt az, hogy egy egyház, mint olyan, misszionáriusokat küldjön, avagy missziót alapítson kifejezetten azzal a céllal, hogy megtérítse a zsidókat. Éppen ezért nem kis érdeklődés mutatkozott Izrael barátai között, mikor a küldöttség elindult Skóciából. Sokan megmozdultak, s küldtek különböző ajánlóleveleket, ezzel segítve bennünket. Sok, számunkra ismeretlen személy támogatásával gazdagodott tehát a kezdeményezésünk. Amint később megtudtuk, ezek között a levelek között volt egy, melyet Pardoe kisasszony küldött a Pasának, vagy valamilyen magas kairói

méltóságnak. Pardoe kisasszony tehát azonnal tudta, hogy éppen hazafelé tartunk utunkon Palesztinából, és el tudta mondani kik vagyunk, s milyen cél vezérel bennünket. Amint elvitte a híreket a főhercegnéhez, és elmondta neki, milyen állapotban és hol feküdtem, ő így szólt: „a főherceg adott nekem egy példányt a palesztinai leírásokat közlő könyvéből” (utalva Dr. Keith: *A prófécia bizonyítékai* c. könyvének illusztrált kiadására).⁴ Abban a pillanatban, elméjében meg is született az a motiváció, melyhez képest az egyszerű emberi cselekedetek semmiségek csupán. Ezt a gondolatot soha többé semmi sem vehette, vagy törölhette el, s mint azt lejjebb megértjük majd, ez befolyásolta a Főhercegné későbbi cselekedeteit és soha meg nem rettenő elszántságát. De erről egy idegennek sem beszélt. Amint azonban ezt később ismételten ő személyesen elmondta különböző keresztyén testvéreknek. Így ez volt a misszió eredete.

„Az előző két hétben, kivétel nélkül minden éjjel hirtelen felébredt az éjszaka közepén, mindig ugyanabban az órában egy erős, elfojthatatlan bizonyossággal, hogy valami történni fog vele. Az ébredést minden alkalommal egy éber és aggodalmas óra követte, s mikor ez véget ért, a főhercegné visszatért a zavartalan és nyugodt pihenéshez. A rendszeres és mindenben ugyanúgy ismétlődő helyzet okán a hatás egyre mélyebben és mélyebben ágyazódott be a gondolataiba, és azonban hiába elmélkedett, mit jelent mindez. Egyetlen elképzelése az édesanyja halála volt, mert úgy vélte, ez érintené meg őt a leginkább. Ezért minden nap a posta érkezésekor édesanyja haláláról szóró híreket keresett. Ez egészen addig a napig így folyt, míg Pardoe kisasszony beszámolt neki arról, hogy halálos betegen fekszem Pesten. Ő pedig azonnal azt gondolta belül – amint azt megfogalmazta magának: „Ez az, aminek velem kellett történnie!” Aznap éjjel, s utána is hasonlóképpen oly töretlen és zavartalan volt az álma, mint korábban. Hét évvel később, mikor Gordon hercegnőjével meglátogattuk őt édesanyja palotájában, a württembergi Kirkheim-ban, visszautalva azt mondta, soha életében nem volt hasonló érzése se előtte, se utána, csak akkor.

Abban az érzésben mindazzal a sok véletlennel együtt, melyeket nem emberi akarat irányított vagy uralt, ott rejtőzött a kulcs, mely kinyitotta az ajtót a pesti zsidómissziónak, csak épp senki sem volt, aki tudta, vagy sejtette volna. [...]”

Amint úgy ítélték meg, hogy a visszatérő erőm engedi, a Főhercegné eljött meglátogatni az első adandó alkalommal. Amennyire az köztudott volt, a Főhercegné ezelőtt sosem lépett be egy pesti hotelbe sem. Jócskán meg is lepte ez az ott lakókat. Kiáltásokat lehetett hallani érkeztekor: „A nádorné, a hercegnő!”. Nagy láрма uralta el az épületet, ide-oda futkosók – sürgés-forgás és készülődés.”

Dr. Keith tovább mesél az egyre gyakoribb főhercegnői látogatások leírásában – arról, ahogy a főhercegné feltárta előtte gondolatait –, szeretett fia, a kiváló Sándor herceg elvesztésének fájdalomáról, az igaz keresztyén hit

bizonyosságáról, hogy két évvel azelőtt, tizenhét évesen – bár mindenben engedelmes volt – kifejezetten érezte bűneinek súlyát, mely miatt, úgy gondolta, hogy különös büntetést szenvedett el. Az elméje telve volt, s kiöntötte minden bánatát. Mikor először hosszabban beszélt, Dr. Keith első szavai, melyeket a kijelentéseinek tartalmára vonatkoztak ezek voltak: „Nem, asszonyom, ha van hit Krisztusban, a csapások, legyenek bármily nagyok is, nem Isten haragjának bizonyítékai, hanem az Ő szeretetének záloga. Ki megbünteti, kit szeret, és meggyógyítja minden gyermekét, akiket magáénak fogad.” A főhercegné tovább látogatta a férfit betegsége alatt minden második napon, és egyre többet beszélgettek egy lehetséges zsidómisszióról.

Dr. Keith folytatja:

„Szó szerint saját kezeivel ápolt engem. Gyakran, mikor megszomjaztam, vagy elfáradtam a beszélgetésben, egyik kezét a fejem alá téve óvatosan megemelt a párnáról, a másikkal pedig megítatott. Ugyanazt a kelyhet hozta el hozzám minden alkalommal, mellyel a haldokló fiát is gondozta.” Dr. Keith ugyan visszaesett időnként, de a főhercegné állandó figyelme nélkül valószínűleg sosem gyógyult volna fel teljesen. Ily módon, az osztrák hatalom középontjában találtak védelmet és lelkesedést az iránt a misszió iránt, melyet Dr. Keith terjesztett elő később a bizottságban, sok ellenvélemény között, mert meggyőződése volt, hogy Isten maga jelölte ki Pestet, mint a zsidómisszió legnagyobb központját.

„A történet felgombolyításaként a főhercegnőről ezt mondja: „Számomra ő volt a keresztyén kedvesség maga, nem kevésbé az én szokásos „nyílt beszédem” miatt. Oly figyelmes és tapintatos volt, hogy, mikor észrevette, hogy az ágyam túl rövid volt ahhoz, hogy kényelmesen kinyújtózzak [Dr. Keith nagyon magas volt], késedelem nélkül küldött egy kényelmes, hosszúágyat – mely a főherceg szerint, amint azt a főhercegné később nekem elmondta, a leghosszabb ágy volt a palotában. Ezen feküdtem egészen indulásom napjáig. Amikor egyszer ismét magas lázam volt, s életem veszélyben forgott, egy nap a szokatlan és tökéletes csenden tűnődtem, s mikor megkérdeztem az okát, kiderült, hogy az utcát szalmával szórták be a hotel környékén. Két katona volt (mindketten osztrákok) az utca két végére állítva, a nagy forgalmat megelőzendő, s hogy minden kocsit, mely arra haladt gyalogtempóra bírjanak. A főhercegné figyelme minden szükségem és teljes kényelmem iránt töretlen és fáradhatatlan volt. Ugyanígy jóval a távozásom előtt megkezdve a forró ebédem naponta hozták a palotából, pontosan úgy, ahogy az orvosom előírta, ahogy a legjobb volt számomra. [...]”

Ebből az oly markáns magatartásból [ti. a főhercegnőéből, a ford.] származik a pesti misszió.

Az Angol Presbiteriánus Egyház *Hírvivő* c. folyóiratban Wingate úr 1878-79 között publikált egy cikksorozatot, „Emlékképek a magyarországi missziói munkáról” címmel.⁵ Ebben így ír a főhercegi palotáról: „Mint királyi trónon, úgy ül az egyik dombon, mely társaival együtt szőlőlugasokkal beültetve ékesíti a Duna partját, 200 méterrel a folyó fölött a királyi palota Buda-Pesten, Magyarország jelenlegi fővárosában. Eredetileg VI. Károly császár építtette, s három évszázad alatt hússzor ostromolták és pusztították el, s most ott áll felújítva, elegáns modern formában, büszkén tekintve le a városra – egy nemes épületegyüttes, mely méltó egy ilyen ősi és hősiek népéhez. 1832-ben a palota a nádor, őfelsége József főherceg (ki egyben a magyar király – az osztrák császár – nevében kormányozta az országot), és az ő jámbor felesége, a főhercegné, a württembergi hercegnő rezidenciája volt. E nemes hölgy tanulmányait a bibliátlan Rousseau-i iskola hatása határozta meg, lelke azonban új otthonában a Szentlélek munkája által megtisztult és a nyomorúságok tüzes kemencéjében Isten ígéjének imádságos tanulmányozására vezettetett, s mint alázatos, bűnbánó vétke járult bocsánatért és békéért a mi Urunk és megváltó Jézus Krisztusunk lábaihoz.”

„A magyar protestáns egyházak valóban túléltek a pápisták és papjaik kezétől való fájdalmas üldöztetést. A Református Egyház (helvét hitvallású) még mindig 1.656.000, az Evangélikus Egyház (ágostai hitvallású) körülbelül 828.000 tagot számlált. Ezeknek az egyházaknak a helyzetét frappánsan fogalmazta meg magyar barátainak egy idős angol úriember: „Nálatok, magyaroknál bőven van protestantizmus, de kevés az *evangélium*.” A jó főhercegné látta ezt, ahogy második otthonán (*Magyarországon, a ford.*) végignézett, de teljesen egyedül volt, amint azt később szavakba öntötte: „mint a veréb a háztetőn”. Vágyott keresztyén közösségre, de ez nem adatott meg neki. Valóban, egy ideig örömtelien rendelkezett ezzel, legidősebb fiában, Sándor hercegben találta meg ezt, akit az Úr adott neki anyai imáit meghallgatva. A herceg ígéretes, tehetséges, jól nevelt és figyelemre méltóan szép jellemű ifjúnak tűnt. Mindazt, amit kapott megkoronázta mindennek legnagyobb ajándéka, de hamarosan magához ragadta a halál. Édesanyja, ki nemcsak gyermekét, de keresztyén testvérét is elveszítette, majdnem teljesen megtört a gyászban. De az Úr, kiben a főhercegné mindvégig bízott közel volt, s nem hagyta őt cserben a szükség órájában. Így kiáltott: „Mikor a lelkem elborítja az ár, vezess engem a Sziklához, mely nagyobb, mint én!” A Szikla, melyen a főhercegné lelke nyugodott az Ősi Szikla volt, Jézus Krisztus, ki tegnap, ma és mindörökké ugyanaz. Bár megfosztották minden emberi együttérzéstől, érezte legjobb Barátjának közelségét. Mikor lenézett a palotája ablakaiból az alant elterülő látképre, a több mint 150.000 lakosú Pestre, s a mérhetetlenül nagy magyar síkságra, mely a távolba nyúlik, mindez

mögött saját magányára, s az ország még ennél is nagyobb elhagyatottságára gondolt, s kiöntötte szívét az Úr előtt. Időnként oly nagy volt a vágyakozása, hogy a Menny felé nyújtott kezekkel lelki gyötrődések között imádkozott, hogy Ő küldjön angol misszionáriusokat Magyarországra. Ebben a lelkiállapotban várakozott hét évet az Úrra!”

A misszió kezdetét Wingate úr így írja le: „1841-ben, hosszú megfontolás után a Skót Egyház megalapította a Zsidómissziót. Nagytiszteletű Daniel Edward-ot (most – 1878-ban – Boroszlóban [*a lengyelországi Wroclaw korábbi neve, a ford.*] tevékenykedik) és Nagytiszteletű Hermann Philip-et (most – 1878-ban – misszionárius a római zsidók között) a moldáviai (ma Románia) Jászvásárba küldték, és Nagytiszteletű John Duncan-t (LL.D.) Nagytiszteletű Robert Smith-szel (M.A.) valamint Nagytiszteletű William Owen Allan-nel (M.A.) Buda-Pestre helyezték. 1843-ban a misszió a Skót Szabadegyházhoz került. Dr. Duncan-nek felajánlottak egy edinburgh-i professzori állást. Schwartz és Allen urakat Konstantinápolyba küldték, hogy ott alapítsanak missziót, Nagytiszteletű William Wingate pedig Nagytiszteletű Robert Smith mellé került Pestre, ahol egészen addig vezették a missziót, míg az osztrák kormány ki nem utasította őket az országból.”

Mint azt megjegyeztem az „Adolph Saphir emlékére” c. írásomban⁶, különös gondviselés volt Dr. Duncan kinevezése az új misszió élére:

„Semmi sem játszott markánsabb szerepet a pesti misszióban, mint az a csodálatos befolyás, amelyet Nagytiszteletű Dr. Duncan ért el, aki – bár kicsit szórakozott volt – hatalmas filozófiai, teológiai, és ami a legfontosabb, lelki erővel rendelkezett. Tiszteletet parancsolt tudásával és lelkiségével, ahogy a kettőt ötvözve első alkalommal meghatározó és befolyásos tényezővé tette a missziót, mind a zsidók és a pogányok, mind a protestánsok és a római katolikusok körében. Ennek hatása még évekkel a távozása után is érezhető volt. Tisztelték őt a hazájában is, de sosem fejtett ki akkora hatást, mint a rövid pesti a alatt. Információinkat Dr. Moody Stuart, „*Dr. Duncan (LL.D.) emlékezete*” c.⁷ írásából illetve Nagytiszteletű Brown rektor (D.D.) jól ismert „*Élet*” c. alkotásából vesszük.⁸

„Mielőtt elhagyta Skóciát, egy Torrance nevű hölgy volt a felesége, aki keresztyén lelkesedéssel, energiával és bölcsességgel szállt be férje missziói munkájába. Pesti házuk mindig nyitva állt a zsidók előtt, akik minden szokásukat és viselkedésüket látták, és akiknek úgy mutatták be a keresztyénséget, hogy közben nem erőltették azt rájuk. Úgy tűnt, Duncan minden furcsaságában kedvüket lelték, és inkább vonzó volt ez számukra, mintsem taszító. Igazi keresztyén tapintatossága oly nagyszerű volt, hogy még ellenfelei is úgy emlegették, mint egy „nagyon ügyes misszionárius”.

Mikor Pestre érkeztek, sok angolt találtak, akik részt vettek a Lánchíd építésében. Az ő jelenlétük legális lehetőséget adott a misszionáriusoknak, hogy hirdessék az evangéliumot, melyben a munkások szívesen segítettek. Dr. Duncan-t felkérték, hogy adjon össze két brit állampolgárt, s ő beleegyezett. Néhány nappal a ceremónia után Magyarország nádora, a főherceg érte küldetett, majd elmondta, hogy az ő feladata tájékoztatni Duncan-t arról, hogy a cselekedete illegális volt, s felszólította, hogy ez ne ismétlődjön meg. Duncan válasza így szólt: „Felszentelt lelkésze vagyok a hivatalosan működő Skót Egyháznak, és Krisztus hatalma alatt lévén jogosultnak tartom magam arra, hogy összeadjak két brit polgárt.” A főherceg így válaszolt: „Nem vonom kétségbe az Ön papi hivatalát, de a házasság ebben az országban egyszerre polgári és vallásos, és kötelezően a törvény által elismert lelképásztor szolgáltathatja csak ki. Csupán arra kérem önt, hogy a jövőben ilyen esetben egy törvény által elismert lelkész vikáriusaként működjön közre.” Változatlanul széles látóköréből kiindulva, s mindenkori körülményeként magatartása szerint eljárva Dr. Duncan beleegyezett a dologba. Keresztelést és bármely más szertartást ő maga és minden más misszionárius is attól kezdve úgy végeztek a zsidók között, mint Török lelkész úr vikáriusai, aki nagy tiszteletnek örvendő szuperintendense volt a református egyháznak, s aki változatlanul nagy kedvességgel viseltetett irántuk.

„Dr. Duncan és a zsidó-, illetve a római katolikus doktorok közötti pesti érintkezésekről élénk beszámolót tár élénk Allan úr. „Sokáig nagyszerű volt az idő, melyet Pesten töltöttünk. Az evangélium nagyszerű ügyét védtük, és újként mutattuk be. A judaizmus nagyra becsült hitelvei és álláspontjai sok élő intelligens emberben megmutatkoztak, s ezek a társalgások jó lehetőséget adtak Duncan-nek szeretett héber és latin tudásának gyakorlásához. Ez utóbbit nagy tisztasággal, precizitással és készséggel beszélte. A fáradozás, melyet elvárt magától a szavak kiválasztásában és pontos megfogalmazásában, nagyon kerek egészé tette társasági beszélgetéseit. Mikor például a Szentírást kellett idéznie, csak eredeti nyelven tette, ahogy a zsidóknál is szokás volt, s valóban tekintélye is csak így van. Ezek a kapcsolatok egészségesen tartották az elmét, a lelket és a testet, aktívan az imádságokat – s mindennek megláttuk a gyümölcsét.”

„Akkoriban a tanult zsidókkal és római katolikusokkal folytatott napi beszélgetések mellett mindkét felekezetből sokan jártak Duncan istentiszteleteire. Ez utóbbiak között volt egy négy barátból álló társaság – közülük három pap, s egy fiatal jogász. A legidősebb pap Szardínia királyának tiszteletbeli kápláni hivatalával bírt, egy másik közülük prominens helyet foglalt el a Római Tanácsban (1870), Lodovicus Haynald úr, Horvátország valamely településének püspöke, a későbbi Haynald bíboros, kalocsai érsek (Magyarország). Ő később ott volt az 1870-es római pápai zsinaton, és a tévedhetetlenség tana ellen szólalt fel.”

„Ezen boldog idők vége felé egy emeleti szobában tartottunk úrvacsorai közösséget, többek között a mélyen tisztelt Brunswick grófnő társaságában, ki egy jámbor katolikus volt, s nem adta fel a reményt, hogy a reformáció bekövetkezik saját tisztelt egyházában.”

Jegyzet

- 1 GAVIN, Carlyle: *„Life and Work of the Rev. William Wingate Missionary to the Jews”* (London: Alfred Holness, [n.d.]), pp. 11-25. Az alábbiakban közöljük a naplók, feljegyzések és elbeszélések fordítását.
- 2 PARDOE S H. Julia: *„Dictionary of National Biography”*, ed. by Sidney Lee, 50 vols (London: Smith, Elder & Co., 1895), 43 Owens-Passelewe, p. 201. És Julia Pardoe, ‘Mr. Tierney Clark’s Bridge’ in *The City of the Magyar*, 3 vols (Budapest: Virtue Books Ltd, 1840), I, pp. 310-11.
- 3 PARDOE, Julia: *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks* (1837).
- 4 ALEXANDER, Keith: *„Evidence of the Truth of the Christian Religion from the Literal Fulfilment of Prophecy; Particularly As Illustrated By the History of the Jews and By the Discoveries of Recent Travellers”* (Edinburgh: William Whyte and Company: 1828).
- 5 WILLIAM, Wingate: *„Reminiscences of Mission Work in Hungary”, The Messenger and Missionary Report* (1 April 1878).
- 6 GAVIN, Carlyle: *„Mighty in the Scriptures” A Memoir of Adolph Saphir, D. D.* (London: John F. Shaw and Co, 1893).
- 7 A. Moody Stuart-Stuart: *Recollections of the Late John Duncan*, (Edinburgh: Edmonston and Douglas, 1872).
- 8 DAVID, Brown: *Life of the late John Duncan*, 2nd rev. edn (Edinburgh: Edmonston and Douglas, 1872)

VASÁRNAPI ISKOLA, MINT SKÓT MODELL A VALLÁSOS GYERMEKNEVELÉSRE

A budapesti Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház vasárnapi iskolái

A vasárnapi iskolai mozgalom történetéről meglepően kevés tanulmány készült, különösen akkor szembetűnő ez, ha összehasonlítjuk a kortárs mozgalmakról például KIE-ről és SDG-ről szóló feldolgozásokkal. A vasárnapi iskolai mozgalom volt az, amely az 1880-as évektől elindította a Budapestről kiinduló magyar nyelvű református egyházmegújítási törekvéseket.¹ A református belmisszió első mozgatórugója maga a mozgalom kialakulása volt. Emiatt is fontos, hogy a mozgalom hosszú évtizedek után végre a történeti vizsgálódás tárgyává váljon.

A vasárnapi iskolai mozgalom Angliából indult útnak.² Gloucester grófság szülőtte volt az a bizonyos Raikes Robert (1736-1811), aki elindította a gyerekekkel való foglalkozást. 1780-ban, 44 éves korában jutott arra a döntésre, hogy a szegény munkás családból származó kallódó gyermekeket összegyűjtve neveli, tanítja.³ Elhatározása eredményeként bérelt is egy házat, ahol bibliai tanítást adott a gyermekeknek vasárnaponként, továbbá írni és olvasni tanította őket. Gloucester városában pár év alatt komoly tiszteletet vívott ki magának, hiszen javult a gyerekek erkölcsi viselkedése. Tiszta öltözetük és egyre növekvő tudásuk a szülők és a helyi társadalom elismerését vonta maga után. Rövidesen komoly támogatókra talált a mozgalom Fox William posztókereskedő és Thornton Henrik bankár személyében. Az utóbbi könyvtárszobájában meg is alakították az első vasárnapi iskolai egyesületet. A mozgalom bő egy évtized alatt elterjedt Anglia egész területén és nagy népszerűsége tett szert. 1801-ben már III. György király hitvese is komolyan pártfogásába vette a mozgalmat. 1803-ra végül megalakult az országos szövetség Nisbet Jacob, Thompson Thomas és Gurney B. William munkája nyomán a Surrey Chapelben.⁴

Ahogy terjedt a mozgalom, úgy fejlődött a tanítás módszertanilag. A Biblia mellett lassan megjelent a vallásos gyermekirodalom, s egyre jobb és jobb tan-könyvek és segédeszközök láttak napvilágot. A mozgalom a 19. század közepére

már Amerikába is áttért, de Magyarországon igazán csak 1882-től lett igazán ismert nagyobb mértékben az egyházi körökben.

Ennek ellenére kimutatható az, hogy már az 1840-es években megjelent a vasárnap iskolai tanítás Magyarországon. Az első vasárnapi iskolát Saphir Fülöp, a Skót Misszió első zsidókeresztyén megtértje alapította az 1840-es években.⁵ Tulajdonképpen ebből a kezdeményezésből nőtt ki a Misszió iskolája.⁶ A vasárnapi iskola valószínűsíthetően meg maradt a Misszió keretein belül, ahová a Lánchídépítő munkások és a német anyanyelvű Pesten élő zsidó keresztyének vitték gyermekeiket. A következő, vasárnapi iskolára vonatkozó tudósítást 1866-ban találjuk a Skót Misszió lelkészei – König Rudolf és Moody Andrew – által pásztorolt Pesti Németajkú Ev. Ref. Leányegyházban.⁷ A misszionáriusok voltak azok, akik a baptista iratterjesztő Rottmayer Jánost támogatták egy kolozsvári vasárnapi iskola megszervezésében.⁸ Mindezek egyértelműen mutatják, hogy a vasárnapi iskolák magyarországi elterjedésében a Skót Misszió úttörő szerepet játszott.

Rottmayer a Bibliatársulat alkalmazásában állt, amelynek magyarországi felelőse mindig a skót missziós lelkészek egyike volt.⁹ Ez 1864-től, a misszionáriusok egymás közötti munkamegosztásnak köszönhetően König feladata volt. Bányai Jenő, baptista egyháztörténész hívja fel arra a figyelmet, hogy amikor a Vasárnapi Iskolai Világszövetség titkára, Morse Magyarországra látogatott rácsodálkozott arra, hogy már Kolozsvárott és Pesten léteztek ilyen iskolák.¹⁰ A skótok és a baptista Rottmayer kezdeményezése azonban hosszú évekig egy szűk brit evangélikál és németajkú pietista kört érintett.

Az 1880-as évek elején a Skót Missziónak három vasárnapi iskolája volt. Egy a Hold utcai épületben és egy másik Újpesten, de mind a kettő a németajkúakat érte el. A harmadikat Miss Gordon Emily alapította 1881-ben, amelyet a Bethesda kórház nagytermében tartottak.¹¹ A Németajkú Leányegyház tagjai és a Skót Misszió alkalmazottjai voltak a vasárnapi iskolák első tanítói. A „skót” részvételt jól mutatja az is, hogy a 15 fős vasárnapi iskolai tanítói gárdából nyolcan a Skót Misszió tanárai voltak.¹² A vasárnapi iskolákban önkéntesen tanítók száma a következő években 10 és 15 között mozgott.¹³

A vasárnapi iskola nagyon vonzó volt a szülők számára, mivel a gyermekeket sokkal jobban odafigyeltek a tanítóik, mint az iskolákban. A gyermekeket kiscsoportokba szervezték és a tanítás interaktív volt. Mind a két újítás forradalmi volt egyrészt azért, mert igen nagy létszámúak voltak a korabeli elemi iskolák osztályai, másrészt a folyamatos tanítás és visszakerdezés állandóan ébren tartotta a gyermekek figyelmét. Minden egyes alkalom imádkozással kezdődött, utána énekléssel folytatódott mielőtt a bibliai történetek megtanulását

elkezdtek. A tanítók először a kiscsoporttól, majd egyenként kérdezték vissza a gyermekektől a tanult történetet vagy annak részeit.¹⁴

Ezek az alkalmak a később híressé váló Hold utcai körben történtek, amely egy német és angolszász szubkultúrát jelentett az egyre magyarosodó fővárosban, nem is említve a szinte teljesen kizárólagos „magyar vallást”, a református egyházat. A nyelvi orientáció akarva akaratlanul is elzárttságot jelentett, s a szűk körből való kilépés annak köszönhető, hogy a pesti magyar ajkú református teológus diákok kapcsolatba kerültek a Skót Misszióval. Ez a momentum jelentette a magyar református ébredés első mozzanatát, amely Pesten terjedt el elsőként.

Szabó Aladár, Moody Andrew találkozása és a magyar nyelvű vasárnapi iskolai mozgalom eredete

A Skót Misszió magyarosodása az 1880-as években indult meg. A Németajkú leányegyházzal való 1864-es szimbiózis, a zsidó misszió célpontját jelentő zsidóság mind-mind a német nyelvű közeget részesítette előnyben, s ez elzárkózottsághoz vezetett. Ezek mellett az 1859-es protestáns árvaházi konfliktus is akaratlanul elősegítette a már „adott” pesti izoláltságukat. A szinte kizárólagosan magyar ajkú református felekezet felé a kitörést ebből az állapotból az 1865-ben beindult ösztöndíjas program jelentette, továbbá, hogy a fokozatosan bővülő iratterjesztésbe egyre több református gyülekezet lelkészét is bevonták.

Mégis, a Misszió 1857-től újra induló munkája az 1880-as évekig nem igazán találta meg az utat a Missziót befogadó magyar reformátusság tömegeihez, mivel a főként Pesten folyó munkája megmaradt a német anyanyelvű közegben.¹⁵ Az igen erősen porosz nemzeti tudatú, domináns személyiségű König nem tanult meg magyarul. Nem véletlen, hogy a Misszió magyarosodásának érdeme nem őt, hanem Moody Andrew-t illeti meg, aki misszionárius társától eltérően már 1864-től tanult magyarul. Moody, aki a magyar ajkú reformátussággal való kapcsolatra hangsúlyt helyezett 1881-ben kerül kapcsolatba a „belmisszió atyja”-ként emlegetett Szabó Aladárral.

Szabó, a Budapesti Református Teológiai Akadémiára 1880-ban került. Táci református lelkész családjából származott. Kegyességére életrajza szerint az ifjú Szabó Aladár lelkiségét formálta Boros Mihály, református jogász által írott füzetecske volt. Ebben Boros a vallásos erkölcsiségről értekezett.¹⁶ A másik hatás, amely igen komoly hatást gyakorolt rá Révész Imre „Kálvin élete” című munkája volt. A könyv hatására a Debreceni Református Kollégiumban működő teológiára szándékozott felvételizni.¹⁷

Végül is családi okok miatt a fiatalember a budapesti teológián kezdte meg tanulmányait. Teológiai tanulmányai mellett, a tudásra szomjas Szabó még a Budapesti egyetemre is eljárt, ahol többek közt Szász Károlytól¹⁸ is tanult. Ez a tanára lett későbbi püspöke is Török Pál 1883-ban bekövetkezett halála után.¹⁹

Az első sikeres teológiai akadémiai év után Szóts Farkas, a teológia egyik professzora megkereste azzal, hogy hajlandó lenne-e az újonnan bérelt teológiai internátusban vezetője lenni a diákoknak az 1881/82-es tanévben.²⁰ Szabó igent mondott e felkérésre és három hozzá hasonló gondolkozású teológus ifjúval; Tóth Kálmán, Kócsy Dániel és Schenider Kornél beköltözött az új internátusba. Az internátusban Szabó hamarosan bibliatanulmányozó csoportot szervezett, hogy a hallgatók lelki épülését elősegítse.²¹ Egy ilyen alkalomra nyitott be a zsidókeresztyén Hirsch bácsi, aki iratterjesztéssel foglalkozott.²² Hirsch a Brit és Külföldi Bibliatársulat (*British and Foreign Bible Society*) alkalmazásában állt és gyakran meglátogatta a teológus ifjakat traktátusaival és Bibliáival. A feljegyzések szerint Hirsch igen meglepődött, amikor a racionalista pesti teológián bibliatanulmányozó csoportra lelt. Ő volt az, aki felismerte a helyzet adta lehetőséget és a skót misszionárius Moody Andrew-el kapcsolatba hozta Szabót és társait. Szabóra annyira nagy hatással volt az első Moodynál tett látogatása, hogy fel is jegyezte annak dátumát.²³ Erről a látogatásról így írt:

...lassan lassan világossá lett előttem, hogy annál, amit tanáraimtól a teológián, vagy az egyetemi tanároktól tanultam, sokkal fontosabb az, ami dr. Moody prédikációiból áradt a szívembe, elmémbe és életembe. Az, amit Révész Imrétől tanultam, fokozott és mind ragyogóbb fényességben jelent meg előttem s mind jobban növelte bennem a vágyat, hogy Jézus Krisztusról bizonyosságot tegyek igehirdetésemmel és életemmel is.²⁴

Ez az idézet nagyon jól érzékelteti, hogyan is ötvözte Szabó a hagyományos magyar kegyességet a Skót Misszió által képviselt skót evangélikalizmussal. Életrajzában Szabó rámutat arra, hogy mély benyomást tett rá a Németajkú Gyülekezet egyik fő alapítójának, Biberauer Theodornak Irma lánya által végzett vasárnapi iskolai munkája.²⁵ Kihívásnak érezte, hogy valami hasonló jót kezdeményezzen ő is a magyar gyerekek között. Ezt erősítette benne a fiatal teológia professzor, Farkas József is, aki az egyháztörténet tanára volt 1862 és 1908 között.²⁶ Szabó Aladár szervezte meg az első magyar nyelvű vasárnapi iskolát a Mester utcában az 1882/83-as tanévben. Segítő társai ebben a kezdeményezésben a következők voltak: a Skót Misszió tanítója, Rau Karl, Benkő István,²⁷ vallástanár a Misszió egyik edinburghi ösztöndíjas diákja, és Módra Imre teológus.²⁸ A tanév elején egyre több fellelkesült Budapesti Református Teológiai Akadémiai hallgató csatlakozott a vasárnapi iskolai mozgalomhoz.²⁹ A vasárnapi iskolák tanítóit arra kötelezték, hogy rendszeren felkészüljenek és 3

vagy 4 fős csoportokba osztották a leendő diákokból verbuválódó tanítókat.³⁰ Forgács Gyula a vasárnapi iskolai munka jellemvonásait öt pontban foglalja össze: „1. Nem leckét tanítanak, nem jegyért tanulnak. 2. [A vasárnapi iskolai tanító] nem az, aki a mindennapi iskolában tanít fizetésért, hanem fizetés nélküli, akinek fontos, nagyon fontos a Biblia, éppen mint a vasárnapi iskolának is. 3. [A vasárnapi iskola] kicsiny csoportos munka, hol a vezető mindenkit jól ismer s mindenkivel elbeszélget. 4. [A vasárnapi iskolai tanító] gyermekeket otthonaikban meg-meg látogatja, lelki és anyagi segílyt ad nekik. 5. A gyermekek szórakozásáról is gondoskodik”.³¹ Látható, hogy milyen komolyan vették a tanítók az oktatást. Minden héten tartottak egy közös felkészülési alkalmat először pénteken, majd később keddenként.³² Ezek az alkalmak még jobban elmélyítették a diákokban ébredező keresztyéni felelősség tudatát, hogy az evangéliumot el kell juttatni a gyermekeknek is.

A lelkes vasárnapi iskolai tanításban résztvevő teológiai hallgatóknak hamarosan szembesülnie kellett az ellenvéleményekkel. Szabó is megemlíti életrajzában, hogy az új kezdeményezés vitákat váltott ki a pesti teológia falain belül. A teológia seniora éles hangon tudomására is adta, hogy „szupranaturális dogmákat ő nem tolerál”, más szóval a kialakuló evangélikál-pietista kegyesség nem igen volt az ínyére való.³³ Itt fontos megjegyezni azt, hogy a teológia a Ballagi-Filó vita után 1862-től egyértelműen a racionalizmus fellegvára volt a magyar református teológiai életben. Ezt a fejlődést tetőzte be az, hogy 1870-től – a Protestáns Egylet megalakulása és célkitűzése miatt – igen élesen össze is tűzött Debrecennel, amely Révész Imre és Balogh Ferenc révén a hitvallásokhoz ragaszkodott. Ez volt az utolsó nagy fellángolása a pesti teológiai liberalizmusnak, amely az 1870-es évek végére szép lassan a mérsékelt liberális, fiatalabb teológiai professzori kar irányítása alá került, élén Szóts Farkassal. A csendesebb, Ballagi árnyékában meghúzódó Farkas József is jobban tudta a hitvallásos irányt támogatni.

Szabó és társai kezdeményezését kétségtelenül a skót misszionárius, Moody támogatta a háttérből. Számára egyértelművé vált, hogy ébredés tört ki a teológia falai között, amely teljesen ismeretlen volt a magyar modern egyháztörténelemben. Erről az angolszász társadalomban jól ismert jelenségről a következőket írja az „Ébredés a magyar diákok között” című tudósításában:

A kovász elkezdett munkálkodni a kollégium falai között. A diákok egyik a másik után bekapcsolódtak az együttléti alkalmainkba. Voltak néhányan, akik hangosan gúnyolódtak Sz. [Szabó] bizonyágtételén, amely a kollégium falai között hangzott el, de az igazság győzedelmeskedett, és a csúfolódók elnémultak. Az egész kollégium megmozdult. Az igazgató, Szóts [Szóts] az elejétől fogva teljes szívből támogatta a mozgalmat és többször személyesen is eljött

alkalmainkra, hogy személyesen is meggyőződjön hogyan is zajlanak le azok. A fiatal emberek kifejezték azt a kívánságukat, hogy a Vasárnapi Iskola munkájában részt vegyenek s nemsokára magyar iskolákat [értsd magyar nyelvű vasárnapi iskolákat] nyitottak meg a város különböző részeiben, azokon kívül, amelyeket mi irányítunk, ahol az oktatás nyelve főként német.³⁴

Bodonhelyi József véleménye szerint Szóts örült az új kezdeményezésnek, de ő maga azért nem volt teljesen mentes minden től.³⁵ Egyértelmű, hogy Szóts nem sorolható az úttörő belmissziós alakok közé, de nyitottsága rendkívül meghatározó volt abban, hogy a mozgalom kibontakozhatott egyházi keretek között! Szerepét nem lehet eléggé méltányolni, hiszen a vasárnapi iskolai mozgalmat a kezdetektől támogatta. Ballagítól fokozatosan átvéve a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztését, rendszeresen helyet biztosított a belmisszióról szóló cikkeknek. Nem elhanyagolható tény a nemzeti érzés kibontakozása sem a fővárosban, mely a város magyarosodását szorgalmazta. Szóts támogatta ezt, mert még mindig elég sok volt a nem magyar ajkú lakos s református felekezet jelenléte a magyar ajkúak számát növelte. Az egyre több helyen előforduló magyar református jelenlét kíváncsnak tűnt az általa vezetett teológia számára hitvallási és nemzeti szempontból is. A vasárnapi iskolák kibontakozását ebben az összefüggésben is kell szemlélnünk.

A teológus hallgatók részvétele, illetve a magyar nyelvű vasárnapi iskolai mozgalom megszervezése új kaput nyitott az addig pesti elszigeteltségben levő Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház számára, s lassan megindult a Misszió magyarosodása. A kölcsönhatás két irányú volt, hiszen a Misszió Hold utcai köre is hatott az addig kizárólagosan racionalista teológiai akadémián tanuló diákok kegyességére. A korábban említett három német nyelvű Skót Missziós vasárnapi iskola mellett három újat hoztak létre, amely magyar nyelvű volt. Ahogy nőtt a vasárnapi iskolások száma, úgy nőtt az igény a nagyobb létszámú tanítói seregre is. Az 1883/84-es évben komoly növekedésnek indult a mozgalom a teológia falain belül s egyre több új diák tanítóra volt szükség.³⁶ Szabó Aladár társaival felhívást tett ki a teológia hirdető tábláján, s ez komoly visszhangra talált. Erről a kezdeményezésről tudósít lelkesen a Brit és Külföldi Bibliatársulat a következőképpen: arról hogy „fiatal teológusok önkéntesen vállalnak tanítói munkát [a vasárnapi iskolákban] eddig még nem igen volt példa”.³⁷ Összesen 31 fő írta alá a felhívást, akikhez még többen csatlakozhattak. A kezdeményezésről még azt is kiemelte a bibliatársulat tudósítása, hogy „a vasárnapi iskolás tanulók nagy többsége római katolikus körökből származik és sokuknak sohasem volt kezében a Biblia. [...] Erre az egyöntetű állásfoglalásra jutott minden iratterjesztőnk, mivel főként római katolikusok vásárolták meg tőlük a könyveket”.³⁸ A munka jól láthatóan egyre növekedett. A pesti vasárnapi

iskolák mellett, az ország különböző területén öt vasárnapi iskola jött létre, amelyek a Skót Misszióval szorosan együtt munkálkodtak. Ezek a következők voltak: Tápiószentmárton, Keresztes, Fóth, Tóthfalu és Pancsova.³⁹ Így 1883-ra a vasárnapi iskolák fokozatosan kinőttek a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház zárt köréből.

A lelkesedés 1883 karácsonyára érte el a tetőpontját, amikor az összes budapesti vasárnapi iskolás növendék és szüleik részére ünnepséget rendezett a teológiai ifjúság vasárnapi iskolai tanító köre.⁴⁰ E célra a főváros ingyen és bérmentve rendelkezésükre bocsátotta a városi tornacsarnokot.⁴¹ Szabó, a szervezés fő mozgatója, más református teológiai akadémiákon tanuló hallgatóknak is küldött meghívókat, hogy velük együtt majd megalakítsa a vasárnapi iskolák országos szövetségét. Csak Pápáról jöttek teológus diákok az ünnepségre s az utána következő ülésre. Szász Károly, aki a közelgő püspök választás leendő nyertese lett Török Pál⁴² halála után, részt vett az ülésen s lelkes beszéddel támogatta a vasárnapi iskolai kezdeményezést. Szabó a történetekről azt írja életrajzában, hogy jobb keresztapát nem is találhatott volna a megkezdett munka.⁴³ Mégis a kívánt országos szervezet jelenlét hiányában nem valósulhatott meg.

Szabó nem adta fel olyan könnyen, hogy a vidéki teológiai akadémiák nem küldtek hallgatókat. Ha ők nem jöttek, hát jómaga utazott vidékre. Sárospatakot szemelte ki arra, hogy a vasárnapi iskolát ott népszerűsítse, s ezért 1883/4 második szemeszterére a pataki teológiai akadémiára iratkozott be. Először kedvesen és érdeklődéssel fogadták a kezdeményezést, de nem sokára komoly akadályokba ütközött a munkája, s emiatt vissza kellett térnie Pestre.

A magyar nyelvű vasárnapi iskolai mozgalom önállósulása és fejlődése az 1880-as években

A vidéki kezdeményezés sikertelensége nem bátorította el a mozgalomban résztvevőket, hogy szervezettebbé tegyék az addig csak mozgalomként létező vasárnapi iskolai tanítást.

A PEIL cikket jelentetett meg, hogy népszerűsítse a mozgalmat. Beszámolt az 1883-as Pesten tartott karácsonyi ünnepségről és megemlítette, hogy Budán is volt egy ahhoz hasonló kezdeményezés. Mind a két városrészben létrehoztak egy egy bizottságot, amely a munkát volt hivatott felügyelni. A budai élén Szász Károly elnökölt, a pesti bizottságban pedig olyan neveket találunk mint Szóts Farkas, König Rudolf, Moody Andrew, Szilassy Aladár, Biberauer Theodor és Simon Ferenc. A pesti és budai bizottságok megbízták Simont, aki korábban Edinburghban tanult, mint a Skót Misszió ösztöndíjasa,⁴⁴ hogy a vasárnapi

iskolák felett a tényleges felügyeletet, azaz a főként szervezésből álló ügyintézést 1884-től lássa el.⁴⁵ A cikk írója lelkes hangnemben a következő megállapítást teszi: „így jutott ki az evangélium kovásza lassanként a theológia falai közül a nagy közönség közé, de hála Istennek, nemcsak a mi igehirdetésünk által terjedt az”.⁴⁶

A vasárnapi iskolai mozgalom áttörést jelentett, mert az egyház missziói küldetését gyakorlatban alkalmazta a magyar református egyházon belül. Utaltunk arra, hogy nemcsak Pesten és Budán, hanem 1883-tól az ország más területein is jöttek létre vasárnapi iskolák. Az 1883/4-es tanévben már több mint 30 tanítót alkalmaztak a megduplázódó számú vasárnapi iskolákban. A bizottságok hivatalos megalakulása jelentős lépés volt a szervezeti keretek kiépítése felé. Nem meglepő, ha a korszellemet figyelembe vesszük, hogy a németajkú Hold utcai kezdeményezéséből kinőve a magyar nyelven rohamosan terjedő iskolarendszer elterjedését fontosnak tartották. Az első hivatalos „Budapesti Magyar Vasárnapi Iskola” nevet viselő ünnepséget a Széna téri (mai Kálvin tér) református templomban tartották 1884 májusában.⁴⁷ Ennek megszervezése a fiatal Szabó Aladár érdeme. A PEIL-ben az ünnepségről cikket író személy nagyon dicséri őt: „Ez után Szabó Aladár, az ügybuzgó apostola lépett fel az emelvényre s részletesen ismertette a vasárnapi iskolák intézményét.”⁴⁸ Bár Szabó nem viselt hivatalosan semmilyen tisztséget a vasárnapi iskolai mozgalomban, köztudott volt, hogy a Skót Misszió és a Ráday utcai Református Teológiai Akadémia között ő volt az összekötő személy, s rajta keresztül kapott nagy lökést a gyermek-evangélizáció.

Szabó ébredésben játszott meghatározó szerepét az is aláhúzza, hogy barátai már 1884 kora őszén könyörögve kérték, térjen haza Edinburghból, ahová a Skót Misszió javaslatára a *Free Church of Scotland* ösztöndíjasaként nyár elején kiutazott. Teológus barátai Szabónak szánták azt a feladatot, hogy a csökkenő lelkesedéssel végzett, az 1884/5-ös tanévben újból beindult vasárnapi iskolai mozgalmat fellendítse. Bár egy másik volt skóciai ösztöndíjas, Fa István a „Londoni Vasárnapi Iskolai Egyesület”-től (*London Sunday School Union*) anyagi támogatást kapott arra, hogy népszerűsítse a nyár folyamán a vasárnapi iskolai mozgalmat, mégsem tudta olyan mértékben népszerűsíteni a mozgalmat a teológus diákok között, mint a karizmatikus egyéniségű Szabó.⁴⁹ A diákoknak szükségük volt egy jól szervező vezetőre és arra, hogy a felkészüléskor, a bibliaórákon valaki bátorítsa őket. Szabó erről így ír visszaemlékezésében: „ha Edinburghban maradok a télen át, teológus barátaim odahaza úgy látszik, nagyon veszedelmes lelki állapotba jutnak. Sohasem virágoztatják fel a vasárnapi iskolai munkát s elgáncsolják a keresztyén ifjúsági egyesületek fejlődését is, ha valamikor Szilassy Aladár kieszközöli is az alapszabályok megerősítését.”⁵⁰

Vajúdott is, hiszen ha haza utazik akarva akaratlanul is megsérti a skótokat, kint maradása viszont az otthoni ébredést hozta volna nehéz helyzetbe.

Az utóbbi mellett döntött, s ösztöndíját feladva 1884 őszén hazatért Pestre. Az ébredés lanyguló tüzét újraélesztette, de hamarosan gyülekezeti szolgálatot is kapott, mivel Szász püspök kinevezte Pest egyik új, fejlődő területére, hogy szervezze meg az újonnan betelepült vidéki emberek számára az istentiszteleteket.⁵¹ Balogh Elemér,⁵² akkor még diák, később püspök hosszú beszámolója jól megvilágítja miért is támogatta Szász a kibontakozó belmissziós törekvéseket. A zsidómisszió éves beszámolóinak edinburghi szerkesztője Balogh leveléből nyerve az információt következő bevezető sorokat teszi a riporthoz: „a Magyar Református Egyház a Skót Szabad Egyházzal való kapcsolatából kétszeresen is áldásban részesül” s majd az idézet így folytatódik:

[...] Budapesten, ahol 30000 ember kötődik a református egyházhoz, az igehirdetés helyei kettőről hétre szaporodtak, s ennek a növekedésnek Moody úr munkája adott impulzust. Saját megfigyelései [Baloghé] támasztják alá megállapítását, hogy milyen nagy mértékben nőtt a hallgatóság a Moody úr által vezetett alkalmakon az elmúlt években, s a jövőre nézve azon a véleményen van, hogy a növekedés még sokkal inkább szembetűnőbb lesz ahogy a munka egyre közelebb kerül magukhoz a magyar emberekhez. Balogh többek közt arról is beszámolt nekünk, hogy hivatalosan felkérték egy cikk megírására, amelyet a soron következő Protestáns Képes Naptárban a Missziókról kell megírnia. Ez a beszámoló jó hatással lesz munkánk még nagyobb körben való ismertetésére.⁵³

A magyar nyelvű és az „anyaszervezetnél”, a Skót Misszióban működő német nyelvű vasárnapi iskolák összehangoltan dolgoztak egymás mellett. König és Moody misszionáriusok szerteágazó kapcsolatrendszere nagyon hasznosnak bizonyult. A Londoni Vasárnapi Iskolai Egyesület és az Amerikai és Külföldi Vasárnapi Iskolai Egyesület (*American and Foreign Sunday School Union*) segítségével került kiadásra a bővített vasárnapi iskolák számára készült énekeskönyv, amelyben hatvan angolról németre fordított ének szerepelt.⁵⁴ Ez már 1883-ban iratmissziós terjesztésre a közönség elé került. Moody igen hamar felismerte a megváltozott körülményeket, mivel a magyar nyelvű vasárnapi iskolák igen gyorsan felülmúlták a németajkú iskolák számát. Ennek hatására a következő évben az Amerikai és Külföldi Vasárnapi Iskolai Egyesület, a Skót Misszió közreműködésével magára vállalta, hogy egy magyar nyelvű vasárnapi iskolás énekeskönyvet is megjelenít. A kiadatással járó ügyintézészt König vállalta magára s öt több személy is segítette ebben a munkában.⁵⁵ A hatvan éneket tartalmazó énekeskönyv, „Gyermeklant” címet kapott és szerkesztését Farkas Sándor, budapesti vallástanár végezte.⁵⁶ Ez az 1883-ban megjelent énekeskönyv úttörő szerepet volt hivatva játszani a magyar belmissziós éneklés történetében.

Második kiadásra 1892-ben került sor, amely érdekes módon egybe esik az 1880-as évek vége felé kissé leült ébredés második hullámával. Ekkor alakult meg hivatalosan a KIE és a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, ahová a felnőtt ifjú teológusok betagozódtak, s mely szervezetek kialakították a saját vasárnapi iskoláikat. Az énekes könyv mellett 1885-ben már arról írnak a skót források, hogy a „Gyermekekszolgálati Különleges Misszió” Budapesten vasárnapi iskolák számára folyóiratot jelentetett meg Örömhír címmel.⁵⁷ Ezeknek a fejleményeknek köszönhetően is, a vasárnapi iskolai mozgalom rohamosan terjedt az ország más városaiban és falvaiban is, mert sem a skótok sem a pesti egyházvezetés nem sajnálta az időt, fáradságot és a pénzt, hogy a mozgalmat támogassa.

Szabó szerepe meghatározó volt a mozgalom elindulásakor, de ahogy láttuk, ez önmagában nem lett volna elég, ha az egyházkormányzat jóakarátúan azt nem támogatja, felismerve a gyermekevangélizáció hasznosságát a gyermekek vallásos és ára, a gyülekezetszervezésre és építésre nézve.

Szabó Aladár és társai lelkesedése, a pesti egyházkormányzati erők, a teológiai professzorok, Szász Károly püspök és a Kálvin téri lelkészek bátorítása és végül a Skót Misszió által Skóciába kiküldött ösztöndíjasok Misszióban való alkalmazása, mint például Fa Istváné és Simon Ferencé együttesen járult hozzá a vasárnapi iskolák elterjedéséhez. Bár mint említésre került korábban vasárnapi iskola beindítására már 1840-ben volt példa a Skót Misszióban, de az sohasem tudott kilépni a német nyelvi közegből, pontosabban szólva a körülmények miatt nem volt meg a lehetősége a Misszió kötelékén kívül lépésre. Mindezeket figyelembe véve Moody – nem alaptalanul – kijelenthette, hogy a magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom „eredetét, közvetlen és közvetett módon, a mi Missziónk munkájának köszönheti”.⁵⁸ Kétségtelen, hogy skótok adták az ötleteket, az ismereteket, módszereket és mindenekelőtt azt a kegyességi lelkületet, amely meghatározó lesz a pesti később radikálisnak és mérsékeltnek nevezhető okban. Az előbbi markánsan Szabó Aladár képviselte, a mérsékelt vonalat Szilassy Aladár.⁵⁹ A meghatározó skót evangéliumi és a Németajkú Leányegyház által képviselt pietista hatás mellett nem szabad alábecsülni a fent említett magyar befogadó készséget, amely mint láttuk sok elemből állt. A vasárnapi iskolai mozgalom a Skót Misszió létesítményei között helyezhető el abban az értelemben, hogy annak németajkú gyülekezete és iskolája biztosította a helyet és a munkatársakat, akik felkészítették Szabót és társait az új, a Hold utcai közösségből hamarosan kilépő magyar ajkú vasárnapi iskolai mozgalomra.

A vasárnapi iskolai mozgalom és a KIE közötti szoros kapcsolat

A vasárnapi iskolai mozgalommal párhuzamosan jelent meg a Pesti Református Teológia falai között a magyar⁶⁰ Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) is.⁶¹ A Skót Misszióban, majd az általa és a magyarországi német pietisták, főként Biberauer Theodor részéről is támogatott és létrehozott Németajkú Leányegyházban többször is alakult meg a KIE-t alapul vevő, németajkú ifjakat tömörítő egyesület. Erről már az 1840-es években, majd 1866-ban és az 1880-as években van tudomásunk, de ez a kezdeményezés nem tudott kitörni a Hold utca által fémjelzett kegyességi körből. Charles Fermaud, a KIE világszövetsége titkárának 1883. novemberi látogatása döntő hatással volt a pesti már korábban épp a vasárnapi iskolák révén elinduló egyházi megújulásra törekvő kezdeményezésre. Előadásait a „Skót Misszió Hold utcai gyülekezetében” tartotta, s hatására rövidesen a Budapesti Teológiai Akadémia nagytermében megalapították az első magyar ajkú KIE-t, melynek elnöke Szilassy Aladár, ifjúsági elnöke Kene-ssey Béla, titkára Plichta Aladár medikus diák és a másodtitkár Szabó Aladár lett.⁶² Szabó életrajzában aláhúzza, hogy a KIE-t megalapító ifjak főként pesti teológiai hallgatók voltak s mellettük más fakultásokról is volt egy néhány diák. Ez a csoport jelentős átfedést mutatott azzal a 31 fős vasárnapi iskolákban tanító csoporttal, amely 1883 október 24-én felszólította diáktársait e fenti munkára.⁶³ Ugyanebben a csoportban merült fel Szabó vezetésével az 1883-as vasárnap iskolai városi karácsonyi ünnepség ötlete s az, hogy erre más teológiai fakultásokról is hívjanak meg diákokat.⁶⁴ Ez a két új magyar nyelvű mozgalom, pontosabban a benne dolgozó diákok és felnőttek képezték az első magyar ébredés magját. A vasárnapi iskolai mozgalom, azaz a gyermekevangélizáció az egyház keretei között szerveződött meg, hasonlóan az ifjúsági evangélizációhoz, a KIE-hez, de az utóbbi előbb érte el a nyugati mintát követve az egyházi struktúrától való szervezeti függetlenséget. A korabeli kormány tartott minden új polgári szerveződéstől, így gyanakodással tekintett a KIE-re is, mivel nevében szerepelt a keresztyén szó és a legális elismerést egy évtizedig halogatta.⁶⁵ Bár a KIE-t nem ismerték el legálisan, de a pesti református egyház keretei között tovább élt. Szabó Aladár nagyon aktívan részt vett mind a két mozgalomban (KIE és a vasárnapi iskolák) és szorgalmasan látogatta a Hold utcai összejeveteleket.⁶⁶ Ezt a köteléket tovább erősítette, hogy Szabó feleségül vette a Németajkú Leányegyház oszlopos alapító emberének, Biberauer Theodor, Irma nevű lányát 1889-ben.⁶⁷

Nem nehéz észrevenni a hasonlóságot Szabó lelkes szervezeteket alapító irányultsága és apósa korábbi hasonló tevékenységei között.⁶⁸ Az 1880-as években az egyházi megújulásra és egyházépítésre létrehozott szervezetek mögött

gyakran ugyanazokat az embereket találjuk. A Biberauer család tagjai, Szabó Aladár és Szilassy Aladár ott van a legtöbb később igen meghatározóvá váló belmissziói kezdeményezés mögött a pesti teológiai fakultás több tanárával, mint például Szöts Farkas, Petri Elek és Kenessey Bélával együtt. Bíró Sándor, egyik nagyobb lélegzetvételű 19. századdal foglalkozó magyar református egyháztörténeti feldolgozásban jól rámutat arra, hogy a pesti kezdeményezések egy szűk csoporthoz, a fent említetthez köthetők.⁶⁹ E csoportosulásban résztvevők összefogásának köszönhető, hogy a Hold utcában kialakuló evangéliumi közösségből kiindulva, vagy ahhoz szorosan kapcsolódva új szervezetek és kezdeményezések jönnek létre az 1880-as és 1890-es években, mint a KIE, a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület és az Erzsébet körüti és Hold utcai evangélizációk. Mindezek vasárnapi iskolákat működtetnek. Vidéken is elterjedt a mozgalom a korábban említettek mellett Eszéken, Új-Bánovcén, Szelistén a baseli Szt. Krischona intézet munkája nyomán. Ezek szoros kapcsolatot tartanak fenn a Hold utcai központtal, hasonlóképpen a baptistákhoz.⁷⁰

A magyar nyelvű mozgalom központja Budapest marad s vasárnapi iskolákat a KIE és a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület is tartott. Az 1890-es évekre a teológus ifjak helyett lassanként e két egylet vezetése alá jutottak a vasárnapi iskolák.⁷¹ Az előkészítő órákat a vasárnapi bibliai iskolában tanító nők számára éveken át Szabó tartotta a Lorántffy egyesület hétfői varróórája után. A KIE számos vezetője Szabó diáktársa volt, akik mint láttuk a vasárnapi iskolai mozgalomban részt vettek. Később Szabó tanítványai vették át a vezetést, s ők is intenzíven részt vettek a mozgalomban.

1884-ben már tíz felett volt a Budapest területén levő magyar nyelvű vasárnapi iskolák száma, beleértve Kőbányát és Budaújlakot is. Az iskolák záróünnepségéről tudósító teológus azt is tudta,

[hogy ezekben] a már említett Simon Ferenc, Kenessey Béla, Benkő István, Kontra János, azután Szabó Béla, Podrocky Lajos és Székely Gusztáv urakkal a nem teológusok átlagával együtt, többen mint 30-an iparkodtak vezérelni a kis gyermekeket az Úr Jézushoz, kiknek száma mikor legtöbben voltak az 500-at meghaladta.⁷²

Az evangéliumi, gyermekevangélicázisok lelkelet cseng ki e szavakból, amelyek mögött Szabó Aladár hangját véljük felfedezni. Egy évvel később, 1885-ben Budapesten már 11 vasárnapi iskola működik 780 növendékkel.⁷³ 1892-ben az evangélizációs esték beindítása hatással van a Skót Misszió, A Pesti Ev. Ref. Németajkú Leányegyház vasárnapi iskoláira, ahová egyre nagyobb számban küldik a szülőket a gyermekeket. Ebben az évben már Pápán is van gyermekistentisztelet.⁷⁴ A mozgalom csendesen erősödik a 90-es években. Ennek eredményeként, 1895-ben nagyszabású ünnepélyt rendeznek a budapesti vasárnapi

iskolás gyermekek részére a Beketow cirkuszban. A következő évben a fővárosi vigadó nagytermében rendeztek ünnepséget.⁷⁵ Az ilyen alkalmakon keresztül próbálták népszerűsíteni a mozgalmat. Az igazi, országos méretű áttörés azonban csak a századforduló után történt meg.

A vasárnapi iskolai mozgalom szervezetté válása és a Skót Misszió szerepe

Az 1902/3-as magyar református belmissziói nézeteltérések után pár évvel – amelyben a Hold utcai magyar belmissziót elindító intézmények közül a Skót Misszió csak igen kis részben volt érintve, míg a Németajkú Leányegyház a Bethesda és diakonisszaképzés miatt annál is inkább – a vasárnapi iskolai mozgalom is megerősödött. A huszadik század elejére a vasárnapi iskolai mozgalom vezetőjévé a Deák téri, Brit és Külföldi Bibliatársulat képviselőjének, Victor Bernátnak a fia, Victor János vált.⁷⁶ Ő édesapját követte ebben a munkában, hiszen Bernát volt a skót misszionáriusok által koordinált, német nyelvű vasárnapi iskolák titkára.⁷⁷ Victor a Skót Misszió első magyar ajkú tanítója volt 1879-től, s a kezdetektől ismerte a magyar nyelvű mozgalmat is.⁷⁸ Mivel a Skót Misszió kezdetektől támogatta Moody-n majd később utódán, James MacDonald Websteren keresztül is a belmissziói kezdeményezéseket, természetszerű volt a skótok számára, hogy bő teret engedtek Victor munkájának tanítói feladatai mellett. Épp a Misszió keresztül tudta legjobban ápolni a külföldi kapcsolatokat és bekapcsolódni a nemzetközi vérkeringésbe. Már 1904-ben, a következő évben⁷⁹ nyugdíjba vonuló Moody arról ír, hogy a Londoni Vasárnapi Iskolai Egyesület segítségével megnagyobbították „egy magyar belmissziói egyesület⁸⁰ vasárnap iskolai [munkával foglalkozó] választmányát, amelynek alapító iratait és szervezeti szabályzatát nem rég ismerte el a belügyminisztérium”.⁸¹ A vasárnapi iskolák történetéről szóló tanulmányában Forgács Gyula is tud arról, hogy a Londoni Vasárnap Iskolai Egyesület bátorította a magyar kezdeményezést, hogy működési területét növelje, s erre pénzügyi támogatást is adott.⁸² Ennek eredményeként jött létre az első, állam által hivatalosan is elismert vasárnapi iskolai szövetség, Budapesti Vasárnapi Iskolai Szövetség névvel 1904. december 3-án, melynek elnöke id. Victor János lett. Az új szervezet gyorsan terjeszkedett Pesten kívül is és újabb vasárnapi iskolákat alapítottak Karcagon, Csurgón, Szalkaszentmártonban és Veszprémben.⁸³

Ezzel párhuzamosan Erdélyben is elterjedt a mozgalom. Az előzményekről annyit, hogy itt is, mint Pesten, először csak a németajkú polgárok között volt vasárnapi iskola, amelyet a baptista missziót is végző Rottmayer János szervezett meg.⁸⁴ A református magyarok közé nem igen jutott el a gyermekevangélizáció

gondolata egészen 1895-ig. Az Erzsébet körúti evangélizációkat az 1890-es elején megszervező, két korábban már az ébredésért munkálkodó személy hatására vasárnapi iskolákat szerveztek a református magyarok között.⁸⁵ Egyikük, Kenessey Béla volt. Ő először Pesten volt teológiai tanár, majd az újonnan alakult, Nagyenyedről Kolozsvárra költöző teológia igazgatója lett 1895-től.⁸⁶ Ő hívta meg tanítani korábbi barátját, Kecskeméthy Csapó Istvánt is az újszövetségi tanszékre. Ennek a két embernek köszönhetően terjedt el a magyar vasárnapi iskolai mozgalom Kolozsvárott és más erdélyi településeken. Az 1890-es évek végén elindult kezdeményezésüket, némi ellenkezés után,⁸⁷ a Bethlen Gábor Kör folytatta Imre Lajos és az akkor még diák ifj. Révész Imre, későbbi püspök hathatós segítségével.⁸⁸ Ekkorra már Kenessey lett a püspök. Így terjedt el az az ébredési meglátás, hogy magyar nyelvű vasárnapi iskolák alakuljanak a Magyar Református Egyház gyülekezeteiben az egész ország területén.

Az országos vasárnapi iskolai szövetség megalakulása

A magyar vasárnapi iskolai mozgalomban résztvevők külföldi konferenciákra is küldtek embereket. Id. Victor János az 1906-os londoni vasárnapi iskolai konferenciára ennek jegyében kerülhetett ki. Takaró Géza, korábbi Skót Missziós edinburghi ösztöndíjas feljegyezte, hogy az első igazi bekapcsolódás a nemzetközi vérkeringésbe a magyar, akkor még csak a budapesti, de országos jelleggel működő vasárnapi iskolai szövetségnek Rómába szóló meghívása volt 1907-ben.⁸⁹ A hivatalos képviselő a Skót Misszió akkori magyar beosztott lelkésze, Forgács Gyula – hasonlóan edinburghi ösztöndíjas volt –, akivel még 12 református, evangélikus és baptista felekezetből jövő magyar vasárnapi iskolai tanító is elutazott Rómába.⁹⁰ A római konferencia megnyitása előtt egy nappal cikk jelent meg a „Budapesti Hírlap”-ban, amely általános jellegű tájékoztatást adott a vasárnapi iskolai mozgalom eredetéről és céljáról.⁹¹ A konferenciáról beszámoló készült Szalay József és Kecskeméti Ferenc által szerkesztett „Keresztyén Evangélistá”-ban is.⁹² A résztvevők fontosnak tartották, hogy minél szélesebb közönséggel megismertessék a római vasárnapi iskolai konferencián történetet és öt részből álló sorozatot tartottak a Skót Misszió nagytermében. A konferencia alatt fogalmazódott meg, hogy szükséges lenne egy utazó titkári állás létrehozása, akinek a feladata a különböző vármegyékben folyó munka összehangolása lenne. Takaró Gézát kérték fel erre a feladatra, akinek azonban a Magyarországi Református Egyház lelkészhiánya miatt vissza kellett utasítania a felkérést. Mindennek ellenére a mozgalom számbelileg tovább növekedett

és az országos szövetség alapszabályát sikerült elfogadtatni a kormánnyal 1909 októberére. A szövetség elnöke természetesen id. Victor János lett.⁹³

1912-ben Davidson J.,⁹⁴ a Skót Nemzeti Vasárnapi Iskolai Szövetség titkára látogatta meg Magyarországot és a következő figyelemre méltó riportot juttatta el az Edinburghi Zsidómissziós Bizottságnak: „mára már az országban 400 vasárnapi iskola van, mintegy 9000 gyermekkel és 800 tanítóval – mindez a Misszió által kezdeményezett munkák egyikének az eredménye.”⁹⁵ A mozgalom első hivatalossá válásának időszakától 1903/4-től egészen 1913-ig a vasárnapi iskolák száma 138-ról 448-ra emelkedett.⁹⁶ Természetes, hogy a skótok maguknak igényelték az elismerést, de meg kell említeni, hogy az 1880-as évekhez hasonlóan most is egy magyar ember, id. Victor János volt az a karizmatikus vezető, aki a mozgalmat előmozdította másokkal együtt munkálkodva. Victor a Skót Missziós tanítói állása mellett nagyon sokat utazott az ország különböző területén fekvő vasárnapi iskolákba, bátorítva a laikusokat és lelkészeket, hogy aktívan vegyenek részt a mozgalomban.⁹⁷ Konferenciákat szervezett rendszerint a Skót Misszióban, amely a magyarországi vasárnapi iskolai tanítók továbbképző központjává vált. A londoni és amerikai vasárnapi iskolai szövetségek a Misszióon keresztül juttatták el a gyermekevangélizációs eszközöket, s a misszionáriusok és a skót iskola tanítói és tanárai végezték az oktatást az egybegyűlt vasárnapi iskolai tanítók részére s megtanították őket arra, hogyan csepegtessék bele a gyermekek szívébe a bibliai történeteket.⁹⁸ A Hold utcai, hagyományosan a skót misszionáriusok felügyelete alatt működő Traktátus Társaság nyomdájában készítették el a gyermekevangélizációs tankönyveket, oktatási terveket és a népszerű énekeskönyveket. Kéthetente megjelent a „Fecske” című újság is melléklettel, egy másik folyóirat is „Csendes percek” címmel, hogy a tanítóknak nyújtson segítséget.⁹⁹ Mindezek a kiadványok a nemzetközi vasárnapi iskolai mozgalom evangéliumi ébresztő, erkölcsnevelő és bibliai szemléletét terjesztették, s növekvő hatással voltak a Magyarországi Református Egyház egészére. Ha azt mondhatjuk, hogy a Skót Misszió formálta ki a mozgalom gerincét és csontjait, akkor a magyar vezető emberek és tanítók voltak azok, akik a húst tették hozzá ahhoz.

A vasárnapi iskolai mozgalmat összehasonlítva más egyházi ébredési mozgalmakkal meg kell jegyezni, hogy míg azokban (pl. KIE, Lorántffy Zsuzsanna Egyesület, Bethánia C.E., Filadelfia Egyesület, Bethlen Gábor Kör) létezett a megosztottságban megnyilvánuló tendencia, addig a vasárnapi iskola mozgalom szerencsésen elkerülte ezeket, bár hatásuk alól nem volt teljesen mentes. A mozgalom szép példáját adja az egyházaikhoz hű, ugyanakkor egymással együtt dolgozni tudó felekezeti munkának. A mozgalom egyaránt magáénak tudhatta a lutheránus, a baptista és a református egyházak támogatását, s a Hold

utcai összejövetel, 1910-től pedig a Vörösmarty utcaiak harmonikusan együtt működő felekezeti munkáról tanúskodnak. Ennek lett a szép eredménye az első Budapesten tartott nemzeti vasárnapi iskola szövetségi kongresszus is, amelyet a Misszióban tartottak 1911-ben.¹⁰⁰ El lehet mondani, hogy a Skót Misszió e tekintetben „ökumenikus” szemléletével az ilyen típusú belmissziói kezdeményezések előfutára volt.¹⁰¹ A volt skót ösztöndíjas Bilkei Pap István professzor előadást tartott a Biblia vasárnapi iskolában való felhasználásáról. Kónya Gábor a „gyermek egyéniségéről”, Takaró Géza a „nők szerepéről”, Csűrös István a bibliamagyarázás hogyanjáról és a baptista Csopják Attila „Miért vagyok én vasárnapi iskolai tanító” címmel tartottak előadást.¹⁰² A mozgalom ezzel éri el tetőpontját az első világháború előtti időben. Elmondható, hogy a 20. század első másfél évtizede alatt válik a vasárnapi iskolai mozgalom az eredetileg németnyelvű kezdeményezésből teljesen magyarrá, s egyidejűleg jól betagozódik a református egyház országos munkájába. Ez abból is jól lemérhető, hogy az Országos Református Lelkész Egyesület gyűlésén 1912-ben Kovács J. István a vasárnapi iskolákról tartott előadást, B. Pap István a KIE-ről és Biberauer Richárd diakonissza misszióról szóló előadásai mellett.¹⁰³ Ez is jól tükrözi, hogy a Skót Misszió és a Németajkú Leányegyház hatására elindult egyesületek és mozgalmak, közöttük a vasárnapi iskolai mozgalom is alkalmazkodott a magyar egyházi helyzethez és lassan elfogadottá vált.

Jegyzet

- 1 TAKARÓ, Géza: „A vasárnapi iskolák története”, in *Koszorú* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1911), p. 175. kk.
- 2 MÓZES, András: *A vasárnapi iskolák története* (Cluj-Kolozsvár: Ifjú Erdély, 1935), p. 5.
- 3 CSEKEY Sándor: *A református vasárnapi iskola* (Budapest: [n. pub.], 1937), p. 4.
- 4 TAKARÓ: „A vasárnapi iskolák története”, p. 19.
- 5 SAPHIR, Adolph: *Letters and Diaries of Philipp Saphir* (Edinburgh: Johnstone and Hunter, 1852), pp. 98-100.
- 6 FARKAS, József: *A Pesti Református Egyház 101 éves története* (Kecskemét: A Budapesti Evangéliumi Reformált Egyház, 1898), p. 126.
- 7 KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the revival of the Hungarian Reformed Church* (Edinburgh: Ph. D. disszertáció) 2. fejezet 6.2. rész. vö: 3. fejezet. 3. rész.
- 8 VICTOR Bernát, KOENIG Rudolph, MOODY Andrew: *Bericht über Das Sonntags-Schul-Werk in Ungarn im Jahre 1885* (Budapest: Hornyánszky Victor, 1886). Ebben a riportban a következő németajkú vasárnapi iskolák vannak felsorolva: *Hold utca*

- Church, NeuPest [Újpest], Bethesda, Neu-Banovce in Slavonien, Essegg [Eszék], Tápió-Szt.-Márton, Pancsova, Hertelendfalva and Klausenburg [Kolozsvár]. Vö. Csekey, Sándor: *A református vasárnapi iskola* (Budapest: [n. pub.], 1937).
- 9 KISH, G. Alexander: *The Origins of the Baptist Movement Among the Hungarians. A History of The Baptist in the Kingdom of Hungarian from 1846 to 1893* (Brill: Leiden, 2012).
 - 10 BÁNYAI, Jenő: „Rottmayer János II.”, *Béke hírnök*, 7. 7 (1963), 6-7, p. 6. Bányai 1872-t adja meg Morse látogatásának dátumaként s teljes nevét a forrás se tudja. Ezzel szemben Mózes András 1870-ről beszél. Mózes név nélkül megemlíti, hogy volt egy bizonyos német személy, aki a „Brit és Külföldi Bibliatársulat kolozsvári munkatársa” volt. Mózes, András: *A vasárnapi iskolák története* (Cluj-Kolozsvár: Ifjú Erdély, 1935), pp. 19, 22.
 - 11 VICTOR, KOENIG, MOODY, *Bericht über Das Sonntags-Schul-Werk in Ungarn im Jahre 1885*, p. 6. Itt megemlítésre kerül, hogy Dr. Lippner Adolf, Bethesda kórházi lelkész felügyelete alatt is állt egy vasárnapi iskola az 1885-ös évben. Vö. Report of the Committee for the conversion of the Jews (ezután RCJ) of 1882, Appendix IX, p. 16.
 - 12 A tanárok nevei: „Rau, Buss, Simon, Victor senior, Victor junior, Schacht, and Bolte férfi tanárok, és Knipping, Müller, Sztranyávszky, Puchlin tanárnők” (Pushlin Róza, Misley Sándornak volt a felesége vö. Kool, p 203.) Biberauer, Rau, Engl, és Meude neve is szerepel a skót misszionáriusok 1885-ös jelentésében. Vö: RCJ of 1885, Appendix IX, p.12.
 - 13 RCJ of 1889, Appendix IX, p. 38
 - 14 SZABÓ, Aladár: „*Kegyelem által*” (Gödöllő: A szerző kiadása, 1941), p. 49. Vö. Csekey, Sándor: *A református vasárnapi iskola*, p. 33.
 - 15 KOVÁCS: *The History*, 4. fejezet. Összefoglalás.
 - 16 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, pp. 25-6.
 - 17 BÍRÓ, Sándor: „A szabadságharcától az első világháborúig 1849-1914”, in *A Magyar Református Egyház története*, szerk. Bíró Sándor és Szilágyi István, Egyháztörténeti tanszék Kiadványa, (Sárospatak: 1949; repr. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, 1995), p. 338. Ez a munka nagy valószínűséggel Szabó „*Kegyelem által*” című könyvét veszi forrásként.
 - 18 ZOVÁNYI, Jenő: „*Egyháztörténeti Lexikon*” (Budapest: 19) pp. 570-71. Szász 1884-1903 között volt püspök.
 - 19 NOVÁK, Sándor: „*Szász Károly élete és művei*”, (Budapest, [n. pub.] 1904).
 - 20 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 31.
 - 21 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 32.
 - 22 Kálvin téri Református Egyházközség: Keresztelési, esketési és halotti anyakönyv. 1798-1844. fol. 129. 1843. augusztus 4-i bejegyzés. Lévy-Hirsch János keresztszülei

- John Duncan és William Wingate skót misszionárius lelkészek voltak. Szabó keresztnév nélkül említi meg Hirsch nevét. Talán azonosítható a fentebb citált zsidó megtérttel, mivel a bibliatársulat munkatársai főként zsidó megtértek voltak.
- 23 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 33.
 - 24 Ibid., p. 41.
 - 25 FORGÁCS, Gyula: „*A belmisszió és cura pastorális kézikönyve*”, Református, 14 (Pápa: Református főiskolai Könyvnyomda, 1925), p. 212. Forgács rávilágított arra, hogy ez jóval hamarabb megjelent, mint Szabó életrajza.
 - 26 BUCSAY, Mihály: „A protestáns egyet kora (1870-1896)” in *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, szerk. Bucsay, Mihály és Pap László (Budapest: A Református egyetemes konvent sajtóosztálya, 1955), pp. 38-72. (pp. 61-2).
 - 27 Benkő 1880/81 és 1881/82-es tanévekben volt skót ösztöndíjas. Vö. Hörcsik, Richárd: *History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*. New College, Edinburgh, HOR I, fol. 22.
 - 28 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 46.
 - 29 BÍRÓ: p. 390.
 - 30 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 49.
 - 31 MÓZES: „*A vasárnapi*”, pp. 21-2. vö. Forgács: „*A belmisszió*”, p. 430.
 - 32 RCJ of 1891, Appendix IX, p. 5.
 - 33 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 41.
 - 34 RCJ of 1884, Appendix IX, p. 17.
 - 35 BODONHELYI, József: „A belmisszió kora (1896-1918)” in *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, szerk. Bucsay Mihály és Pap László (Budapest: A Református egyetemes konvent sajtóosztálya, 1955), 73-106. (p. 96.)
 - 36 A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára (ezután ZsL). 17a. fond. 1. doboz. 1. mappa. A Vasárnapi Iskolai Szövetség iratai. A felszólítást nagy valószínűséggel Szabó Aladár írta. Vö. Forgács, *A belmisszió*, p. 213. az első felszólítást 1883 szeptember 14-én tették ki, amelyet Forgács citál, a másodikat 1883 október 23-án, amelyet Szabó említ meg. Vö. CSEKEY, Sándor: „*Bilkei Pap István*”, szerk. Csekey Sándor, Budapesti Református Theologiai Könyvtár, 4.2 (Mezőtúr: Corvina Nyomda), p. 6. Továbbá vö. Bíró Sándor, Bucsay Mihály, Tóth Endre és Varga Zoltán, *A Magyar Református Egyház története*, p. 391.
 - 37 ZsL, Vasárnap Iskolai Szövetség iratai, 17a. fond. 1. doboz. 1. mappa, fols. 1-6.
 - 38 Seventy-Eighth Report of the British and Foreign Bible Society 1882, (London: Spottiswoode (sic!) & Co., 1883), XXXVI, p. 70. Ez azt jelentette, hogy a Brit Bibliatársulat látta el őket könyvekkel mivel az nagyobb volt a hasonló skót kezdeményezéstől. Azonban a skót bibliatársulat (NBSS) iratterjesztői és a Skót Misszióhoz tartozó emberek terjesztették ezeket az iratmissziós anyagokat a katolikusok

- között. Kár hogy ezt a futó megjegyzés nem követte gondos beszámoló, amelyből kiderülhetne mi is volt az oka annak, hogy a római katolikus szülők elengedték gyermekeiket a református teológusok által vezetett és tartott vasárnapi iskolákba.
- 39 „A budapesti vasárnapi iskolák záróünnepélye”, [Protestáns Egyházi és Iskolai Lap] *PEIL*, 28. 20 (1885 május 17), p. 632. vö. Forgács, Gyula *A belmisszió*, p. 212. vö. RCJ of 1883, Appendix IX, p. 20.
- 40 Tanárikeri jegyzőkönyv, Budapesti Ref. Theol. Akadémia, 1883-4. 42 bejegyzés. Pap László hivatkozik rá a következő műben: *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*, szerk. Bucsay, Mihály és Pap László (Budapest: A Református egyetemes konvent sajtóosztálya, 1955), p. 70.
- 41 Egy teológus: „A budapesti magyar vasárnapi iskolák karácsonyi ünnepélye”, *PEIL*, 26. 51 (1883. december 23), 1653-57. (p. 1655).
- 42 [National Library of Scotland] NLS Dep. 298.254. fols. 271-3. Minutes of 1883. november 20 jegyzőkönyv. Itt a Zsidómissziós Bizottság Török haláláról nekrológot közöl itt.
- 43 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p. 64.
- 44 HÖRCSIK, fol. 22. Simon az 1881/82 és 1882/83-as években tanult Skóciában. Török Pál javasolta őt, mint magyar tanárt a Skót Missziói iskolába, s majd ösztöndíjas lett. Vö: „Report on the Conversion of the Jews to the General Assembly, Appendix IX” in *Proceedings of the General Assembly of the Church of Scotland Held at Edinburgh May 1881* (Edinburgh: [n. pub.], 1881), 1-38 (p. 19).
- 45 Egy papnövendék: „Jelentés a budapesti magyar vasárnapi iskolákról”, *PEIL*, 27 (1884), 670-675 (pp. 670, 671).
- 46 Ibid., p. 673.
- 47 Ibid., p. 675.
- 48 Ibid., p.673.
- 49 RCJ of 1884, Appendix IX, p. 12.
- 50 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, pp. 82-3.
- 51 Ibid.
- 52 A Skót források egy bizonyos Balogh E.-ről beszélnek. (vö RCJ of 1892 p. 4. és RCJ of 1893 p. 6.) Balogh Elemér, mint a Pesti Teológiai Akadémia végzett diákja 1890/91-ben volt edinburghi ösztöndíjas. Balogh később Pozsonyban lett lelkész és utána püspök. Hörcsik megemlíti egy bizonyos Balogh Ferencet, aki Debrecenből ment ki Skóciába és 1891/92-ben volt ösztöndíjas. Lásd.: Hörcsik, fol. 23). A két Baloghot nem szabad összekeverni. A debreceni diák Balogh Ferenc professzor fia volt, ahogy ezt Andrew Moody Baloghhoz írott levele is mutatja, a történész professzort, hogy írja meg fia nevében az ösztöndíjas kérvényt. Lsd. TtREK Balogh Ferenc Gyűjtemény, R.1516.134.11. Andrew Moody 1891 március 14-én írott levele.
- 53 RCJ of 1892, Appendix IX, p. 12.

- 54 Andrew Moody, Rudolph Koenig and Teachers of Pest School: „1883 Report on the Conversion of the Jews to the General Assembly. Pesth’ in *Proceedings of the General Assembly of the Church of Scotland Held at Edinburgh May*” 1883 (Edinburgh: [n. pub.], 1883), pp. 19-33:20, 21. Ez volt az első gyermekek számára készült énekeskönyv, de ez németül jelent meg.
- 55 RCJ of 1884, Appendix IX, pp. 12, 20. A forrás megemlíti, hogy a skótok is adakoztak az énekeskönyv kiadására.
- 56 SZABÓ: „*Kegyelem által*”, p.72. Vö. RCJ of 1882, Appendix IX, p. 12. vö. Bányai, Jenő: A magyarországi baptista egyházzene története (Budapest: Baptista Kiadó, 1996), pp. 33-37.
- 57 RCJ of 1885, Appendix, IX, p. 6.
- 58 RCJ of 1891, Appendix, IX, p. 5.
- 59 Ez a komolyabb elkülönülés a kezdeteknél nem jön a felszínre csak majd Bethánia CE megalapításakor 1903-ban.
- 60 Magyar abban az értelemben, hogy a mozgalom tagjainak anyanyelve magyar volt. Ezzel szemben állt a Németajkú Leányegyház KIE csoportja, amely németajkú volt.
- 61 KOVÁCS, Bálint: „A Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE)” in *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak a XX. században*, szerk. Tenke Sándor (Budapest: Magyar Református Egyház, Széchenyi Nyomda Győr, 1993), pp. 56-83. Vö. Kovács, Bálint: *A Keresztyén Ifjúsági Egyesület története 1883-1950* (Budapest: Magtárstudió, Vigándpetend, 1998).
- 62 SZÖTS, Gerő: „A budapesti református teológus ifjúság beléletéről I”, *PEIL*, 26. 43, (1883), pp. 1428-1429. Vö. Szabó, *Kegyelem által*, p. 54. Szabó későbbi memoárjában úgy emlékszik, hogy Plichta volt a pénztáros s ez ellentétben áll a fent citált dokumentum állításával.
- 63 ZsL [Zsinati Levéltár], 17.a. fond. 1. box. 1. folder. 1883. október 24. kiáltvány másolata. Vö. Szabó, *Kegyelem által*, p. 55.
- 64 PRUZSINSZKY, Pál: „*Szilassy Aladár. Visszatekintés negyvenéves egyháztársadalmi munkásságára*” (Budapest: Dunamelléki Egyházkerület és Budapesti Református Theológia, 1922), pp. 22, 34. Vö.: Szabó, *Kegyelem által*, pp. 51-2. Szabó itt arról ír, hogy negyvenegy személy búcsúztatta amikor Sárospatakra ment.
- 65 FORGÁCS, Gyula: „*A belmisszió*”, p. 225. Meglepően hathat az olvasó számára, amikor Forgács azt írja, hogy az egyesület bejegyzését az annak nevében szereplő „keresztyén” szó hátráltatta. Forgács ezt az 1882-es tiszaeszlári események hatásával hozza összefüggésbe.
- 66 FARKAS, József: „*A Pesti Református Egyház 101 éves története*” (Kecskemét: A Budapesti Evangéliumi Reformált Egyház, 1898), pp. 358-59. Vö. Forgács, „*A belmisszió*”, p. 221. Ugyanazok a személyek – Szilassy és Szabó – lettek megválasztva.
- 67 SZABÓ: *Kegyelem által*, p. 120.

- 68 Biberauer Theodor meghatározó szerepet játszott a Németajkú Leányegyház és a Bethesda megalapításában is, nem is beszélve számtalan más egyesületről.
- 69 BIRÓ, Sándor: „A szabadságharctól az első világháborúig (1848-1914)” in *A Magyar Református Egyház története*, szerk. Bíró Sándor és Szilágyi István, Egyháztörténeti tanszék Kiadványa (Sárospatak: 1949; repr. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, 1995), p. 396.
- 70 Id. VICTOR János: „A vasárnapi iskolai története” in *Vasárnapi Iskolai Közlemények* (Budapest: Vasárnapi Iskolai Szövetség, 1911), 6-14. (p. 13).
- 71 SZABÓ: *Kegyelem által*, p. 132.
- 72 Egy papnövendék: „Jelentés a Budapesti Magyar Vasárnapi Iskolákról”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, PEIL, 27. 21 (1884. május 25) (1884), 670-675, (p. 673).
- 73 MÓZES: *A vasárnapi*, p. 20.
- 74 Ibid.
- 75 Ibid. Vö. Forgács, *Cura pastoralis*, p. 266.
- 76 Ezt a Victor Jánost nevezzük a legidősebb Victor Jánosnak.
- 77 VICTOR, KOENIG, MOODY: *Bericht*, p. 12.
- 78 Victor Jánost a Skót Misszió az 1879/80-es tanévben alkalmazta először. Vö. RCJ of 1880, Appendix IX, p. 5. Vö. *Evangeliumi Protestáns Lap*, Különfélék, 2.22 (1876, június 2), p. 178.
- 79 RCJ of 1905, Appendix VIII, p. 5. Forgács méltatja érdemeit nyugdíjba vonulása alkalmával.
- 80 Ez valószínű, hogy a Bethánia CE volt, amelyet Szabó alapított. Ennek a szervezetnek több missziói ága volt, többek között a vasárnapi iskolák is.
- 81 RCJ of 1904, Appendix VIII, p. 8.
- 82 FORGÁCS: *Cura pastoralis*, p. 266.
- 83 Id. Victor János: „A vasárnapi iskolai története” in *Vasárnapi Iskolai közlemények* (Budapest: Vasárnapi Iskolai Szövetség, 1911), 6-14. (pp. 13-4).
- 84 1885. Sonntag, p. 11.
- 85 BÁNYAI, Jenő: „Rottmayer János I.”, *Békehírnök*, 7. 6 (1963), pp. 6-7.
- 86 ZOVÁNYI: p. 307.
- 87 Szász Gerő és Szász Domokos püspök megtiltotta Kecskeméthy István feleségének, hogy a lakásán vasárnapi iskolai összejöveteleket tartson. Lásd. Mózes: *A vasárnapi*, p. 23.
- 88 MÓZES: „A vasárnapi”, pp. 22, 24.
- 89 TAKARÓ: „A vasárnapi iskolák története”, p. 22.
- 90 NLS Dep. 298.259, fol. 147. entry 115, 1907. március 26. A jegyzőkönyv tanúsága szerint Webster ekkor kapta meg a hivatalos meghívását. Vö.: RCJ of 1908, Appendix VIII, p. 7.

- 91 'Protestáns kongresszus Rómában', *Budapesti Hírlap*, 27. 118 (1907. május 18), p. 7.
- 92 FORGÁCS, Gyula: *Gyermekek a Krisztusért. Emlékezés a Vasárnapi Iskolák V. világyűléséről, mely Rómában 1907. május 18-23-án tartatott* (Budapest: A Londoni Traktátus Társulat, 1907), pp. 3-4. A konferencián a következő emberek vettek részt: Takaró Géza volt edinburghi ösztöndíjas, Csopják Attila, Udvarnok András, Szabady Gusztáv, magyar ajkú baptista egyházi vezetők; Pfeiffer Vilmos, Meyer Henrik és felsége németajkú baptista egyházi vezetők, Szabady Aranka és Muraközy Ilona a Lorántffy Zsuzsanna Egyesülettől. Végül a vidéket a losonci Kájel Endre, a nagybecskereki Szalay József és a hajdúböszörményi Balogh József képviselte. [Érdemes megjegyezni, hogy a 4. oldalon Losonc helyett Somogy-Endréd település van megadva].
- 93 Id. VICTOR, János: „A vasárnapi iskolai története” in *Vasárnapi Iskolai Közlemények* (Budapest: Vasárnapi Iskolai Szövetség, 1911), 6-14. (p. 14). Vö. Forgács, „A belmisszió”, p. 266. vö. RCJ of 1910, Appendix VIII, p. 9.
- 94 Sajnos a forrásokból nem derült ki eddig Davidson keresztnéve.
- 95 RCJ of 1912, Appendix III, p. 66.
- 96 FORGÁCS: „A belmisszió”, p. 267.
- 97 RCJ of 1909, Appendix VIII, p. 7 Vö. RCJ of 1912, Appendix III, p. 66. Victor János jelentése szerint a mozgalom növekedése korábban a laikus egyháztagok lelkesedésének köszönhető. Ez a helyzet változott meg illetve egészült ki azzal, amit így fogalmazott meg: „most a lelkészek ismerték fel az, hogy az egyház nem hanyagolhatja el a gyermekeket”.
- 98 Egy theológus: „A budapesti magyar vasárnapi iskolák karácsonyi ünnepélye”, *PEIL*, 26. 51 (1883. december 23), 1653-57, (p. 1656). Vö. Kovács, *The History*, 4. fejezet, 4.2.2. rész.
- 99 FORGÁCS: „A belmisszió”, p. 268. Az utóbbi adott ki naponkénti olvasmányokat ájtatosság céljára. A baptisták is jelentettek meg folyóiratokat „Vasárnapi tanító” címmel.
- 100 VICTOR, Gabriella: „Az első országos vasárnapi iskolai értekezlet” in *Vasárnapi Iskolai Közlemények* (Budapest: Vasárnapi Iskolai Szövetség, 1911), pp. 15-20.
- 101 FORGÁCS: „A belmisszió”, p. 267. Forgács valószínű a Victor, Koenig, Moody által írott *Bericht*-ből merítette információját.
- 102 VICTOR, Gabriella: „Az első országos vasárnapi iskolai értekezlet”, p. 19.
- 103 SZABÓ: „Kegyelem által”, p. 171.

NÉP, VALLÁS ÉS EGYHÁZ CSIKY LAJOS GONDOLKODÁSÁBAN

Bevezetés

Csiky Lajos (1852–1925) az id. Révész Imre és Balogh Ferenc által fémjelzett debreceni új ortodoxia második generációjának kiemelkedő alakja.¹ A XIX. századi magyar református teológiai és egyházi életben betöltött szerepe meghatározó volt mind a Tiszántúlon, mind az országos egyházban. Személye, valamint teológiai, egyházépítői és belmissziói munkássága mégis kevésbé ismert a budapesti kortársaihoz képest. Csiky Lajos, volt skóciai peregrinus diák szerepe és sokoldalú teológiai tanári munkássága jól tükrözi, hogy Debrecenben is megvoltak azok az alapok, amelyek előkészítették a megújulást, az ébredést a református egyházban. Rendkívül termékeny munkássága és aktivitása ellenére még nem született átfogó kutatás életéről és munkásságáról. Tanulmányunk célja, hogy röviden felvázoljuk teológiájának alapelemeit, érzékeltesük a skót hatást, és munkásságának egy-egy meghatározó, kiemelt részére rámutassunk a teljesség igénye nélkül. Másodlagos célunk felhívni a figyelmet arra, hogy a 19. században elindult, majd a 20. század '30-as éveiben kiteljesedett ébredés nemcsak Budapesthez köthető, hanem a debreceni teológiai irányzat egyrészt időben megelőzte azt, másrészt maga is sajátos módon hozzájárult az országos méretű evangéliumi megújuláshoz.

Élete

Csiky 1852. augusztus 5-én született Kenderesen, székely eredetű nemesi családban. Elemi iskoláit Nagykőrösön és Ráckevén, a gimnáziumot Budapesten és Kecskeméten végezte. 1867-ben került a Debreceni Református Kollégiumba, ahol a teológiát el is végezte. 1873-ban a Tisza családhoz ment Gesztre nevelőnek, mellette az itteni segédlelkészi teendőket is ellátta. Balogh Ferenc ajánlásával,

két évvel később, 1875 őszétől 1877 tavaszáig, Edinburghban tanult a Skót Szabadegyház ösztöndíjasaként. Az 1877-78-as tanévet Bázelen töltötte, ahol az ottani és németországi egyházi élettel, missziói szervezetekkel és gyakorlati teológiai munkákkal ismerkedett meg.² Külföldi tanulmányai után hazatérve, a Debreceni Teológiai Akadémián kapott állást. 1878-79-ben gyakorlati segédtanár volt, 1881-ben angolt tanított. Professzori munkáját ugyanebben az évben, 1881. szeptember 11-én kezdte meg, melyet 1914-ig végzett.³ Az Akadémia önállóságának megszűnéséig, összesen harminchárom évig, volt a harmadik, azaz a gyakorlati teológiai tanszéken rendes tanár. Ezt a tanszéket 1844-ben szervezték, ahol Révész Bálint volt az első professzor, őt Könyves Tóth Mihály, majd Csiky Lajos követte.⁴ Csiky 1884-ben szentelték lelkésszé.⁵

Irodalmi munkássága lenyűgöző teljesítményt mutat. 1885-86-ban egy helyi egyháztársadalmi irányultságú hetilap, a *Debreceni Protestáns Lap* társszerkesztője, majd 1887-1892 között felelős szerkesztője, 1893-tól az egyik szerkesztője volt. 1889-1921 között a *Magyar Protestáns Irodalmi Társaság* választmányi tagja – folyóiratában, a *Protestáns Szemlében* sokat publikált.⁶ Számos egyházi és közéleti tisztséget viselt: a *Debreceni Jótékony Nőegylet* titkára, az *Andaházy-Szilágyi intézet* gondnoka, továbbá fogházi lelkész (1891-1909) Debrecenben. Ő alapította a debreceni rabsegélyező együletet. Érdemeiért az uralkodó 1901. augusztus 4-én a Ferenc József lovagrend keresztjével tüntette ki.⁷ 1914-ben nyugalomba vonult. Először Nagybányára (1915) költözött, onnan Mátészalkára, ahol 1925. február 3-án meghalt.⁸ Nagy Sándor ezt írja róla: „utána egész kis könyvtárt kitevő gyakorlati teológiai munkák maradtak reánk.”⁹

Műveinek vázlatos áttekintése

Csiky gazdag irodalmat hagyott az utókorra: teológiai tanárként lelkipásztorkodás-tant (1908), imádságtant (1886), egyházszertartástant (1892), egyházszónoklattant (1914) oktatott, és nagyobb terjedelmű, jelentős műveket is írt ezekben a témákban. Írásait figyelembe véve, rendkívül termékeny embernek mondható.

A Skóciában töltött évei rendkívül meghatározóak voltak számára, melyre maga is hálás szívvel emlékezik vissza. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint mennyi könyve és cikke, melyben skót származású teológusok életét ismerteti vagy az ottani református kegyességet mutatja be. Ilyen munkák voltak például: „*Blackie Stuart János élete*” (1898) vagy „*A skót szabad egyház ismertetése* (1877).¹⁰ Tanulmányát Alexander Moody-Stuartnak, a Skót Szabadegyház egyik edinburghi lelkészének, az ösztöndíj alap elnökének ajánlja. Skóciából hazahozott missziói

gondolkodását jelzi az is, amikor ezt írja: „az elárusítandó példányokból bejövő pénz a budapesti skót zsidó-missziói intézet javára adatik át.”¹¹ Ebben a kis könyvecskében kilenc fejezetben ír az akkori skót egyház történetéről és mindennapi életéről. Megragadja a Biblia olvasásának gyakorlata, ahogy arra Balogh Ferenc is felfigyelt. Erre Csiky így emlékezik vissza: „diákjainkra a legnagyobb benyomást a gyülekezetek pezsgő élete tette. Elsősorban az, ahogyan a skót egyháztagok olvassák és értik a Bibliát; aztán, hogy mennyire ragaszkodnak a hitvallásaikhoz; milyen bensőségesek istentiszteleteik.”¹²

Nem véletlen, hogy Balogh Ferencsel együtt lelkesen támogatja a Brit és Külföldi Bibliatársulat munkáját.¹³ A skót egyházzal írott műve negyedik részében, amikor is Csiky az *Isteni tisztelet*ről ír, hosszú részt szentel az imádság leírására. A skót liturgiában két rövidebb és egy hosszabb imádságot kell elmondani az istentisztelet alatt. A lelkészeknek minden vasárnap, különböző szavakkal kellett kifejezniük magukat; a Miatyánk nem a minden alkalommal elmondott kötelező imát jelentette – amit azért természetesen elmondottak –, hanem a mintát, mely alapján nekik is imádkozniuk kellett.¹⁴ Valószínű, hogy ez a kegyességi gyakorlat ösztönözte Csikyt számos imakönyvének megírására.

Csiky jelentősége kiemelkedő a teológiai oktatás történetében. Olyan témákról tanított és írt, amelyek korábban nem, vagy csak ritkán voltak önálló tantárgyak a magyar teológiai oktatásban, mint például az említett imádságtan vagy a Fairbairn-féle lelkipásztorkodás-tan. Fontosabb gyakorlati teológiai műveiben főleg nyugati szerzőkre támaszkodott, azok elképzeléseit viszont nem alkalmazta kritika nélkül a magyar helyzetre. Ez jól tükröződik teológiai műveiben: volt saját egyház- és gyülekezet-, misszió- és lelkipásztorképe. A gyakorlati teológus Csiky munkásságát és teológiáját vizsgálva, szembeűnik erős missziói érdeklődése is. A misszió iránti elköteleződése diák éveire nyúlik vissza. Ezt Balogh Ferenc dogma- és egyháztörténeteket író professzor plántálta el benne, majd a skóciai ösztöndíj mélyítette el. A kinti tapasztalat növesztette érdeklődését, hiszen ott virágzó gyülekezeti élettel és kiforrott missziói munkával találkozott. Ez a meghatározó élmény tanár korában is elevenen élt benne. Balogh Ferenchez hasonlóan diákjait ő is missziói látásra nevelte, valamint számos cikket és tanulmányt publikált a misszió történetéről, elméletéről és gyakorlatáról. Missziói témájú írásai jellemzően a skót evanglikál és a német pietista hatásokat tükrözik, a magyar közönség számára a kinti munkákat mutatja be. Nem meglepő, hogy ezek alapján alakítja ki saját misszióteológiai felfogását.

A teológiatörténeti háttér

A „debreceni új ortodoxia” teológiája a XIX. században

Id. Fabiny Tibor rámutat, hogy a 19. század első felében a „felvilágosodás, sőt annak racionalizmusa határozta meg az egyházi élete belső fejlődését”.¹⁵ Szerinte a református kegyességre az angol puritanizmus, míg az evangélikusokra első-sorban a német pietizmus hatott. Ezt erősíti meg Csohány János is, aki rámutat, hogy a 19. századi Debrecen az ortodoxiával ötvözőtt puritanizmus örökségét viszi tovább.¹⁶ Szerinte ez a 17. századig, Várad elestéig nyúlik vissza, amikor Debrecen otthont nyújtott a menekülő diákok számára. A váradi kollégium rektora, Martonfalvi Tóth György is így került Debrecenbe.¹⁷ A Debreceni Kollégium rektora lett, és puritán szellemével erős hatást gyakorolt az intézmény rendszerére és lelkiségére. A debreceni ortodoxiát puritán tartalommal töltötte meg, meghagyva az ortodoxia formai kereteit.¹⁸

A magyar teológiatörténet érdekessége, hogy mind a 17. századi angol-skót puritanizmus, mind a 19. századi brit evangélikalizmus – amely a puritanizmus gyermeke volt – markánsan megtermékenyítette a hazai konfessziókhoz ragaszkodó ortodox teológiai alapállást. Így a Skót Misszió által közvetített református evangélikalizmusban támaszra talál a kialakuló debreceni új ortodoxia. Debrecenben már volt előzménye a 19. században külföldről érkező ébredési kegyességnek.¹⁹

A század elején Debrecenben is hatott a racionalizmus, majd a liberalizmus,²⁰ de az ortodox és puritán gyökereknek – valamint a pietista-evangélikál hatásoknak – köszönhetően itt nem jelent meg azoknak szélsőséges formája. A debreceni id. Révész Imre mind politikai, mind teológiai értelemben szabadelvűnek indult, de közben nem volt hajlandó feladni a hitvallási alapokat. Ezzel szemben a pesti liberálisok, Ballagi Mórral az élen, megkérdőjelezték a dogmák létjogosultságát, az alapvető krisztológiai tételeket és magát a kijelentést is.²¹ A hazai teológiai liberalizmus megpróbálta összehangolni a modern tudományt és a teológiát. Erre Kovács Ödön kísérlete a legérdekesebb példa.²² Vallották, hogy a kettő között óriási, áthidalhatatlannak tűnő szakadék húzódik. Ezt a problémát csak az oldhatja fel, ha a teológiából vallástudomány lesz, amely a modern tudományosság kritériumainak megfelel.²³ A liberálisok buzgósága olyan méreteket öltött, mint később az evangéliumi belmissziósoké. Ők az egyház megújítására törekedtek a német *Protestantenverein* mintájára létrehozott Protestáns Egylet felállításával (1871). Célul tűzték ki, hogy az egyházi tradicionalizmus és a modern gondolkodás közeledésének teret adjanak az egyletben.²⁴ Emellett a liberális teológia egyik legfontosabb fóruma a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* volt, melyet Ballagi Mór

szerkesztett. A lap a feltámadás-vita során kötelezte el magát teljes mértékben a liberalizmus mellett.²⁵

A hitvallásokat ért támadásokkal szemben Filó Lajos kezdte meg a védekezést oly módon, hogy közben nem kérdőjelezte meg a liberalizmus klasszikus alaptételeit, mint például a fejlődésbe és haladásba vetett feltétlen hitet.²⁶ Azonban a feltámadás vitában (1862-63) egyértelműen kiállt a hitvallások mellett. Majdnem egy évtizeddel később a liberalizmus újabb támadást indított. A Protestáns Egylet megalakulásának azonnal visszhangja támadt a debreceni ortodoxia körében. A *Figyelmező* munkatársa, a Tófalvi Jónás álnéven író Heiszler József felszólította a liberálisokat, hogy hagyják el az egyházat, mert tevékenységeikkel „*anyjuk testén experimentálnak*”.²⁷ A Protestáns Egyletet egész működése során (1890-ben feloszlott) folyamatosan támadták az ortodox protestantizmus képviselői.²⁸ Ennek első vezéralakja Révész Imre volt, majd Balogh Ferenc lett, és végül Csiky Lajos folytatta tovább a hitvallásokhoz ragaszkodó ortodoxia teológiai vonalat.

Id. Révész Imre teológiai felfogásában nagy fordulat állt be, amikor – szakítva a liberalizmussal – a közvetítő teológia irányába mozdult el, és akaratán kívül (Ballagiék ultraortodoxiája miatt) ő lett az úgynevezett új ortodoxia képviselője az 1860-as évek végétől.²⁹ Az angol, skót, francia és német református pietizmus hatott rá. Emellett egyik legmeghatározóbb élménye volt *Kálvin élete és a kálvinizmus* című művének megjelenése. Teológiai gondolkodását egész életére meghatározta Kálvin munkásságának tanulmányozása. Teológiai álláspontjának gyökeres megváltozását jól mutatja, hogy Balogh Ferencel közösen megkísérelték létrehozni az Evangelical Alliance magyarországi fiókját.³⁰

Belmisszió és ébredés kezdete Debrecenben

A debreceni új ortodoxiának igazi nagy képviselője valójában Balogh Ferenc, id. Révész Imre kedves tanítványa volt. Révész buzdítására Balogh Ferenc külföldi tanulmánykörütra indult, ahol a debreceniek közül elsőként találkozott az angol és skót evangélikalizmussal a 19. században.³¹ Tapasztalatai döntő mértékben befolyásolták nemcsak saját életét, hanem igen nagy hatással voltak mind a teológiai akadémia, mind a debreceni ébredés kialakulásában. Néhány év múlva már Balogh Ferenc buzdította Csiky Lajost külföldi tanulmányok végzésére Skóciában és Svájcban.³² Debrecenben több folyóirat indult, melyek többnyire a liberalizmussal szembeni állásfoglalást és az ébredés szolgálatát tűzték ki célként. Ilyen volt Révész *Figyelmezője* vagy Balogh Ferenc lapja, az *Evangeliumi Protestáns Lap*. A külföldi belmissziós tapasztalatok hatására Balogh Ferenc tanársága idején egyre nagyobb erővel jelent meg a lelki megújulás iránti igény a Kollégiumban, majd a következő generáció, Csiky Lajos, Márk

Ferenc, Bethlendi Endre és Erdős József idején gyökeresedett meg.³³ A nyugati típusú evanglikál vagy pietista ébredésről – legalábbis annak tömegméretű, klasszikus formájáról (megtérés, újjászületés nyilvános vallástétele) – valamint annak eredményéről (kis ekkléziolák az egyházközsegeken belül vagy a gyülekezetek melletti egyletek megalakítása) igazán nem beszélhetünk Debrecenben. Pesten is csak az utóbbi talált utat, és majd a Bethánia C.E. 1903-as megalakulása után ültetődött át a magyar református kegyességbe mélyebben az ébredés jelensége.³⁴ Az evangelizáció is új keletű jelenség volt a hazai reformátusság körében. Az első ilyen alkalom A. Sommerville dél-alföldi evangelizációs útja volt. Debrecen azonban valóban elkezdte a skóciai hatásokat egyházi életébe beépíteni. A századfordulón elindították a belmissziót az intézményen belül, ugyanis korábban nem volt hangsúlyos a vallásos nevelés.³⁵

A kollégiumi belmissziói felfogás kialakításában nagy szerepet játszott a Balogh Ferenc által alapított Hittanszaki Önképző Társulat (1869, továbbiakban HÖT)³⁶ működése, melynek Csiky is tagja volt.³⁷ A mintát a skót kálvinista evangélikalizmus kínálta. Az edinburghi diákok az iskolai év minden vasárnapján istentiszteleteket tartottak, melyben egyetemi tanárok, hírneves szónokok szónokoltak, többek között Henry Drummond is.³⁸ Ezeken az alkalmakon általában ötszáz, hatszáz tanuló vett részt. Az ifjak erkölcsét olyannyira átalakították az istentiszteletek, hogy bár előtte előfordultak polgári büntetések a tanulók között, ezek minimálisra csökkentek vagy megszűntek. Ez az egyesület kifelé is igyekezett munkálkodni, vagyis az iskolai év alatt száz tag tevékenykedett a város alsóbb népcsoportjai között, a szünidőre pedig hetven tanuló lett kiküldve Skócia különböző falvaiba, városaiba, s ők naponkénti imagyűléseket tartottak.³⁹ Ezt a diákéletet látta Balogh Ferenc és tanítványa, Csiky Lajos, Márk Ferenc, Bethlendi Endre, Tabajdi Lajos és sokan mások.

Csiky már debreceni teológiai tanulmányai alatt is aktív tagja volt a belmissziós munkának. A Hittanszaki Önképző Társulat révén több missziós területen dolgozott, melynek célja: *„a teológusok megismerjék a kor eszméit és azokkal a kijelentés alapján egységbe hozzák a keresztyén hitet.”*⁴⁰ A debreceni lelki megújulást szolgáló önképző társulat hozzájárult a jövőbeni életpályára történő felkészüléshez, a kor eszméinek megismertetésével. A társaság pályatételeket írt ki, amelyek a kortárs és a fiatalokat érintő kérdésekkel foglalkoztak. Ilyen volt a szabad akarat, a zsinatpresbiteri elv, az öngyilkosság, a gyermek istentiszteletek, a felekezeti és állami oktatás, a polgári házasság kérdése.⁴¹ Csohány rámutat: Balogh Ferenc tudatosan az evangélikalizmussal rokon puritanizmushoz nyúlt vissza, és az első pályatételt Martonfalvi Tóth György munkásságáról írták a diákok az 1870-71-es tanévben.⁴² A diákok prédikációkat vitattak meg, s maguk bírálták

el azokat. Szoros kapcsolatot ápoltak a skót teológus és a pesti önképzőkörrel. Folyóiratot is indítottak *Közlöny* címmel.⁴³

A társulat keretén belül például 1872-ben, Méliusz Juhász Péter halálának 300. évfordulóját ünnepeelve, az intézményen belül ünnepségeket tartottak.⁴⁴ Baloghék azonban fontosnak vélték, hogy ez a megemlékezés ne csak a Kollégium lakóit érintse, ezért teológusokat küldtek ki az iskolákba, hogy ott felolvasást tartsanak és énekeljenek. Az ekkor harmadéves Csiky a Miklós utcai iskolába ment.⁴⁵ Ugyanebben az évben ő volt a társulati főjegyző, így ő írta meg a HÖT addigi munkájának összegzését, az előadások és vitagyakorlati ülések témáját, melyek között ilyenek szerepeltek: „veszélyeztet-e a keresztyén egyház egységét a különböző egyéni vallásos nézetek nyilvánítása vagy nem?“, „a templomba járás kötelezésének célszerűsége.”⁴⁶ Ilyen Balogh Ferenc által közvetített ok után került ő ki Edinburghba 1875 októberében, ahol maga is megélhette a mintaszerű skót református egyházi életet. Tanárként, a Balogh Ferenctől kapott indíttatás után, az ösztöndíjas éveiben szerzett tapasztalatok határozták meg teológiai látását. A gyakorlati teológia professzoraként 1883-ban előadást tartott „*Egyháziasság és belmisszió*” címen, melynek végén tagokat toborzott belmissziós speciálkollégiumára.⁴⁷ Ezt a *Közlöny* 1883/1884 évfolyama 4-5. száma közölte, amit mérföldkönek is tekinthetünk a lap és a társulat életében. Ettől kezdve a *Közlöny* gyakran „ébredési” témákkal foglalkozott.⁴⁸ Később a volt diákot kétszer is megválasztották felügyelő tanárnak, először 1887-1888-ban, majd a 1894-1895-ös tanévekre. Ebben a tanévben ünnepelte a HÖT a 25. évfordulóját, ekkor a *Közlöny*, a saját lapjuk díszes kiadásban jelent meg.⁴⁹

Csohány János szerint a HÖT keretén belül indult meg a gimnazisták körében is az ébredés. A tagok, közöttük Balogh és Csiky, fontosnak tartották közérjük is elvinni az evangéliumot. Még az alapításkor megfogalmazódott bennük a gondolat, hogy a hittanhallgatóknak milyen sajátságokkal kell rendelkezniük. Ezek közt a személyes megújuláson és a legációk belmissziós munkává tételén kívül szerepel az is, hogy a hallgatók vasárnapi iskolákat tartsanak, a gimnazistáknak prédikáljanak. Az 1880-as évektől ez meg is valósult, ezek ébredési prédikációk voltak. 1887-től ifjúsági istentiszteleteket tartottak. Csiky 1888-tól vallásos estélyeket szervezett, majd 1892-től megindultak a vasárnapi iskolák,⁵⁰ melyeket az alsó hat osztálynak tartottak a teológusok.⁵¹ 1894-ben Csiky, aki ekkor már tanár volt,⁵² Erdős József és társaik kezdeményezésére a Kollégium közös tanárkara határozatot hoz gyermek istentiszteletek tartásáról az oratóriumban.⁵³ Ez a határozat tükrözi a kollégiumi belmissziói munka pozitív fogadtatását a presbitérium és a tanári kar részéről.⁵⁴ Az első gyermek istentiszteletet Csiky Lajos tartotta a gimnázium alsó tagozatos növendékeinek és az elemi iskola tanulóinak.⁵⁵

Ezekben az években, még diákként megalapította a Főiskolai Gyorsíró Egyletet (1869-1914), melynek első évtizedeiben felügyelő tanára is volt, az utolsó évében, mikor nyugdíjba ment, díszelnökké választották (az egylet a századfordulóra Debrecen első gyorsíró egyesülete lett).⁵⁶ 1902-ben, mikor a 25 éves jubileumot ünnepelték, az énekkar részvételével ünnepséget tartottak, melyen a „Gyorsírás” című egyfelvonásos vígjátékot is előadták.⁵⁷ Az egylet a főiskolával együtt szűnt meg.⁵⁸ Ugyancsak már tanárként volt a kántus felügyelője 1902-1913-ig.⁵⁹

Nem túlzás azt állítani, hogy a magyarországi egyházi lelki megújulásban jelentős szerepe volt Debrecennek, amit az egyháztörténet-írás elfelejtett. Bár az egyesületi jellegű belmissziói mozgalom később Budapesten bontakozott ki a leglátványosabban, Debrecen egyértelműen megelőzte a pesti ébredést mind az új ortodoxia megjelenésével, mind a gyakorlati missziói munkák egyházközségekbe beépítésével.⁶⁰ Amíg Budapesten az egyletek adtak óriási lendületet a megalakuló új egyházközségeknek, addig Debrecenben és a Tiszántúlon a már megadott struktúrákba, eleinte egyesületek nélkül illeszkedtek be a gyülekezetekbe a missziói munkaágak és a szivárgott be az éltető skót-angol és német belmissziói személet.⁶¹

Csiky Lajos missziói teológiája

A skóciai és svájci ösztöndíjak, mint a teológiai látásmódjának eszközei

Csikynek lehetősége volt 1875 őszétől másfél évet ösztöndíjasként Edinburghban tölteni. Az ekkor 23 éves teológus-bölcsészhallgató⁶² Balogh Ferenc buzdítására és támogatásával ment ki, aki diákkorában szintén élt ezzel a lehetőséggel.⁶³ Az ösztöndíjat 1862-ben hozták létre cseh és magyar diákok számára. Megalapítását Alexander Moody Stuart és Duncan János kezdeményezték, miután a Skót Misszió küldöttségeként Pesten, Debrecenben és Prágában jártak. Céljuk nemcsak a magyar református egyházi élet fellendítése volt, hanem a zsidómisszió iránti érdeklődés felélesztése is.⁶⁴ Az ösztöndíj lehetőségével először a csehek éltek, Magyarországról csak két évvel később, 1865-ben ment ki először diák.⁶⁵ Balogh Ferencnek kulcsszerepe volt abban, hogy a magyarországi diákok is éltek a skóciai ösztöndíj lehetőségével.⁶⁶ A skót ösztöndíj nagy hatást gyakorolt a magyarországi teológiai életre, ugyanis a hazaérkező hallgatók új teológiai szintet hoztak haza Skóciából, az addig uralkodó racionalizmussal és liberalizmussal szemben.⁶⁷

Skóciai ösztöndíja alatt Csiky folyamatosan küldött haza beszámolókat a tapasztalatairól, ezeket rendszeresen megjelentették az *Evangeliumi Protestáns Lapban*, melyet Balogh Ferenc szerkesztett.⁶⁸ Ösztöndíjas évének hatása az itthoni egyházi életre nem merült ki ennyiben: skóciai élménye tanárként is meghatározta teológiáját és missziói látását, így az közvetlenül hatott a Debreceni Kollégiumra is.⁶⁹ Általában elmondható a skóciai ösztöndíjról, hogy jelenős szerepet játszott a magyarországi református egyházi életben: az ösztöndíjas diákok nagy része a 'belmisszió harcosa' lett, és itthon képviselték a Skóciában megismert teológiát és kultúrát.⁷⁰

Meghatározó élményt jelentett számára a bázeli ösztöndíj is, amelyről így vall: „1877-et mondtam, mert mint bászeli egyetemi tanuló, ekkor fordultam ifjúim lelkem egész meleg érdeklődésével a belmisszió kérdései felé, s kezdtem azokat tanulmányozni.”⁷¹ A svájci és skót tapasztalatai jelentősen hatottak belmissziói gondolkodására. A Skóciában látott munka Svájcban mélyült el, hiszen ott be is vonták a missziói munkába.⁷² Érdekes látni, hogy fiatal tanárként még nem különbözteti így meg a két ösztöndíj rá gyakorolt hatását egymástól.⁷³ A pietista és egyformán hatott a magyarországi egyházi életre, és Csiky is közvetítette mind a skót evangélikalizmus, mind a német pietista kegyességet.⁷⁴

A skót szabad egyház stipendiuma

Mint rámutattunk a skót befolyás elindítója id. Révész Imre volt. Azonban azt is láttuk, hogy Balogh Ferencnek rendkívül sokat köszönhet a kollégium az ösztöndíj tető alá hozásában. Az általa elindított evangélikál református hatást Csikyvel együtt, mint tanártársak vitték tovább. Kulcsfontosságú szerepe volt a diákok nevelésében a skóciai ösztöndíjnak. A diákokat tudatosan készítették fel az ösztöndíjra. Ezt mutatja Csiky tanárként való elmélkedése is a *Debreceni Protestáns Lapban*. Egyik cikkében teszi fel azt a kérdést: „...nem lehetne-e az erők tömörítésével kieszközölni azt, hogy ifjaink közül sokan, vagy legalább – a hivatottabbak közül – többen ki, vagy elrepülhessenek a külföldi tanintézetek magasabb légkörébe?” A választ azonnal meg is kapjuk a szerző tolla ekképpen ír erről: „Szálljanak ki, a hányan csak tehetik, a külföld tudományforrásaihoz, tanuljanak ott tudományt, életet, hitet. Javára lesz az egyházunknak. De, ha lehetne is, nem szükség, hogy nagyon sokan kimenjenek. Elég, ha a hivatottabbak mennek ki.”⁷⁵ A szerző meg is fogalmazza írásában, hogy mi a külföldre menetel valós célja. Csiky a tapasztalatot emeli ki, mely szerint, akik vágnak a tapasztalat éltető levegőjébe, ne tartassanak vissza, hogy ha röpdülni akarnak. „Sokkal többet ér az, ha saját szemünkkel látva tudunk valamit, mintha ugyanannak ismeretere valamely közvetett uton [sic!] jutunk el.”⁷⁶ A cél az, hogy a leendő lelkészek

megláthassák a külföldi népek szokásait, életét, s nem utolsó sorban az egyházi életét is. Cikkében kiemeli, hogy fontos látniuk azt a belmissziót, amely ott zajlik, látniuk kell azt a pezsgést az egyházban, amely hazánkban még csak nem is tapasztalható. S, hogy miért is kell látnunk ezt a pezsgést, erről Csiky Lajos ezt írta: „ellenségeinktől is tanulhatunk, barátainktól még többet.”⁷⁷

Természetesen fontos a tudományos kincsek gyűjtése is, hiszen vannak olyan ifjak, akik nyelvésznek, vagy történelembúvárnak születnek, valaki szívéhez az exegézis áll közelebb, mások inkább a dogmatikát választják. Nyitottságát mutatja, hogy hangsúlyozta: mindegyikre szükség van az egyházban. Javasolja, hogy a kiutazó diák túlnyomórészt inkább az egyházi életet tanulmányozza; merüljön el lelkének minden erejével a látottak szellemi megértésébe. Hasonlítsa össze a hazai és az ottani viszonyokat. Úgy véli, hogy az, aki gyakorló lelkészi pályára törekszik többet tanul, ha egy betegeket látogató lelkészhez, vagy egy misszionáriushoz csatlakozik. „Neveljen nekünk a külföld szaktudósokat, de neveljen sokkal-sokkal több jó gyakorló lelkészt.”⁷⁸ Ebből is jól látható, hogy Csiky a tudomány és a gyakorlat kiegyensúlyozott szemléletét képviselte. Így folytatja gondolatmenetét: „A külföldi látogatás nem cél [sic!], csak eszköz. Eszköz, hogy tapasztalatokat gyűjtve [sic!], esetleg tudjunk itthon jobbat alkotni.”⁷⁹ Végül ezzel zárja sorait: „Mi tudjuk, hogy többen vannak egyházunk férfiai közül, kik pedig alig láttak valamit a külföldből és mégis legjobbjaink közé tartoznak, és olyanokat is vélünk ismerni, kik semmi hasznát nem vették külföldön létöknek. Menjenek ki oda a hivatottabbak, kik kellő judiciummal rendelkeznek a látandóknak magokban feldolgozására. Menjenek ki, mikor már kezökben [sic!] a lelkészi diploma s így [sic!] nem foglalja el erőiket a vizsgára készülés. Erős akarat, szilárd kitartás, élénk megfigyelés mellett sokat el lehet sajátítani ottan, a miből életnek lehellete [sic!] árad szét!”⁸⁰

Bár Csiky általánosságban a peregrináció folyamatáról szól, mégis a saját skóciai és svájci élményeiből táplálkozott. Különösen a skót hatást méltatja és erről így ír: *„Éljen, virágozzék, erejében, a lelkekre való befolyásában emelkedjék a skót egyház, a mi magyar református egyházunknak ezen szerető édes testvére! Sokunkat köt innen hozzája a hála; sokan vagyunk egyházunk férfiai közül, kik körében tanultuk meg, mi az igazi egyháziasság s hová képes emelni az emberi nemzetet a Krisztus egyháza iránti égő szerelem.”*⁸¹

Mindezeket majdnem húsz évvel edinburghi ösztöndíjas éveit után fogalmazta meg. Addigra már több volt diák teológiai tanár lett, mint maga Csiky Lajos, Bethlendi Endre. Sőt, a pesti Szabó Aladár is valamivel később katedrát kapott. Egy generációval később Bilkei Papp István és Csizmadia Lajos volt edinburghi diákok is teológiai tanárok lettek. Más diákok egyházkormányzati pozíciókba kerültek, mint például Hamar István püspöki titkár. Nem elhanyagolható tény

az sem, hogy debreceni diákok (Tabajdi Lajos, Márk Ferenc és Csiky más, kevésbé ismert volt okkal) az egyház megújításán fáradoztak. A Szabó Aladár-féle *Új óramutató* szerzői közt találunk bőven edinburghi ösztöndíjasokat is.

A gyakorlati teológus misszióteológiai felfogása

Belmisszió

Csiky Lajos egyik meghatározó műve a *Lelkipásztorkodástan*.⁸² Már Somerville is megjegyzi a magyar teológia történetében addig ismeretlen evangélicizációs körútján, 1887-78 telén, hogy milyen döbbenetesen kevés lelkész van az óriási méretű gyülekezetekben.⁸³ A lelkészek alig foglalkoztak a gyülekezeti tagokkal. Közösségi alkalmak szinte nem voltak. A lelkipásztori gondoskodás kimerült a szokásos népegyházi keretekben és a nép lelkével, szociális kérdéseivel, művelésével alig foglalkoztak a lelkészek. A glasgowi skót teológus Fairburn munkája után a gyakorlati teológiában elsőként Csiky ír egy művet azzal a szándékkal, hogy a leendő teológusokat a gyülekezetben elvégzendő belmisszióra bátorítsa.

A könyvben mintegy negyven paragrafuson keresztül tárgyalja, hogy mire is terjed ki a lelkipásztori feladat, s milyen kötelességeket kell ellátnia egy lelkésznek. Ebben a könyvben a Skóciában és Svájcban látott tapasztalatait ötvözi. Itt most csak azt a részt vizsgáljuk meg, ahol a belmissziót tárgyalja, valamint azon belül a külföldi (angolszász) és a hazai belmisszió állását. A belmisszió definícióját elsőként 1884-ben fogalmazta meg (már tanárként) a Hittanszaki Önképző Társulat díszgyűlésén.⁸⁴ Tizenegy évvel később 1895-ben ismét szinte szóról szóra ugyanazt ismétli meg a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain.⁸⁵ Ez a felfogás változatlan marad, hiszen a *Lelkipásztorkodástan* című könyvében (1908) a szerző hasonlóan fogalmazza meg híres belmissziói tételét: „Belmisszió [sic!] név alatt a hitben élő keresztényeknek azt a munkáját értjük, melyet ők többnyire a hivatalos egyházon kívül, de mindig ennek szellemében és érdekei szolgálatában a keresztény nép testi, szellemi, erkölcsi és lelki nyomorúságának enyhítésére oly célból [sic!] folytatnak, hogy a mennyiben ez a nép névleg a keresztény egyház tagja, de külsőleg alásüllyedt, szellemileg elmaradott....tehát egyházi keresztény életet nem folytat, sőt azt megtagadja,... visszaszereztessek a kereszténység tétlig és erkölcsileg egészséges, tudatos és hitben élő tagjai közé.”⁸⁶

Csiky Lajos különbséget tesz misszió és belmisszió között, vagyis azt fogalmazza meg, hogy egy lelkipásztor nem misszionárius, tehát nem foglalkozik azzal, hogy Krisztusnak megnyerje azokat, akik nem őbenne születtek meg, ám elutasíthatatlan kötelessége, hogy azok közül, akik az ő gyülekezetében csak névleg keresztények, utánuk menjen, s Krisztushoz térítse őket vissza. A névleges

keresztyén és a hívő, hitvalló keresztyén közötti különbségtétel egyértelműen a skót és német-svájci hatást mutatja. Az, amit a gyülekezetben végez a lelkész, már belmisszió. Fontosnak tartja, hogyha a lelkész külmisziói munkával nem foglalkozik, akkor erejét inkább a belmisszióba fektesse.⁸⁷

Nyomon követhető, hogy ezt a definíciót elsősorban Herczog enciklopédiája alapján állította fel,⁸⁸ bár saját bevallása szerint több más forrásra is támaszkodik: „a legkitűnőbb theoretikusok után állítottam össze főként a belmisszióknak nálunk még kevésbé közkeletű meghatározását”.⁸⁹ A belmisszió fogalmának kiterjesztése a társadalom szociális és erkölcsi kérdéseire később is jellemző volt, így például Forgács Gyulánál is. Felfogása nagy hasonlóságot mutat Wichern értelmezésével, aki a belmissziót nem zárta be sem egyház, sem földrajzi határok közé.⁹⁰ Wichern szerint a „belmissio az evangyéliumi keresztyének élő hitéből származó munkák összessége (...) az egyháziatlanságot, hidegséget, hitetlenséget, bünt, nyomort oszlatni van hívatva”.⁹¹ Ez a megfogalmazás erősen összecseng Csiky definíciójával.

Jól látható, hogy Csiky a belmisszió fogalmát nem használja a már aktív gyülekezeti tagok és keresztyének között végzett szolgálatra, amikor így fogalmaz: „A népek elvadult fiait megnyeri az államnak, a vallásnak, a jó nek. Bizony, az Istenországa felé vezető úton egyik legszebb munka a belmisszió.”⁹² Bár ennek „ellenére egyes belmissziói tevékenységek, így például a vallásos irodalom terjesztése és a gyermek istentiszteletek szervezése is nyilvánvalóan visszahatnak a gyülekezetre is”.⁹³

Úgy tűnik, ezt a belmissziói látást nagymértékben formálta a skóciai ösztöndíj. Ugyanis amikor ösztöndíja után részletesen beszámolt az ottani missziói társulat gyakorlati belmissziós munkájáról,⁹⁴ akkor a missziói társulat célját két dologban határozta meg. Egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a templomba nem járó, többnyire szegény rétegeket kell visszanyerni a közösség és az egyház számára. Különös érzékenységet tanúsítottak az emberek szükségai iránt, így például megszervezték a szegény családok látogatását. Ez a célkitűzés jellemzően diakóniai, illetve társadalomépítő hatású, nem pedig egyházépítő: a cél a társadalom periferiáján élők segítése. Másrészt külön istentiszteleteket tartottak ezeknek az embereknek. Felolvasásokat, vasárnapi iskolákat, gyermek-istentiszteleteket szerveztek, külön alkalmakat hoztak létre a templomba nem járók számára, igei szolgálatot végeztek az anyák felé is.

A skót belmissziói munkának ez az aspektusa viszont egyházépítő jellegű, a cél a gyülekezet periferiáján élők megszólítása. A skót mintában tehát a társadalmi és gyülekezeti cél egybefonódik, mivel a megszólítandó réteg mindkét területen egyaránt periferiára került. Ez a szemlélet jellemzi Csiky belmisszióról alkotott elképzelését is. Ez a munka azonban a skót minta szerint olyan

missziós közösséget feltételez, amely kész kezdeményezni, a gyülekezet határait kitágítani.⁹⁵

Külmisszió

A *külmisszió* lényegét így fogalmazta meg: „Isten országának, Isten dicsőítésének terjesztése van szóban; világosságot terjeszteni ott, hova az evangélium égi fénye még be nem hatolt, a szeretet vallásának állítani templomot a pogány áldozati berkek helyén, oly nemes, oly magasztos eszme, melynek érdekében beszélni, buzdítani, kérni s így a talajt elkészítve tenni is mellőzhetetlen kötelesség.”⁹⁶ Feltűnő, hogy a feladatát pogány nemzetek keresztyén hitre térítésében látja. A cél nem csupán az, hogy keresztyénség jelen legyen az adott országban, hanem – a magyarság keresztyénné válásához hasonlóan – nemzeti megtérésben gondolkodik. Ezt a gondolatot a puritanizmusból kinövő skót evangelikalizmusból hozza, ahol a zsidóság nemzetként való megtérését vallották a teológusok és népszerű lelkészek.⁹⁷ Szintén nemzeti szintű gondolkodása érhető tetten, amikor kiemeli Blaikie véleményét Magyarországról és a református egyházzal, „mint a melynek valódi térítői hivatása van Kelet-Európában.”⁹⁸ Ugyanez a gondolat megfogalmazódik Szabó Aladárnál is: „a magyar népnek központi hivatása van Közép-Európában s e hivatását csak az evangélium erői által töltheti be”.⁹⁹

Csiky azonban nem kizárólag a földrajzi szempontok alapján határozza meg a kül- és belmisszió közti különbséget, hanem a misszió „célközönségének” a keresztyénséghez fűződő viszonyát tartja elsődlegesnek: a mezsgyét az egyház határa jelenti, és nem az országé. A más hiten levő emberek és népek keresztyén hitre térítését nevezi külmissziónak, függetlenül attól, hogy az hol történik. Így például a Skót Szabadegyház zsidómissziója külmisszió, mert a keresztyénségen kívül élő embereket szólítja meg.

Ugyanez a szemlélet jelenik meg Szabó Aladárnál is, aki szerint a külmisszió „a nem keresztyéneknek: a pogányoknak, a zsidóknak és a mohamedánoknak a keresztyénség kötelékébe való felvételére irányzott törekvés...”¹⁰⁰ Az elgondolás, miszerint a kül- és belmisszió között húzódó határt az egyház jelenti, meggyökerezett, és később általánosan elfogadottá vált (például a 20. század elején a külmisszió fogalma alatt Sebestyén Jenő is a nem keresztyének Krisztushoz vezetését érti, bel- és külföldön egyaránt).¹⁰¹

A belmissziói munka végzői és helyei: lelkipásztorok és leendő lelkészek az egyházban és a társadalomban

Csiky a tipikus skót evanglikál gyülekezetlátogatási gyakorlatot írta le, amikor a lelkész gyülekezeti munkájáról számolt be. Thomas Chalmers, Alexander Keith és sokan mások ezt az irányelvet alkalmazták a *Church of Scotland*-ban a 19. század első felétől kezdve. Ezt a belmissziói munkát nem a templomban kell elvégeznie a lelkésznek, hanem kinn az életben, társas összejövetelek alkalmával, családokkal, vagy egyes lelkekkel találkozva, velük társalogva, tanítva, intve, dorgálva őket. Mindig az illető szükségének megfelelően. A templomban elmondott beszédek alkalmával csak előkészíti a talajt a templomon kívüli munkára a lelkész.

Könyvében egy truntoni lelkész eljárását írta le, melyet még Baxter Richárd jegyzett le. Itt is jól tetten érhető a puritanizmus kegyességének továbbélése az evanglikalizmusban. Az volt a szokás, hogy a lelkész a látogatási szándékáról egy nappal előbb értesítette a családot. Megérkezése után összehívták a család tagjait, a fiatalabbakat oktatni kezdte a vallás alapelveire, a kátéból kérdezve őket. S kérdezte őket hogylétük felől is, arra törekedve, hogy „fogékonnyá tegye őket a bűn gonoszsága és veszedelmes volta, emberi természetünk romlottsága és bűnössége s a meg nem tért állapotban létel nyomorúsága iránt”.¹⁰² Támogatta azokat, akik komolyan vallásosnak voltak mondhatóak, hogy a szentségben továbbra is haladjanak csak előre. S mielőtt eltávozott volna a családtól a családfővel még beszélgetett négy szemközt is, s az idősebb gyermekekkel is, hogy valóban megismerhesse a nyája minden egyes tagját. A családfőnek továbbá azt tanácsolta, hogy tartsanak napi rendszerességgel bibliaórákat, hogy a család tagjainak lelke megmaradhasson jólétben.¹⁰³ A skót atyafiak is kiadtak egy erre vonatkozó rendelkezést a skót lelkipásztori munkáról 1708-ban. Az ekkor kiadott utasításokat összefoglalva ezt fogalmazták meg:

A lelkész először pontosan értesüljön a család létszámáról, majd meglátogatva őket tanítsa nekik az újjászületés szükségességét, az Isten iránti tisztelet és az emberek iránti szeretetet.

Másodsorban szóljanak a cselédekhez, hogy legyenek alázatosak Istenhez, s ha tehetik minél többet tanulmányozzák a Bibliát.

A gyermekek következnek, akikkel a korosztályukhoz képest megfelelően kell beszélni, buzdítani őket keresztényi életre, ha már a keresztség által meg lettek jelölve, s indítani őket az úrvacsorai jegyekkel való komoly élésre.

A következő a ház ura, akitől meg kell érdeklődni, hogy a család tagjai, – beleértve a cselédek is – valóban lelki életet élnek-e. Amennyiben a család

körében félelmek és kétségek vannak, tartsanak énekes, imádságos családi áhítatokat, tanulmányozzák a Bibliát többet.

Kérdezze meg a lelkipásztor, hogy a család miként van ellátva Bibliával.

Intse a családot, hogy tartsa meg a fogadalmát.

Az utolsó pont egyben a legfontosabb is, a szerző szerint a legnagyobb hangsúllyal kell bírnia. A lelkipásztor állandóan imádkozzon a családjáért, hogy tudásban, lelkiekben és szeretetben gyarapodjanak.¹⁰⁴

Balogh Ferenc is visszaemlékezik naplójában arra, hogy az edinburghi hatás merőben megváltoztatta szemléletmódját. Többek között a családokban tartott otthoni bibliai áhítatok ráébresztették arra, hogy milyen is az igazi élő hit.¹⁰⁵ Ezzel a hatással találkozott Csiky Lajos is. Láthatjuk, hogy a skóciai és angol puritán gyökerű evangélikalizmusban mekkora súlya volt a belmisszióknak, s az egyéni kegyesség megélésének. Ezzel szemben homlokegyenest mást láthatott az ember hazánkban.

Csiky Lajos ekképpen ír erről: „Hazai protestáns egyházainkban, valljuk be őszintén és egyenesen, általában kevés lelkipásztor veszi igénybe ezt a minden tekintetben sikerrel biztató, jó eredményt ígérő fontos munkaeszközt, a lelkipásztori látogatásokat, s ennek tulajdonítható, ha egyházából olyan sokan kiválnak. Azért beszéltünk e tárgyról annyira kimerítőleg, hogy megismerhessünk lényegét, a külföldi egyes protestáns egyházak lelkipásztorai által elfogadott gyakorlása módját, hogy így gondolatokat ébresztvén, megszeretessük azt úgy gyakorló lelkészeinkkel, mint a jövőbeli lelkészi nemzedékek tagjaival is.”¹⁰⁶

Magyarországon még nem voltak természetesen a lelkipásztori látogatások, beszélgetések, s ezt szerette volna Csiky Lajos megváltoztatni. Könyvében tízenhét paragrafuson keresztül taglalja, hogyan kell megszólítani a társadalom különböző részéről érkezőket, szegényeket, gazdagokat, kísértésben lévőket, szakadárokat, tanácskeresőket, aggodalmaskodókat. Jól végigvezeti egy-egy fejezetben, hogyan érdemes megközelíteni őket, miként lehet megnyerni őket Krisztus ügyének. Gyakorlatilag Sommerville kritikai észrevételének átültetődését látjuk a volt gondolkodásában.

Nemcsak a lelkészek gyülekezeti szolgálatát kívánta javítani, hanem a közösség minden egyes tagját is nevelni kívánta a hívő kegyességre. Ezt mutatja az imádságról szóló felfogása. 1886-ban írta meg az *Imádságtan*, vagyis *Euchetika* című művét, melynek méltatását a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* (PEIL) találjuk meg. Erről egy rövid ismertetőt találunk ott.¹⁰⁷ A könyvet ajánlják megvételre, ígérik a méltatást. Majd ugyanebben az évben megjelenik a kritika is, „*Puritán*” tollából, aki nem nagyon lelkesedik érte, azt mondja, hogy már kellett egy ilyen, de annyira nem lett jó. Dávidházi János is bírálta a munkát. Ekkor Láng Adolf Csikyvel együtt védte a művet.¹⁰⁸ Egyesek kritikus

fogadtatása ellenére is nagyon jelentős e műve is. A munka két részből állt, az egyik elméleti, a másik gyakorlati, de a második, a gyakorlati része, a kritikusi szerint jobban sikerült.¹⁰⁹

Az imádság témájában még több füzetecskét is kiadott, különböző korosztályok számára, főleg a gyermekekre és a nőkre koncentrálva. 1895-ben megjelent az *Imakönyvecske gyermekek számára* című munkája. Előszó helyett egy fohászt olvashatunk, melyben megfogalmazza, hogy „szüleik iránti tiszteletre, tanítóik iránti engedelmességre, hitre, becsületességre, szorgalomra akarom e kis imádságok által tanítani a kisdedek világát, nagy Isten!”¹¹⁰ Ebben az Istentől rendelt engedelmesség elvét látjuk megfogalmazásban: ilyen emberekre van szüksége a magyar nemzetnek.

Feltehetjük azokat a kérdéseket, hogy vajon ez ma nem lenne aktuális, és hogy e gondolatokat Csiky honnan vehette. Érdekes lenne alaposabban tanulmányozni, ki vagy mi hathatott rá. Meglepő ugyanis a párhuzam az első angol iskolaregény fő mondanivalója és Csiky Lajos megfogalmazása között.¹¹¹ Ezt a brit regényt 1857-ben írta meg Thomas Hughes, és a *Tom Brown iskolásévei* címet adta neki. Ez a könyv Hughes 1896-ban bekövetkezett haláláig ötven kiadást ért meg. Thomas Hughes akkor járt iskolába a Rugby Schoolba, mikor ott Thomas Arnold volt az igazgató, aki úgy segített átalakítani az angol oktatást, hogy új célja a „keresztény úriember” nevelése lehessen. Nem véletlen, hogy Hughes hasonló elvet fogalmaz meg a regényében: „csak azt szeretném, hogy bátor, segítőkész, igazmondó angol, igazi gentleman és hívő keresztény legyen belőle.”¹¹² Ha Csiky nem is ebből merítette a gondolatait, azért az angol-skót nevelés felfogása rá is hatással lehetett, alakíthatta gondolatait.¹¹³ Az imakönyvecske további részeiben hétköznapi reggeli és esti, majd vasárnapi imádságokat találunk. Külön tárgyalja a nagyobb egyházi ünnepekre mondandó fohászokat, érdekes része pedig a különleges alkalmakra vonatkozó rész. Ebben többek között hazánk fennállásának ezer éves évfordulójára, vizsga előtti és utáni, tanítóért mondandó imákat fedezünk fel.¹¹⁴ A hit, vallás és nemzet egyidejű összetartozása itt is tetten érhető gondolkodásában. Az imádságos kegyességet egyértelműen a skót evangelizmusból hozta. Még a kátékhoz is írt imádságokat, amelyet Márk Ferenc ismertetett.¹¹⁵

Török Pál, református püspök megfogalmazta, hogy a magyar református egyház olyan, mint egy kocsi, amelynek négy kereke van, de mindegyik más-más irányba indul el. A 19. századi egyházszervezeti reformok ezeket a kérdéseket igyekeztek megoldani. Hasonlóan a belmissziói megújulások is a lelki élet felelevenítését kívánták elérni egy olyan korban, ahol a materializmus, darwinizmus, szocializmus sokakat eltántorított az egyháztól, és – legyünk önkritikusak – az uralkodó, földbirtokos egyház nem tudott az agrártömegek

és iparosodó városi munkásság között hitelesen szolgálni. Csiky Lajos tisztában volt azzal, hogy a hazai protestáns egyházak talán nem egy közös testként élnek és mozognak, éppen ezért ennek gyógyítása érdekében hangsúlyozta a belmisszió fontosságát több művében is. Ahogy láttuk, a hazai belmisszió felélénkítésére külföldi forrásokból is szándékozott meríteni. S műveiben nem egyszer írta le az angolszász területeken működő belmisszió alapjaként szolgáló lelkesítő teendőket. A skót példa volt számára az egyik minta, amellyel megpróbált hozzájárulni a református egyház megújulásához lelki, szellemi és anyagi téren. Ennek egyik eszköze a peregrináció volt, amelyet Balogh Ferenc indított el Révésszel, majd ő, a debreceni új ortodoxia neveltje vitt tovább. Csiky páratlan gyakorlati teológiai szakirodalmat teremtett, tevékenyen részt vett a diákok nevelésében, számos tanulmányt írt különféle hetilapokba, és a missziói gondolkodást elsők között vezette a teológiai katedrára Balogh Ferencsel együtt, a pesti ébredést elindító Szabó Aladárt megelőzve. Teológiai gondolkodásán erősen tetten érhető a konfessziókhoz való ragaszkodás. A Jézus Krisztusban az embereknek adott kijelentés, a bűn, megtérés és újjászületés és az ebből fakadó felelős egyháztagság gondolatát mind-mind átvette a skót református kegyességből, nagy hatást gyakorolva a felnövő fiatal lelkipásztori nemzedékre – s mindezt még további kutatásokkal érdemes lenne kibontani.

Jegyzet

- 1 KONCZ, Sándor: *Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása* (Debrecen: Csuka Nyomda, 1942)
Bár Koncz Csikyt az építő teológiához sorolja saját rendszerezésében, elmondható, hogy Csiky egyértelműen a Balogh-féle új ortodoxia vonalát vitte tovább (Vö: Kovács, Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Budapest: L'Harmattan, 2010))
- 2 „Csiky Lajos a Debreceni koll. magántanárnak hazatérése a Baseli Egyetemről” *Evangeliumi Protestáns Lap* [EPL]. (1878)
- 3 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904), p. 105.
- 4 BARCZA, József: *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, szerk.: 1988)
- 5 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904), p. 526.

- 6 ZOVÁNYI, Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti lexikon* (Budapest: MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája, 1977), p. 128.
- 7 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904), pp. 526-527.
- 8 ZOVÁNYI, Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti lexikon* (Budapest: MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája, 1977), p. 127.
- 9 NAGY, Sándor: *A Debreceni Kollégium, mint egységes intézmény az Egyetem kiválásáig* (Debrecen: [s.n.], 1940), p. 253.
- 10 Ez a műve eredetileg az *Evangeliumi Protestáns Lap* mellékleteként látott napvilágot.
- 11 CSIKY, Lajos: „A skót Szabadegyház ismertetése”, *Evangeliumi Protestáns Lap* 3. 8. melléklete (1877. febr. 23.)
- 12 HÖRCSIK, Richárd: „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” In: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára* (Debrecen: [s.n.], 1989) p. 171
- 13 ÖTVÖS, László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*. (Debrecen: Karcagi nyomda, 1997), p. 214.
Lásd még: NAGY Barna: „A Heildebergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században”. In: BARTHA TIBOR - MAKKA László (szerk.): *Studia et Acta Ecclesiastica* vols 4., (Budapest: Zsinati Iroda, 1983) I. pp. 15-93. Balogh hatását nézve nem véletlen az sem, hogy tanítványa Erdős József, a Balogh Ferenc által alapított Hittanszaki Önképzőkörben munkálkodott, lefordítja majd a *Heidelbergi Kátét* és a *II. Helvét Hitvallást*.
- 14 CSIKY, Lajos: *A skót szabad egyház ismertetése: egyháztanulmány*, Telegdi K. Lajos, (Debrecen. 1877), p. 37.
- 15 FABINY, Tibor: „Mária Dorottya és a magyar protestantizmus”, *Theológiai Szemle*, 23. 6. (1980), p. 345.
- 16 CSOHÁNY, János: „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9. (1974), p. 193.
- 17 BARÁTH, Béla Levente: *Adattár Martonfalvi György peregrinus diákjairól* (Debrecen: A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 3. D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2001)
- 18 CSOHÁNY, János: „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9. (1974), p. 193
- 19 KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914* (Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006) pp. 178-179., n. 21.
- 20 KONCZ, Sándor: *Hit és vallás: A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása* (Debrecen: Csuka Nyomda, 1942), 72. kk.

- 21 KOVÁCS, Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Budapest: L'Harmattan, 2010)
- 22 KOVÁCS, Ábrahám: „A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcsezet kézikönyve” In: HOPPÁL Mihály - Kovács Ábrahám (szerk.): *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*, 2. kiadás. (Budapest: L'Harmattan, 2010), pp. 106-130.
- 23 ZSILINSZKY, Mihály: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története* (Budapest: Atheneum, 1907) p. 754.
- 24 BUCSAY, Mihály: *A magyarországi protestantizmus története 1521-1945* (fordította: Auer Kálmán, Ádámné Révész Gabriella), (Budapest: Gondolat, 1985), p. 219.
- 25 MÁRKUS, Jenő: *A liberális szellem a református egyházban* (Budapest: Kálvin Kiadó, 2005), p. 112.
- 26 CSOHÁNY, János: „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9. (1974), pp. 193-194.
- 27 BUCSAY, Mihály: *A magyarországi protestantizmus története 1521-1945* (fordította: Auer Kálmán, Ádámné Révész Gabriella), (Budapest: Gondolat, 1985) p. 220.
Bucsay tévesen Révésznek tulajdonítja a fenti idézetet. Még a kortársak közül is többen ezt gondolták. Révész éppen ez ellen tiltakozik, mint írja: „e cikket nem én írtam”. Természetesen Révész (mint szerkesztő) tudta, hogy Heiszler írta ezt álneven (lásd: Révész, Imre: „Ballagi úr siralmai”, *MPEIFő* 3.3 (1872), p. 121.)
- 28 MÁRKUS, Jenő: *A liberális szellem a református egyházban* (Budapest: Kálvin Kiadó, 2005), p. 125.
- 29 KOVÁCS, Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Budapest: L'Harmattan, 2010)
- 30 KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006), pp. 178-179.
- 31 ÖTVÖS, László: *Balogh Ferenc életműve (1836-1913)*, (Debrecen: Karcagi nyomda, 1997), 122. kk.
- 32 CSOHÁNY, János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918* (Debrecen: DRTA, 1973), p. 94.
- 33 CSOHÁNY, János: „A korszakváltás évszázada (1849–1950)” In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája, 1988), p. 221.
- 34 KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*. (Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006), p. 317.
- 35 Uo.
- 36 Uo.

- 37 BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), pp. 717-723.
- 38 Drummond volt a szerzője az egyik legnépszerűbb, természettudományt és teológiát összehétkötő, *A természeti törvény a szellemi világban* című írásnak, amelyet magyar nyelvre is lefordítottak.
- 39 BUDAY, János: „Külföld. Skócia”, *Debreceni Protestáns Lap*, 7. 16 (1887. április 16.), pp. 142.143.
- 40 CSOHÁNY, János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918* (Debrecen: DRTA, 1973), p. 94.
- 41 BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), p. 718.
- 42 CSOHÁNY, János: „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9. (1974), p. 196.
- 43 CSOHÁNY, János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918* (Budapest: DRTA, 1973), pp. 89-90.
- 44 CSIKY, Lajos: „A debreceni főiskolai hittanszaki önképző társulat ismertetése”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (MPEIFI)* 3. 11-12 (Nov.- Dec., 1872), pp. 546-548.
- 45 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904.), p. 678.
- 46 CSIKY, Lajos: „A debreceni főiskolai hittanszaki önképző társulat ismertetése”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező (MPEIFI)* 3. 11-12 (Nov.- Dec., 1872), p. 547.
- 47 CSOHÁNY, János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918* (Debrecen: DRTA, 1973), pp. 91-92.
- 48 Uo.
- 49 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904.), pp. 678-679.
- 50 CSOHÁNY, János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918* (Debrecen: DRTA, 1973), p. 92.
- 51 CSOHÁNY, János: „A korszakváltás évszázada (1849-1950)” In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Református Sajtóosztályának Zsinati Irodája, 1988), p. 222.
- 52 SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái* vols 14. (Budapest: Magyar könyvkiadók, 1980-1981), II. pp. 368-370.

- 53 CSOHÁNY, János: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849-1918* (Debrecen: DRTA, 1973), p. 92.
- 54 Tanári kari jegyzőkönyv TtREK 1894 okt.19. Idézi: CSOHÁNY János: „A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága”, *Református Egyház*, 24. 9. (1974), p. 197.
- 55 CSOHÁNY (1988), p. 222.
- 56 BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” In: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története* (Budapest: MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988), p. 739.
- 57 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904.), p. 689.
- 58 BARCZA Józsefné (1988), p. 739.
- 59 BALOGH, Ferenc: *A Debreceni Református Kollégium története adattári rendszerben a kollégium adattára a református és egyetemes tanügyi bizottság által előírt pontozatok keretében* (Debrecen: [s.n.], 1904.), p. 633.
- 60 MÁRKUS, Mihály: „Teológiai irányzatok” In: BARTHA Tibor – MAKKAJ László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978. Studia et Acta Ecclesiastica vols 4.* (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, V. 1983), 155. kk.
- 61 KOVÁCS, Ábrahám: „Missziói, egyházépítési és egyházi megújulási elgondolások találkozása és gyakorlati megvalósulása a Budapesti Református Egyházban a 19. század végén” In: ÓDOR Balázs - XERAVITS Géza (szerk.): *Horizont* (Budapest - Pápa: L'Harmattan, 2005) pp. 154-179.
- 62 SZINNYEI, József: *Magyar írók élete és munkái* vols 14 (Budapest: Magyar könyvkiadók, 1980-1981.), II. pp. 368-370.
- 63 HÖRCSIK, Richárd: „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” In: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára* (Debrecen: [s.n.], 1989), p. 170.
- 64 KOVÁCS, Ábrahám: „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása” In: GAÁL Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére.* (Debrecen: Fábián Nyomda, 2004), p. 179.
- 65 CSIKY, Lajos: *A skót szabad egyház ismertetése: egyháztanulmány* (Debrecen: Tegledi K. Lajos, 1877), pp. 53-55.
- 66 KOVÁCS, Ábrahám: „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása” In: GAÁL Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére.* (Debrecen: Fábián Nyomda, 2004), p. 180.
- 67 HÖRCSIK, Richárd: „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” In: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára* (Debrecen: [s.n.], 1989), pp. 167-168.

- 68 Csiky egyike volt azon kevés ösztöndíjasnak, akik írtak beszámolót skóciai élményeikről. Hörcsik rámutat: ez nem volt általános, viszonylag kevés ilyen írás maradt fenn. Lásd: HÖRCSIK (1989) p. 170.
- 69 KOVÁCS, Ábrahám: „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása” In: GAÁL Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére* (Debrecen: Fábán Nyomda, 2004), p. 184.
- 70 HÖRCSIK, Richárd: „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” In: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára* (Debrecen: [s.n.], 1989), p. 171.
- 71 CSIKY, Lajos: „Nehány szó a fentebbi cikkekre”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15. 48., 1895. p. 592.
- 72 Uo.
- 73 CSIKY, Lajos: „Egyháziasság és belmissió”, *Közlöny a „Hittanszaki Önképző Társulat” köréből*, 1884, 29.
- 74 HÖRCSIK, Richárd: „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” In: BARCZA József (szerk.): *Tovább... Emlékkönyv Makkai László 75. születésnapjára* (Debrecen: [s.n.], 1989) p. 174.
Lásd még: KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. (Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006) pp. 178–179., n. 21.
- 75 CSIKY, Lajos: „A külföldre menetel”, *Debreceni Protestáns Lap*, 6.16 (1886. ápr. 17.) p. 135.
- 76 Uo.
- 77 Uo.
- 78 Uo.
- 79 Uo.
- 80 CSIKY, Lajos: „A külföldre menetel”, *Debreceni Protestáns Lap*, 6.16 (1886. ápr. 17.) pp. 134–135.
- 81 CSIKY, Lajos: „A skót szabad egyház fennállásának ötven éves jubileuma”, *Debreceni Protestáns Lap*, 13.33 (1893. aug. 26.), p. 438.
- 82 CSIKY, Lajos: *Lelekipasztorkodástan* (Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1908)
- 83 RÉVÉSZ, Imre: „Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből A. N. Somerville magyarországi körútja 1887–1888”, *Theologiai Szemle*, 19. 1., 1943. pp. 10–45.
- 84 CSIKY, Lajos: „Egyháziasság és belmissió”, *Közlöny a „Hittanszaki Önképző Társulat” köréből*, 1884, p. 29.
- 85 CSIKY, Lajos: „Tisztázzuk a kérdéseket I.”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15. 29., 1895 p. 350.

- Lásd még: CSIKY, Lajos: „Javaslat a belmissióról”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15. 45., 1895 p. 550.
- 86 CSIKY, Lajos: *Lelkipásztorkodástan* (Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1908) p. 131.; vö.: CSIKY, Lajos: „Tisztázzuk a kérdéseket I.”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15. 29., 1895 p. 350.
- 87 CSIKY, Lajos: *Lelkipásztorkodástan* (Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1908) p. 41.
- 88 HERCZOG, Johann Jacob: *Real-Encyklopedie für protestantische Theologie und Kirche*. Beffer, Stuttgart-Hamburg, 1858, IX. 650 k.
- 89 CSIKY, Lajos: „Tisztázzuk a kérdéseket II.”, *Debreceni Protestáns Lap*, 15. 30., 1895, p. 362.
- 90 SÍPOS, Ete Álmos: „Kérjétek az aratásnak Urát!” *Forgách Gyula (1879-1941) a magyar református belmisszió úttörője* (Budapest: KRE – KMTI – Harmat, 2006), p. 191.
- 91 TÖRÖK, Imre: „A belmisszió. Kunhegyesi lelkészi kör”. Tiszaroff. 1898, p. 6.
- 92 CSIKY, Lajos: „A londoni rongyos iskolák egyesülete”, *Protestáns Szemle*, 7. I-X (1895), p. 462.
- 93 Uo.
- 94 CSIKY, Lajos: „Az edinburghi hittanhallgatók missziói társulata”, *Evangéliumi Protestáns Lap*, 2.18 és 19 (1876. május 5.; 12.), pp. 145; 153-154.
- 95 CSIKY, Lajos: „Az edinburghi hittanhallgatók missziói társulata”, *Evangéliumi Protestáns Lap*, 2.18 és 19 (1876. május 5.; 12.), pp. 153-154.
- 96 CSIKY, Lajos: „Az edinburghi hittanhallgatók missziói társulata”, *Evangéliumi Protestáns Lap*, 2.18 és 19 (1876. május 5.; 12.), p. 145.
- 97 SCULT, Mel: *Millennial expectation and Jewish liberties*. Brill, Leiden (1978), 32. kk.
- 98 CSIKY, Lajos: „Összpresbyterián ügy. Blaikieur jelentése”, *EPL* 2. 45 (1876. november 10.), pp. 374-375.
- 99 SZABÓ, Aladár: „Befejezés” In: SZABÓ Aladár (szerk.): *Új Óramutató* (Budapest: Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, 1896), p. 144.
Lásd még: KOOL Anne-Marie (1993): *God moves in mysterious ways: the Hungarian Protestant Foreign Mission Movement 1756–1951* (Zoetermeer: UitgeverigBoeken-centrum B. V., 1993), p. 153.
- 100 SZABÓ, Aladár: „A protestantizmus és a külmisszió”, *Protestáns Szemle*, 2. I–IV., 1890, pp. 800-812.
- 101 SEBESTYÉN, Jenő: „A magyar evangelizáció értékelése”, *Kálvinista Szemle*, 3. 39, 1922, p. 326.
- 102 Uo.

- 103 CSIKY, Lajos: *Lelkipásztorkodástan* (Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1908), pp. 283-284.
- 104 CSIKY, Lajos: *Lelkipásztorkodástan* (Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1908), pp. 286-288.
- 105 KOVÁCS, Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Budapest: L'Harmattan, 2010), pp. 49-57.
- 106 CSIKY, Lajos: *Lelkipásztorkodástan* (Budapest: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája, 1908), pp. 288-289.
- 107 „Irodalom. Megjelent: Imádságtan”, *PEIL*, 29. 6 (1886), p. 184.
- 108 LÁNG, Adolf – CSIKY, Lajos: „Megjegyzések a Csiky-féle Hit remény és szeretet című imakönyvnek Dávidházi J. által írt bírálatára”, *Debreceni Protestáns Lap*, 9. 12., 1889, pp. 112-113.
- 109 Puritán, „Könyvismertetés. Imádságtan”, *PEIL*, 29. (1886), p. 237.
- 110 CSIKY, Lajos: *Imakönyvecske gyermekek számára* (Debrecen: Hoffmann, 1895)
- 111 Ezt az észrevételt köszönöm diákjaimnak.
- 112 GUNN, James: „A Harry Potter mint iskolaregény” In: LACKEY, Mercedes (szerk.): *Harry Potter világának feltérképezése* (Gold Book, 2005), pp. 170-171.
- 113 Érdemes lenne a neveléstudományi szálát továbbkutatni és azt akár a másik edinburghi ösztöndíjas, Felméri Lajos neveléstudományi professzor gondolataival összehasonlítani.
- 114 CSIKY, Lajos: *Imakönyvecske gyermekek számára* (Debrecen: Hoffmann, 1895)
- 115 MÁRK, Ferenc: „Kátémagyarázati Imádságok. Csiky Lajos theologiai tanár művének ismertetése”, *Debreceni Protestáns Lap*, 1903, p. 172.

II.
TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS HIT.
A LIBERÁLIS ÉS A KONZERVATÍV KÁLVINIZMUS
MEGJELENÉSE VALAMINT RECEPCIÓI
A HAZAI PROTESTANTIZMUSBAN

TERMÉSZETTUDOMÁNY ÉS HIT. DARWIN HATÁSA DAPSY LÁSZLÓ MUNKÁSSÁGA RÉVÉN A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS EGYHÁZAKBAN

Dapsy László és a skót-angol kapcsolat

Presbiteriánus kezdeményezésre létrehozott ösztöndíjak jelentették.¹ Az ösztöndíjas diákok hazai protestáns közösségekre való hatását, pontosabban az evangélikál és pietista hatás főbb irányvonalait részletesen bemutattam. Ezek után következett 2004-től a hatások mélyreható elemzése kiválasztott nagyformátumú ösztöndíjas diákok életútjának vizsgálatával. Ebbe a körbe illeszkedik be Dapsy László, aki Charles Darwin eszméinek egyik úttörő szerepet játszó magyarországi ismertetője volt. Darwin munkájának, „A fajok eredete”-nek első magyarországi fordítója, Dapsy László sokoldalú egyéniség volt, akinek munkássága nem merült ki csupán a forradalmian új darwini munka fordításában. Nevét és meghatározó munkásságát nem igen ismerik sem a teológiai, sem a természettudományos körökben.

A Dapsy család a magyar köznemesség soraiba tartozott, ahhoz a réteghez, amely a polgárosodásban részt vett és maradandót alkotott a német és zsidó származású régi, illetve újonnan kialakuló polgári rétegek mellett.² A nagy család több tagja hivatalnoki pályát futott be, mások pedig tehetséges kereskedők lettek.³ Ettől eltérően Dapsy László, mint neves közgazdasági író, természettudós, pedagógus és fordító emelkedett ki a Dapsy-nemzetség tagjai közül. 1843. február 28-án született Miskolcon. Kisdiák koráról csak annyit tudunk, hogy Miskolcon járt középiskolába.⁴ Főiskolai tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban végezte, ahol teológiát, filozófiát és jogot hallgatott. Tanulmányai megkoronázásaként elsőként utazhatott ki Edinburghba a legnagyobb skót presbiteriánus egyház⁵ ösztöndíjas diákjaként 1865-ben.⁶ A New College-ban együtt tanult a budapesti teológia diákjával, Dömötör Jánossal, aki a pesti teológián később filozófiát oktatott.⁷ Dapsyt az ösztöndíjra a híres debreceni történész, a tanulási lehetőség létrehozásában kulcsszerepet játszó Balogh Ferenc javasolhatta.⁸ A volt debreceni diák Skóciában, az edinburghi

tartózkodása alatt vált a darwinizmus és a korabeli brit kapitalista közgazdasági eszmék lelkes hívévé. Érdemes megemlíteni, darwinizmus ekkor még nem vált ismertté az edinburghi New College falai között s tanárai sem propagálták a darwini tanokat.⁹ Ez a tény kifejezetten arra világít rá, hogy Dapsy igen fogékony volt a modern eszmék iránt. A kutatás jelenlegi állása szerint csak feltételezhető, hogy a fiatalember az egyetemi és társadalmi élet más területein került kapcsolatba az evolúciós tannal.

Későbbi munkásságából nyilvánvalóvá vált, hogy ő nem a budapesti Skót Misszió által előnyben részesített, belmissziói és egyháztársadalmi hatásokat közvetítette Magyarországra, hanem a kint megszerzett természettudományos és közgazdasági ismereteit kamatoztatta itthon a társadalom egésze számára.¹⁰ Tevékenysége ékes példája annak, hogy a szabadelvű protestantizmus mennyire meghatározó szerepet játszott a progresszív társadalmi, gazdasági és természettudományos ismeretek közvetítésében.

A darwinizmus Magyarországon

Darwin munkásságával már a neoabszolutizmus enyhébb éveiben találkozott a hazai tudományos és érdeklődő közönség. A kiegyezés évétől, 1867-től a magyarországi értelmiség egyre többen foglalkozott a darwinizmussal. A modern természettudományos szemlélet a múlt század 60-as éveiben kezdett kialakulni és egyértelműen az orvostannal, embertannal és lélettannal foglalkozó tudósok munkásságához kötődik. Ezek közül a legismertebbek Rónay Jácint (1814-1889), Jánosi Ferenc (1819-1879), és Margó Tivadar (1816-1896) voltak. Természetesen rajtuk kívül még sok nagy tudású biológus is foglalkozott Darwin elméletével, mint például a darwinizmust lelkesen propagáló Török Aurél és Entz Géza. A Kolozsvár és Pest között fennálló szakmai kapcsolat jól kitapintható több hazai darwinista tudós életrajzában figyelemmel követésekor.

Darwin híres munkája, „A fajok eredete” 1859-ben jelent meg angolul, s arról már az 1860-as *Budapesti Szemle* is közölt ismertetést.¹¹ Ennek szerzője Jánosi Ferenc volt, aki később is, mint publicista, ébren tartotta ezt az új szemléletmódot. Hozzá hasonlóan tevékenységet folytatott Margó Tivadar is. 1868-ban Dapsy fordítása előtt elkészítette „A tudományos állattan kézikönyvé”-t. Ez ugyanolyan darwinista szemléletet tükrözött, mint az egy évvel később megjelent híres munkája, „Darwin és az állatvilág”. Margó a darwini eszmék egyik fontos úttörője volt. Egészen fiatalon már az 1850-es években önálló vizsgálatokat folytatott a bécsi egyetemen. Ezután Kolozsvárra kezdte el tanári munkáját. 1865-ben került a pesti egyetem állattani és összehasonlító boncolástani

tanszékére, mint nyilvános rendes tanár. 1862-ben az MTA tagjai közé választotta. Tanári működése mellett a zoológia különböző területeit is behatóan tanulmányozta.

A korábban említett Rónay Jácint, bencés szerzetes 1847-ben lett tagja a Magyar Tudományos Akadémiának. A forradalom után emigrált és a szigetországba került, ahol kint tartózkodása alatt az Angol Királyi Földrajzi Társaságban megismerkedett Darwinnal, Lyell-lel és másokkal. Az 1960-as években Magyarországra visszatérve az új tanok egyik első hirdetőjévé vált. Egyik legfontosabb, darwinizmust népszerűsítő műve a „Fajkeletkezés – az embernek a helye a természetben és régisége”, amely komolyan hatott a magyar természettudományos gondolkodásra.¹²

Török Aurél (1842-1912) Bécsben szerzett orvosi képzést, majd 1867-től a pesti egyetem élettani tanszékén lett tanársegéd. Ezután Kolozsvárott tanított. Innen került a budapesti egyetem bölcsészeti karán felállított embertani tanszékére 1881-ben. Ő alapította meg az embertani intézetet és múzeumot. Nemzetközi elismertségét jelezte az is, hogy az általa szerkesztett koponyamérő alapján neve külföldön ismertté vált.¹³ Török barátja örök barátja Entz Géza (1842-1919) hasonlóan lelkes darwinista volt az 1860-as 70-es években. Kolozsvárott, majd Budapesten is számos hívet szerzett a korabeli modern „állattani” szemlélet számára. A darwinizmusról azt írta, hogy az összes teremtésre vonatkozó nézeteinket új fénybe helyezte a tudós angol elmélete.¹⁴ Entz azonban idős korában megkérdőjelezte saját darwinista nézeteit. Margó Tivadar mellett ő lett a magyar állattani kutatások második legnagyobb hatású szaktekintélye. Ebbe az aktív közegbe illeszkedett be a Debrecenből Budapestre kerülő fiatal Dapsy s kapott ösztönzést Darwin nagy művének lefordítására.

„A fajok eredete” első fordítása

Az *Origin of Species* 1873-74-ben jelent meg két kötetben Dapsy László fordításában „*A fajok eredete a természeti kiválás útján*” címmel, amelyet a Királyi Magyar Természettudományi Társulat jelentetett meg Budapesten. Az első kiadás előszavának második, ajánló részét Margó írta.¹⁵ A Természettudományi Társasághoz tartozó vezető egyéniségek célja, így Margóé is, az evolúciós elmélet hazai ismertetése volt. Ezt nagyban elősegítette Dapsy fordítói munkája, amellyel Darwin elmélete a szélesebb olvasóközönség elé kerülhetett. A fiatalember igen aktív és kezdeményező szerepet töltött be a társaságban, nem kisebb emberek mellett, mint Báró Eötvös Loránd. A Társulat 1871. november 4-i közgyűlésén indítványozta a korszerű külföldi szakirodalom magyar nyelvre

fordításának jelentőségét.¹⁶ Erről így írt: „aligha van ésszerűbb eljárás reánk nézve, mint a külföldi legjelesebb alapmunkák magyarra fordítása... mely által, ki e nyelvet bírja, az emberiség legfőbb szellemi kincseinek is olcsón birtokába juthat”.¹⁷ Ennek a kezdeményezésnek a következménye lett a Társulat új alosztálya kiadványainak egyike, a már említett mű fordítása. Dapsy levélben felvette a kapcsolatot Darwinnal a mű fordítása és kiadása ügyében. 1871. június 12-én írt, első fennmaradt levele értékes dokumentuma a kortörténeti kutatásnak. Leveléből látható, hogy ő is részt vett a darwinizmus magyarországi terjesztésében már a fordítást megelőző években. Mint írta: „több cikket is publikáltam e témában legutóbb márciusban, a *Vasárnapi Újságban*. Bemutattam az ön életrajzát és egy képet is közöltem önről”.¹⁸ Ezek után rövid két oldalas levelében arról írt, hogy nagyon sokan ódzkodnak a tanaitól, mégis lépésről lépésre azt el fogja majd fogadni a hazai társadalom. E gondolatok után kért engedélyt a „Az ember származása” (*Descent of Man*) fordításához. Darwin e levélre írt válasza nem maradt fenn. A közöttük folyó levelezésből a következő adatunk csak két évvel későbből van. 1873. június 1.-én, már azt írja Dapsy, hogy a Magyar Természettudományi Társaság elé beterjesztette „Az ember származása” fordításának javaslatát, de megváltoztatta a véleményét és „A fajok eredetét” (*On the Origin of Species*) kezdte el fordítani, amelyből az első kötet már 1873 augusztusára kész is lesz.¹⁹ A fiatal tanár azt írja, hogy a második kötet, amely az angol kiadás 8. fejezetétől kezdődik, az év végére lesz kész. Feltételezhetjük, hogy Dapsy az engedélyt megkaphatta, annál is inkább, mert tanácsot kért Darwintól, hogy melyik kiadótól tudnának sürgősen beszerezni segítségével egy portrét [önarckép metszetet], amelyet a magyar fordítás elején közölnének.²⁰ Dapsy egy további érdekes adatot is közöl: „A magyar parlament egyik nagyon kiváló tagja, Tomsich Pál úr a legutóbbi téli ülészakon megtámadta az ön elméletét. Mivel ő volt az elmúlt évben a magyar parlament elnöke és most is a jobboldal befolyásos tagja a *Reform* című újságban (a legnagyobb [példányszámú] magyar újságok egyike) a nyilvánosság előtt válaszoltam neki és nagyon komoly kritikával illetem őt az alap nélküli állításaiért. Ő erre hasonlóan nyilvánosan válaszolt, megismételve korábbi állításait. Mindebben a legérdekesebb számomra az volt, hogy a társadalom több tagja komoly szimpátiával viseltetett irántam, ahogy Önt védelmeztem s ezért semmi kétség nem fér ahhoz, hogy itthon „A fajok eredete” komoly fogadtatásra számíthat”.²¹

Erre a levélre Darwin válaszolt jelezve, hogy nagyon örült a kiadás megjelentetésének. Megígérte, hogyha metszetet nem is tud küldeni, egy jó fényképet eljuttat Dapsy számára napokon belül.²² Ez a kép oda is került a második kötet első oldalára. A levélváltás után az út teljesen nyitva állt Dapsy fordítása előtt. A társadalmi nyilvánosság előtti vita csak használt a darwinizmus elterjedésének.

Mivel Darwin elmélete sokféle indulatot gerjesztett ez akarva-akaratlanul nagyon jó hírverést csinált a Dapsy által lefordításra váró könyvnek. Ahogy a korábbi részekben is láthattuk a téma már évek óta a magyar tudományos közélet központjába került. Elmondható, hogy a talaj már elő volt készítve és komoly várakozás előzte meg a könyv magyar nyelvű kiadását.²³ A fordítás megjelentetése után a társadalmi vita kiszélesedését jelezte Gyürky Antal műve is, amelyben felteszi azt a kérdést, igaz-e Darwin evolúciós elmélete.²⁴ A legjobban szőlészeti és borászati szakmunkáiról ismert Gyürky ezzel komolyan szembe került a darwinizmust támogató Margóval, Dapsyval és azok köreivel.

Darwin elméletének egyházi fogadtatása

A darwinizmus magyarországi református teológiai fogadtatása még nincs alaposan feltárva. Így csak vázlatos áttekintést tehetünk. Bolyki János egy, 1982-ben írt cikkében rámutatott, hogy „a magyar [protestáns] teológia már Darwin életében tájékoztatta több cikkben olvasóit az evolúció kérdéséről”²⁵ részletekkel azonban a tanulmány nem szolgált a 19. századi, vagyis a kortárs fogadtatást illetően. Doktori disszertációjában elsősorban a 20. század elején folyó teológiai diskurzusról szól.²⁶ A korszak alapos felkutatása még várat magára. Itt csak a részkutatások eredményeit tudjuk közölni. Az 1873-as és 1874-es *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (PEIL) számain átnézve egy ideig úgy tűnt, hogy a pesti liberális Protestáns Unió és a debreceni ortodoxia nem a darwinizmus kérdésével volt elfoglalva Dapsy fordításának megjelentetésekor. A főbb kérdések a konvent, népoktatás, és egy teológiai könyvtár beindításának gondolatai, továbbá a német liberális vezéralakok műveinek többek közt Strauss és Renan írásainak bemutatása volt. Dapsy fordításáról nem készült könyvismertetés a legszélesebb körben megjelenő egyházi lapban a PEIL-ben. A darwinizmussal azonban foglalkozott a Ballagi Mór és Kovács Albert szerkesztésében 1869-től megjelenő új PEIL melléklet, a *Protestáns Tudományos Szemle*. Kovács a teológia és a darwinizmus összeegyeztetésén fáradozott és úgy vélekedett, hogy „a közös eredet szellemi létünkkel nincs ellentétben, sőt magának a szellemnek is elfogulatlan vizsgálata e nézetre vezethet”.²⁷

A protestáns értelmiség, laikusok és lelkészek a fordítás megjelentetése előtt ismerték a társadalmi vita alapelemeit. Dósa Dénes a szászvárosi evangélikus református főgimnázium tanára 1869-ben arról írt, hogy már a levegő is darwinizmussal van tele.²⁸ Az egyházi közéletben folyó vita egyre jobban kiszélesedett Dapsy fordításának megjelenése után.²⁹ A protestáns teológia számára a darwinizmus kihívása sokféle választ eredményezett. Kovács liberális vélekedését jól tükrözi az alábbi idézet: „Mert

habár Darwin maga legkevesbé materialista, de a materialismus vagy positivismus, mely most a természetbuvárlatot annyira uralja, két kézzel ragadta meg elméletét”³⁰ A PEIL szerkesztői köréhez tartozók véleménye mellett érdemes odafigyelni a hitvalló és pietista-evangélikál körök válaszára is. A teljesség igénye nélkül megemlíjtük a belmissziói körök egyik érdekes próbálkozását. A skót Henry Drummond „Természeti törvény a szellemi világban” című művét Csizmadia Lajos, a pápai teológia gyakorlati teológia tanszékének professzora fordította le, amely 1895-ben jelent meg.³¹ Ez a könyv Darwin tanait próbálta meg összhangba hozni konzervatív keresztyén alapról kiindulva a hittel. Ebben markánsan eltér az évtizedekkel előbb jelentkező szabadelvű állásponttól. A könyv 1904-es, második kiadása azt jelentette, hogy komoly érdeklődés volt a téma ilyen irányú megoldására. Elmondható, hogy a századfordulóra már a protestáns egyházi élet egésze is komolyan foglalkozott a darwinizmus nyújtotta kérdésekkel, hiszen egyre mélyebben hatotta át a társadalmat a változó világkép előmozdításában komoly szerepet játszó darwinizmus is. Az 1873 és 1900 közötti időszak fehérfolt a kutatás egyházi vonatkozását tekintve. A darwinizmus és a magyar protestáns teológia alapos vizsgálata még várat magára.

Végül, néhány észrevételt mégis megfogalmaznunk a református peregrináció hatását tekintve. A skóciai hatástörténeti vizsgálódások láncolatában megfigyelhetünk egy nagyon érdekes mozzanatot. New College-i ösztöndíjas volt az, aki a Darwin könyvét először fordította le magyar nyelvre. Dapsy kiemelkedő szerepe vitathatatlan a darwinizmus hazai körökben való megismertetésében s a vita létrejöttében. Dapsyhoz hasonlóképpen edinburghi ösztöndíjas diákok, Csizmadia Lajos és Szabó Aladár voltak azok, akik olyan könyvet választottak ki fordításra évtizedekkel később Darwin híres munkájának megjelentetése után, amely közvetítő evangéliumi álláspontot képviselt a teremtésről szóló tanítás és az evolúciós elmélet között. A könyvek fordításai – akár Darwin elméletét, akár a teológia köréből rá adott válaszokat nézzük – csak pár egy néhány éves késéssel érkeznek Magyarországra. Mindez jól mutatja a hazai tudósok szakmai felkészültségét, nyugati orientációját és gyors reagálását. A vita az első világháború után továbbfolytatódik, amelyre Bolyki János egyik *Theológiai Szemlébe* írt tanulmányában és a doktori disszertációjában utalt. A darwinizmus hazai teológiai fogadtatásának alapos feldolgozása még mindig várat magára.

Jegyzetek

- 1 „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása” in *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére* szerk. Gaál Sándor (Debrecen: Fábíán Nyomda, 2004), pp. 177-186.
- 2 KEMPELEN, Béla: „*Magyar nemes családok*”, 12 kötet (Budapest: Grill Károly, 1912), III, p. 243.
- 3 DAPSY, Vilmos László: „*A dapsai Dapsy család története*” (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1931), 19. o. Dapsy Vilmos erről így ír: „Rafael és I. Vilmos hivatali pályájukon mint vagyongyűjtők tűnnek ki”.
- 4 FARKAS, József: *A Pesti Református Egyház 101 éves története* (Kecskemét: A Budapesti Ev. Reformált Egyház, 1898), p. 28.
- 5 *Free Church of Scotland* az egyház hivatalos neve, amelyet pontosan Skót Szabadegyháznak lehetne fordítani. Azonban a magyarországi szóhasználatban a kommunizmusban alatt részben másként használták a „szabadegyház” fogalmat. A skót elnevezésből nem derül ki az sem, hogy ez a református egyháznak megfeleltethető egyházszervezet, 1843-ban kiszakadt az református államegyházból (*Church of Scotland*) kissé átvéve annak társadalmi szerepét.
- 6 KOVÁCS, Ábrahám: „Két kálvinista centrum Debrecen és Edinburgh egymásra találása, azaz a skóciai ösztöndíj létrehozása”, in *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére* szerk. Gaál Sándor, (Debrecen, Fábíán Nyomda, 2004), pp. 177-186.
- 7 HÖRCSIK, Richárd: *The History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*, New College, Edinburgh, HOR I, fol. 1-54.
- 8 KOVÁCS, Ábrahám: „Két kálvinista centrum Debrecen és Edinburgh egymásra találása, azaz a skóciai ösztöndíj létrehozása”, p. 177. kk.
Lásd még: ÖTVÖS, László: *Balogh Ferenc életműve* (1836-1913) (Debrecen: Karcagi Nyomda, 1997).
- 9 CHEYNE, A. C.: „The Religious World of Henry Drummond (1851-97)” in *Studies in Scottish Church History* (Edinburgh, T&T Clark, 1999), p. 186.
- 10 KOVÁCS Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the the Reformed Church of Hungary* in *Studies in Intercultural History* (Vienna: Peter Lang, 2005), pp. 221, 261.
- 11 JÁNOSI, Ferenc: „Új természetrajzi elmélet – A nemek eredete”, *Budapesti Szemle*, 10. kötet, 33-34 (1860), pp. 383-397.
- 12 KÁDÁR, Zoltán: „Egy nyugtalan szellem: Dapsy László (1843-1890)”, *Természet Világa*, 122. 2 (1991. február), pp. 82-83
- 13 „TÖRÖK Aurél”, in *Magyar Életrajzi Lexikon* II. L-Z, (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1962), p. 202.
- 14 ENTZ, Géza: „Darwinizmus”. *Természet*. 3. (1868) 19. o és *Természettudományi Közlöny* 83. (1869), p. 96.

- 15 DARWIN, Charles: *„A fajok eredete a természeti kiválás útján, vagyis az előnyös válfajok fenmaradása a létérti küzdelemben”*, ford. Dapsy, László revid. Margó Tivadar. II köt (Budapest: Természettudományi Társulat, 1873-1874).
- 16 DAPSY, László: „Indítvány”, *Természettudományi Közöny*, III. kötet, 28. füzet (1871. december) pp. 465-469.
- 17 DARWIN, Charles: *„A fajok eredete”*, Előszó, p. VI.
- 18 DAPSY, László levele Charles Darwinhoz 1871. június 12. Cambridge Egyetemi Könyvtár, Cambridge Egyetemi Könyvtár, 7817.
- 19 DAPSY, László levele Charles Darwinhoz, 1873. június 1. Cambridge Egyetemi Könyvtár, 8931.
- 20 A portré a második kötet első lapjainak egyikén valóban ott áll.
- 21 DAPSY, László levele Charles Darwinhoz, 1873. június 1. Cambridge Egyetemi Könyvtár, Darwin Gyűjtemény, 8931.
- 22 DARWIN, Charles levele Dapsy Lászlóhoz, 1873. június 9. Cambridge Egyetemi Könyvtár, Darwin Gyűjtemény, 8940.
- 23 LADÁNYINÉ, Boldog Erzsébet: *A magyar filozófia és darwinizmus XIX századi történetéből 1850-1875* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986), p. 117.
- 24 GYÜRKY, Antal: *„Igaz e Darwin tana”* (Pest: s. n., 1873).
- 25 Bolyki, János: „Darwin teológiatörténeti jelentősége”, *Theológiai Szemle*, 25. május-június (1982), 158-160 (p.159.).
- 26 A következők szólnak hozzá a vitához: Gyalog, István: „Darwin és a darwinisták”, *Protestáns Szemle*, 21 (1909), p. 323.; Osváth, Kálmán: „Darwin és a darwinisták”, *Protestáns Szemle*, 21 (1909), p. 124; Rácz, Lajos: „Természettudomány és vallás”, *Protestáns Szemle*, 14 (1904), p. 261. kk, p. 345.; Rácz, Lajos: „Az ember helye a természetben”, *Protestáns Szemle*, 27 (1915), p.321. kk
- 27 KOVÁCS, Albert: „Darwin elmélete lélektanilag szemlélve”, *Protestáns Tudományos Szemle*, 2. 12. (1870), pp.169, 189 és 192.
- 28 DÓZSA, Dénes: A darwinizmus és az ellene emelt vádak *Protestáns Tudományos Szemle* 1.9. (1869), pp. 129. kk és 1. 11., 150. kk.
- 29 A kutatás eddigi, kezdeti fázisában Bolyki János disszertációját is figyelembe véve feltételezhető, hogy az egyházi közéletet a darwinizmus hatása csak a századfordulón éri el markánsan.
- 30 KOVÁCS, Albert: „Darwinizmus és a keresztyénség I.” *Protestáns Tudományos Szemle*, 1. 24 (1869), p. 382.
Ua. KOVÁCS, Albert: „Darwinizmus és a keresztyénség I.” *Protestáns Tudományos Szemle*, 1. 25 (1869), pp. 397-400.
- 31 DRUMMOND, Henry: *Természeti törvény szellemi világban*, ford. Csizmadia Lajos, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 40 2. kiad. (Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1904)

EGY SKÓCIAI ÖSZTÖNDÍJAS DIÁK MUNKÁSSÁGA: SKÓT ÉS ANGOL HATÁSOK KÖZVETÍTÉSE A KÖZGAZDASÁG, BIOLÓGIA, GEOLÓGIA ÉS POLITIKAI- FILOZÓFIA TERÉN

Egy karrier elindulása a Debreceni Országos Felsőbb Gazdasági Tanintézetben

A 19. századi biológia forradalmi újtójának, Charles Darwin eszméinek egyik úttörő szerepet játszó magyarországi ismertetőjét, Dapsy Lászlót csak a lexikonok ismerik, pedig munkásságára mind a hazai természettudomány képviselői mind a teológiai képzést nyújtó Debreceni Református Kollégium büszke lehet. Darwin úttörő munkájának, „A fajok eredetéről”-nek első magyarországi fordítója, Dapsy László sokoldalú egyéniség volt, akinek munkássága nem merült ki csupán a forradalmian újat hozó darwini munka fordításában. A haladó szellemű fiatalember hazatérése után a Debreceni Gazdasági Tanintézetben kezdett dolgozni.¹ A 19. század ötvenes éveiben a Magyar Királyság területén megindult általános gazdasági fellendülés sürgető követelményként állította előtérbe az elmaradott gazdasági termelés korszerűsítését, amelynek egyik előfeltétele a szakmailag jól felkészült mezőgazdasági szakemberek képzése volt. A Magyar Gazdasági Egyesület újsága, a Gazdasági Lapok 1850-ben felvetette egy mintagazdaságokkal egybekötött gazdasági intézet létrehozását. Így jött létre 1850. november 5-én az első ilyen intézmény Magyaróváron.² Ezek után alakult újra 1865-ben a Keszthelyi Georgikon Országos Gazdászati és Erdészeti Felsőbb Tanintézet néven,³ majd 1868-ban a debreceni, 1869-ben a kolozsmonostori, 1874-ben a kassai felsőoktatási intézet jött létre. Az intézmények főként a középbirtokosok és gazdatisztek képzését szolgálták.

A debreceni kezdeményezésnek is volt előzménye, hiszen 1867-ben alapították a földműves iskolát elindítva ezzel a város agrár felsőoktatásának történetét. Ebből nőtt ki 1868-ra a *Debreceni Országos Felsőbb Gazdasági Tanintézet*, amelyben az év őszén 9 oktatóval és 41 hallgatóval indult el a gazdasázképzés.⁴ A debreceni tantestület kettős oktatási feladatot látott el, egyrészt felsőfokú, másrészt alacsonyabb fokú képzést folytatott. Az oktatás két évig tartott s ezt meg kellett

előznie az egy évig tartó kötelező gazdasági gyakorlatnak. 1871-ben a bihardió-szegi vincellérképzés is beindult, ami hasonlóan a debreceni Felsőbb Tanintézet irányítása és felügyelete alatt működött.

Az intézmény alapítását Debrecen szabad királyi városának vezetése már 1851 óta szorgalmazta. A városatyák tisztában voltak azzal, hogy a városnak az oktatás nem csupán költséget, de az oda sereglő diákpolgárainak tudást, továbbá a gazdálkodásban kedvezőbb tájékozódást elősegítve ezzel a jobb boldogulást biztosítja. Az új tanintézet létrehozásához 2 millió téglát, több mint 400 vágásra érett tölgyfát, 230 hektár mezőgazdasági művelésre alkalmas területet ajándékoztak a város vezetői. További 153 hektár területet 20 évre használatra adtak. A város kálvinista magyar szellemének megfelelően azonban azt kikötötték, az oktatás magyar nyelven folyjék, ne úgy mint Magyaróváron, ahol német volt az oktatás nyelve. A város évente – 1949-ig – három debreceni illetőségű hallgatójának ösztöndíjas továbbtanulási lehetőséget is teremtett.

Budapesti tevékenysége: önálló munkái és fordításai és az angol-skót hatások közvetítésének elkezdése

A fiatal Dapsy skóciai ösztöndíja után, 1866 őszétől komolyan bekapcsolódott az alakulásban levő debreceni Tanintézet munkájába.⁵ Munkássága azonban nem köthető hosszú távon Debrecenhez. Hamarosan Budapestre került, mivel a pesti református főgimnáziumba választották meg, ahol 1867-től 1890-ig tanított mint a természettan tanára.⁶ A korszerű gazdálkodást nagyon fontosnak tartotta s bár a fővárosban élt, de érdeklődése hasonló vonalon haladt, mint az újonnan alakult gazdasági iskoláké. 1869-ben feltűnést keltő, komoly tudományos értekezést írt a nemzetgazdaság egyik fontos korabeli kérdéséről, a talajkimerülésről „*A talajkimerülés befolyása az államok életére, különös tekintettel Magyarország jövőjére*” címmel.⁷ Növénytanal is foglalkozott és fontosnak tartotta, hogy a diákok kezébe korszerű tankönyvek kerüljenek. Ugyanabban az évben megjelentette második könyvét „*Általános természettan. Középiskolai és magántanulók számára II. Növénytan*” címmel az Eggenberger kiadó gondozásában.⁸ Ezeket a könyveket az ösztöndíjas éve alatt szerzett tapasztalatok hatására írta meg.

Mégis nem saját munkáival, hanem fordítói munkájával járult jelentősen hozzá az angol és skót értékek magyarországi közvetítéséhez. A kiegyezéstől kezdve sorban jelennek meg John Stuart Mill fontosabb művei magyar fordításban.⁹ Már 1867-ben kiadják „*A szabadságról*” című esszéjét Kállay Béni fordításában, önmagában is jelentős bevezető tanulmányával. Még ugyanebben

az évben megjelenik Mill „*A képviseleti kormány*” című, gyakorlati politikai főműve Jánosi Ferenc emigrációból visszatért honvédtiszt, vegyészmérnök fordításában.¹⁰ Ezután gyors egymásutánban jelent meg több fontosabb mű is 1873 és 1877 között. Szász Béla filozófiaprofesszor ültette át magyar nyelvre „*A deduktív és induktív logika rendszere*” című művet.

Ebbe a pezsgő szellemi légkörbe, a vezető külföldi kortárs eszméket Magyarországra fordítás és könyvismertetés útján terjesztő szellemi mozgalomba kapcsolódott be munkájával az ifjú Dapsy. A fiatal tanár széleskörű érdeklődését bizonyítja, hogy az agrárgazdálkodás, a társadalomelmélet mellett természettudománnyal is rendszeresen foglalkozik. David Page „*Introductory Textbook to Geology*” című művét lefordítja magyar nyelvre „*A geológia alapvonalai*” címmel 1873-ban.¹¹ Mill „*Elements of the National Economy*” könyvének fordítását öt kötetben „*A nemzetgazdaságtan alapelvei s ezek némelyikének a társadalom-bölcsészetre való alkalmazása*” címmel jelenteti meg 1875-ben.¹² A demokratikus értékeket nagyon komolyan védő brit társadalom parlamenti rendszerét példának állítja ő is a magyarországi társadalom számára s ezért vállalja el Todd Alpheus „*A parlamenti kormányrendszer Angliában*” című munkájának fordítását a Tudományos Akadémia megbízásából, amellyel 1877-re lett kész.¹³ Mégis Dapsynak az igazi közismertséget nem ezek, hanem Darwin korszakalkotó munkájának magyar fordítása hozta meg.

Dapsy önálló cikkei, lapkiadás és egyéb tudományos tevékenysége

Természettudományi Közlöny – előzmények

A fiatal tanárember rendkívül nagy lendülettel vetette be magát a természettudomány népszerűsítésébe. Ismét azt látjuk, hogy már vannak előtte kitaposott utak, de mégis az úttörő tudósok közé tartozott. Szily Kálmán, a Dapsynál öt évvel idősebb, akkor éppen 30 éves kiváló fizikus *Természettudományi Közlöny* címmel egy havonta megjelenő folyóirat kiadását javasolta 1868-ban. Ő kapott megbízást a szerkesztésre. A *Közlöny* első száma 1869. január 8-án jelent meg, eredetileg 1500 példányban.¹⁴ A nagy érdeklődésnek köszönhetően az egész évfolyamot újabb ezer példányban kellett utánnnyomatni.

A lapnak rendkívüli hatása volt a hazai természettudományi kultúrára. Egyfajta ablakot jelentett a nyugati tudományos világ felé. Rendszeresen tudósított a legfontosabb természettudományi eredményekről; felhívta a figyelmet a kutatások gyakorlati alkalmazási lehetőségeire, gyorsan reagált a társadalmi-politikai változásokkal kapcsolatos szakmai kérdésekre, és nem mellékes az sem,

hogy következetesen szállt szembe a babonás, áltudományos hiedelmekkel. Már a legelső számban foglalkoztak olyan kérdésekkel, melyeket napjainkban a környezetvédelem körébe sorolunk. A *Közlöny* sohasem tett éles megkülönböztetést a humán- és a természettudományok között. A lapban rendszeresen publikáltak írásokat mindkét területről.¹⁵ 1888-tól változó terjedelemben, de rendszeresen jelentek meg a *Pótfüzetek a Természettudományi Közlönyhöz*. Ez hosszabb cikkeivel egyes kérdések alaposabb tárgyalását nyújtotta, sőt alkalmadtán eredeti tudományos eredményekről is tudósított.

A kortárs sajtókiadványokat nézve, feltűnő, hogy a *Közlöny* a megindulásakor kivételezett helyzetben volt. A dualizmus elején engedélyezett néhány magyar nyelvű kiadvány egyike volt. Így ebben az időszakban nem csak szaklapnak tekintette a széles olvasóközönség, hanem a nemzeti érdekek védelmezőjeként is szemlélte azt. A periodika foglalkozott a Magyar Gazdasági Egyesület és más gazdasági egyesületek híreivel, közgyűléseikről készült jegyzőkönyveket közölte. Szerepeltek benne kormányintézkedések, gazdasági és kereskedelmi tudósítások, a bécsi és pesti gabonabörze árai, szakközlemények, jelentések a kincstári birtokokról és sok hasonló jellegű hír is megtalálható volt benne.

Beck Mihály kiemeli a lap széleskörű társadalmi hatását. Megállapította, hogy a *Közlöny* igen nagy szerzőtáborra támaszkodott. Nem akadt az időszakban számottevő természettudós, aki ne írt volna a *Közlöny* számára. Legtöbb jeles tudósrunk rendszeresen közölt cikkeket, például olyan országosan ismert egyéniségek, mint Heller Ágost, Mikola Sándor, Klupathy Jenő, Paszlavszky József, Preysz Móric, Hankó Vilmos, akik tagjai voltak a Magyar Tudományos Akadémiának. Beck rámutatott egy igen érdekes jellegzetességre, mely szerint igen sok középiskolai tanár volt rendszeres, vagy alkalmi munkatársa a *Közlöny*nek. Többen éppen a *Közlöny* által váltak a természettudományok iránt érdeklődők számára ismertté: Dapsy László, Csopey László, Hanusz István, Holenda Barnabás, Sajó Károly, Krécsy Béla, Ráth Arnold, és Mende Jenő. A szerző alapos hatástörténeti vizsgálódások eredményeként megjegyzi: „a legtöbb vidéki tanár-szerző Aradról, Győrből és Kecskemétről került ki, de még kis falucskában működő tanító is akadt közöttük.”¹⁶ A volt debreceni diák, Dapsy László is beletartozott ebbe a publikáló körbe. Egyik legismertebb kortárs tanulmánya „Taylor E. B. Quetelet és a társadalmi természettan” címmel jelent meg a *Természettudományi Közlöny* 1869-es számában. Másik a jelenkori kutatás számára is érdekességeket tartogató cikke „A szaporodás társadalmi tényezői” címmel jelent meg.¹⁷ Az utóbb említett cikkel Kéri Katalin foglalkozik egyik érdekfeszítő tanulmányában. Dapsy nézete ma már szokatlan, de a saját korában teljesen elfogadott volt. A szerzőnő a következőképpen mutatja be a férfiak által szemlélt dualizmus korabeli női világát: „Számos újságcikk

például azokat a női erényeket domborította ki, melyek a „haza szolgálata közben” válnak fontossá. A *Nővilág* című lap például azt írta 1861-ben, hogy „nem a kard, hanem szíve erejével alakítja a nő a világot, ehhez az kell, hogy a nő szív szeretetteljes, önfeláldozó, körültekintő és nemes legyen”.¹⁸ Dapsy vélekedésével egyáltalán nem állt egyedül. Medve Imre szerint a nő legyen jellemes, mérsékletes, vallásos, őszinte, méltányos, udvarias, hűséges, hazaszerető, csendes, férjének engedelmes, hiszen „...a teremtés egyedül a férfit jelölte ki arra, hogy a világ ura legyen...”¹⁹ Ebbe az irányba mutatnak gróf Mikó Imre *Budapesti Szemlé*-ben 1860-ban megjelent írásai is.²⁰ A darwinizmus hatását vélhetjük felfedezni Dapsy 1871-es cikkében, amelyben arról értekezett, hogy a népek műveltségi állapotának javulásával javul a nők helyzete. Ez, vélekedett, „abból a tényből következik, hogy a férfiak agytérfogatának növekedésével az agy fontosabb szerepet kap az életben, mint az izomzat, az erő. Ahogy a férfi megszűnik a természet rabszolgája lenni, úgy szűnik meg a nő a férfi rabszolgája lenni szerinte.”²¹ Bár csak ízelítőt kaptunk belőle, a fentiek mégis jól érzékeltetik Dapsy korának természettudományos világát.

Érdekességgként meg kell említenünk azt is, hogy a már említett területek, közgazdaságtan, geológia és földrajztudomány mellett a biológiának számos területével, így a madártannal is foglalkozott. Czernel István „Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségekre” című könyvébe tanulmányt írt a varjakról.²² A mű alcíméből is kitűnik, hogy itt is a gazdasági szempontok miatt foglalkozik a madarakkal. A modern és haladó eszmék lelkes követője Dapsy, aki a tudományos élet minden területét megragadta azért, hogy a darwinizmust a társadalmi folyamatok minél szélesebb körére alkalmazza. Ladányiné Boldog Erzsébet ezt a folyamatot naturalista redukcionista értelmezésnek nevezi, amelynek egyik ékes példája a fentebb említett „társadalmi természettan” bírálatos ismertetése.²³ Dapsy már „A fajok eredete” fordítása elé írott soraiban annak a reményének adott hangot, hogy Darwin tanai kiterjeszthetők az emberi társadalomra is. Ezt az álláspontot képviselte a Természettudományi Társaság 1870. november 8-i és 22-i előadásában is, amikor a népfajok életképességéről értekezett.

Lapkiadói munkássága

Dapsy széleskörű tevékenysége nem merült ki csak tanulmányok írásában és a fordításokban, hanem nagyon komoly gazdasági vállalkozásba kezdett eszméi propagálására. Elsőként megemlítendő, hogy a budapesti református gimnázium tanáraként az ő javaslatára létesített külön kiadóvállalatot a Természettudományi Társulat 1871-ben.²⁴ Majd ő szerkesztette az Országos Magyar

Gazdasági Egyesület közlönyét is, a *Magyar Föld* címmel, amely 1880-tól napilapként jelent meg.²⁵ Az újság a magyar gazdák országos értekezlete által kiküldött végrehajtó bizottság közlönyeként indult el Berényi László szerkesztésével Budapesten 1880. január 1-jén. Berényitől alig pár hónap után, 1880. május 16-án Dapsy László vette át a lapot.²⁶ Ez nemcsak egyszerű szerkesztőváltás volt, ahogy ez a következő hónapokban kiderült. A lap az 1881. évvel egyesült a *Gazdasági Lapokkal* és ez heti mellékleteként adta ki. Dapsy egyúttal a mezőgazdasági napilap kiadási jogát is megszerezte, és mint tulajdonos-szerkesztő irányította annak életét. 8000 példányban megjelent meg. Ez azt jelenti, hogy a szaklapot igen széles körben olvasták.²⁷ Az egyesülés után a lap arculata is profilváltást mutat. Ahogy említettük eredetileg a *Magyar Föld* az Országos Magyar Gazdasági Egyesület közlönye volt, majd 1885-től a magyar gazdák és a földbirtokosok érdekeit szem előtt tartó lap lett. 1891-ben – ekkor már nem Dapsy szerkesztette – szűnt meg.²⁸ Ez a magas példányszámú kiadvány igen sokat tett a darwinizmus és a haladó brit eszmék gyakorlati életbe való átültetéséért.

Végül meg kell említenünk, hogy protestáns szabadelvűségéből következően sokat publikált a liberális Ballagi Mór szerkesztette legbefolyásosabb *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban és a Reformban is*. Már 1868-ban a csodákról értekezik.²⁹ Majd foglalkozik a demokratikus kormányzás elveivel, a protestánsok szerepével a kormányban, a lelkészek fizetésének rendezésével.³⁰ Kritikát ír a Tiszántúli Református Egyházkerület országgyűléshez benyújtott, középiskolára vonatkozó kérvényéről.³¹ A *Reformban* ír a polgári jogokról és kötelességekről, a felelős egyházi ról, amelynek tanúja volt Skóciában. A banki rendszer, a hitel, a pénzügyi pontosság, a gazdálkodás folyószámla használatáról is véleményyt nyilvánít: a házi megoldások helyett „minden téren az ily aprós polgári működésben rejlik számunkra az egyedüli üdv és menekvés.”³²

Dapsy szerteágazó munkássága a zoológia, antropológia, geológia, ornitológia, közgazdaságtan és filozófia területeit egyaránt érinti. Emellett a társadalmi berendezkedés ésszerűsítése, demokratizálódás, a felelős társadalmi és egyházi szerepvállalás érdekelte. Mint szabadelvű protestáns, arra törekedett, hogy a kortárs skót és angol szabadelvű hatásokat a magyar társadalmi és egyházi élet minden területére egyformán közvetítse. Az általa fontosnak tartott tudományos eredményeket megszűrve sokszor – amint láttuk – azoknak sajátos arculatot adva továbbította. Rendkívül termékeny és aktív munkásságát betegsége szakította meg. Dapsy fiatalon, 1890. május 29-én halt meg Budapesten. A főváros a kerepesi temetőben díszsírhelyet biztosított hamvainak.³³ A 47 éves korában elhunyt kiváló tanár és fordító emlékét egy utca is őrzi Miskolcon, a debreceni megemlékezés még várat magára.

Jegyzet

- 1 „DAPSY László” in *Magyar Életrajzi Lexikon* I. A-K (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994) p. 327. E szerint csak 1866-ban dolgozott a Debreceni Gazdasági Intézetben és már 1867-ben „Pesten tanít a református főiskola természetrajzi tanszékén”. Valószínű Szinnyeitől veszik az adatot. Ott is ez áll.
- 2 „A debreceni agrár felsőoktatás története” in *A Debreceni Agrártudományi Egyetem 125 éve* szerk. Szász Gábor (Debrecen: DATE, 1992), p. 5.
- 3 A Geogikont 1797-ben alapította gróf Festetics György.
- 4 DIMÉNY, Imre: „Ünnepi beszéd” in *A Debreceni Agrártudományi Főiskola centenáriumi ünnepségei 1868-1968* (Debrecen, Alföldi Nyomda. 1968), p. 105.
- 5 A nagy lexikonok, Pallas, Révai és más életrajzi munkák angliai ösztöndíjról írnak. Dapsy Nagy Britanniában, azon belül is a skóciai Edinburghban tanult.
- 6 FARKAS, József: „A Pesti Református Egyház”, p. 283.
- 7 DAPSY, László: „A talajkimerülés befolyása az államok életére, különös tekintettel Magyarországra jövőjére” (Pest: Ráth, 1869).
- 8 „Könyvismertetés”. *Vasárnapi újság*, 16 39 (1869. szeptember 26) p.537. Ez a szám adja hírül Dapsy könyvének megjelenését.
- 9 MESTER, Béla: *Magyarország és modernitás - „A társasági filozófia” lehetősége és 19. századi magyar politikai gondolkodás* <http://zeus-phil-inst.hu/recepcio/htm/213-belso.htm> „A fordítások többsége különböző kiadóknak, illetve maguknak a fordítóknak egymástól független kezdeményezésére jelent meg, kitapintható intézményes koncepció nélkül. Kivételt ez alól csak a *Logika* képez, amelynek fordítása az Akadémia ekkoriban kibontakozó fordítási programja keretében, megbízásra készült. Szűkebb szakmai közönsége okán akadémiai támogatás nélkül valószínűleg nem is jelenhetett volna meg ez a munka. Egyfajta intézményesült koncepciót láthatunk a *Budapesti Szemle* említett kivonatában és a lap recenziórovatának a Mill-irodalom iránti érdeklődésében. A magyar folyóirat egyébként állandóan figyelemmel kísérte az *Edinburgh Review*-t, amelyhez Mill is kapcsolódott.”
- 10 Mill recepciójáról lásd még: MESTER, Béla: „A magyar iskolafilozófia kantiánus hagyománya és John Stuart Mill 19. századi recepciója” in *Iskolai filozófia Magyarországon a XVI-XIX században* szerk. Mészáros András (Pozsony: Kalligram, 2003), pp. 67-80.
- 11 PAGE, David: *A geológia alapvonalai (Introductory Textbook of Geology)*, ford. Dapsy, László (Budapest: Eggenberger, 1872-3).
- 12 MILL, John Stuart: *A nemzetgazdaságtan alapelvei s ezek némelyikének a társadalom-bölcsészetre való alkalmazása*. 1-5. kötet. (Budapest: Légrády Testvérek, 1874-1875).
- 13 TODD, Alpheus: *A parlamenti kormányrendszer Angliában és annak eredete, kifejlődése és gyakorlati alkalmazása*, ford. Dapsy, László, 3 (Budapest: Akadémia, 1876-77). Angol címe: *On the Parliamentary Government in England (1867-1869)*.

- 14 BECK, Mihály: „Tudományos mozgalmak. Nyolcvan év hazai természettudományi művelődéstörténet” *Természet világa* (1998) 129. 12. (531-534), p. 532.
- 15 BECK, Mihály: „Tudományos mozgalmak”, p. 532.
- 16 BECK, Mihály: „Tudományos mozgalmak”, p. 534.
- 17 DAPSY, László: „A szaporodás társadalmi tényezői”, *Természettudományi Közlöny*, 3. kötet, 22. füzet, (1871. március), (166-179), p. 174.
- 18 KÉRI, Katalin: „Az agyvelő aránylagos könnyűsége – dualizmus-kori vélemények a nők testi és lelki tulajdonságairól” *Palimpszeszt* 19. (2002. december). Forrás: Internet: <http://www.palimpszeszt.hu>
- 19 MEDVE, Imre: „*Magyar gazdasszony teendői a közéletben, házban és konyhában*” (Budapest: Heckenast, 1872), p. 19.
- 20 MIKÓ, Imre: „Irányszemlé IV. Nőink hivatása” *Budapesti Szemle*, I. évf. 10. köt. 31-32. füzet (1860), p. 5-20.
- 21 DAPSY, László: „A szaporodás társadalmi tényezői”, *Természettudományi Közlöny* 3. (1871), p. 174.
- 22 CZERNEL, István: „*Magyarország madarai, különös tekintettel gazdasági jelentőségükre.*” Képekkel ellátta Nécsey István. Intézte Herman Ottó, Első könyv XI. táblával és 49 szövegrajzzal. (Budapest: Franklin Társulat Nyomdája, 1899).
- 23 LADÁNYINÉ, p. 143.
- 24 BECK, „Tudományos mozgalmak”, p. 534.
- 25 Magyar Gazdasági Egyesület Közlönye hosszú fennállása során más egyesületek hivatalos lapjaként is szerepelt. Ezt aényt váltakozó alcímei is tükrözik. Így: 1870-es és 80-as évek: *A Magyar Gazdasági Egyesület közlönye, a Nemzetgazdasági Egyesület hivatalos lapja*, 1890-es évek: *Mezőgazdasági képes hetilap, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület, a Magyar Gazdák Társasköre, a Csanád megyei Gazdasági Egyesület és a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei Gazdasági Egyesület hivatalos közlönye.*
- 26 „Magyar Föld” in *Pallas Nagy Lexikona* XII. Magyar-Nemes (Budapest: Pallas Kiadó, 1896), p. 23.
- 27 Ennek hatását egy későbbi tanulmányban szeretném vizsgálni.
- 28 „Magyar Föld” in *Pallas Nagy Lexikona*, p. 23.
- 29 DAPSY, László: „Csodák csodája”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, (továbbiakban *PEIL*), 14. 12 (1868), pp364-66.
- 30 DAPSY, László: „A protestáns ügysz”, *PEIL*, 17. 2 (1874), pp. 33-39.
- 31 DAPSY, László, „A tiszántúli egyházkerület országgyűlési kérvényéhez”, *PEIL*, 17. 12 (1874), pp. 555-558.
- 32 DAPSY: „A protestáns ügysz”, p. 39.
- 33 DAPSY, Vilmos László: „*A Dapsai Dapsy család története*” (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1931), p. 19.

EVOLÚCIÓ, EVANGÉLIKALIZMUS ÉS LIBERÁLIS TEOLÓGIA. HENRY DRUMMOND „TERMÉSZETI TÖRVÉNY A SZELLEMI VILÁGBAN” CÍMŰ KÖNYVÉNEK HAZAI PROTESTÁNS RECEPCIÓJA

A természettudomány kihívása: Darwin elmélete és a bibliai tanítás

A tizenkilencedik századi keresztyénséget nemcsak a filozófia és a nem ortodox teológia különböző irányzatai, mint például a deizmus vagy teizmus illették kritikával, hanem a természettudományok is. Asa Gray *Natural Science and Religion* című munkájában azt hangsúlyozta, hogy a természettudomány sokkal nagyobb és zavartkeltőbb konfliktusba került a bibliai tanításokkal, példának okáért a teremtéssel, az Istenről és emberről szóló tanítással és a különös kijelentéssel, mint korábban bármely más filozófiai vagy teológiai vizsgálódással.¹ Az egyik fő kiváltó ok Darwin munkássága volt. Darwin 1838-tól kezdődően, amikor is a természetes kiválasztódás első megfigyeléseit lejegyezte naplójába, egészen 1859-ig folyamatosan alakította ki elméletét, amely hosszú évek megfigyelésein alapult. A „Fajok eredetében” így összegezte kutatásának eredményét 1859-ben: „Ezek a törvények pedig, a legtágabb értelemben véve, nem mások, mint a növekedés, a szaporodás, az öröklés (ami majdhogynem szükségszerűen következik a szaporodásból), a változékonyság (amely az életkörülmények közvetlen és közvetett hatásától, valamint a használattól és a nem-használattól függ), az olyan nagyfokú szaporodási sebesség, amely a létért folyó küzdelemhez vezet; és mindezek következtében a természetes kiválasztás, amelyből a jellegek szétválása és a kevésbé fejlett formák kipusztulása adódik. Így a természetben folyó harcból, éhségből és halálból közvetlenül az elképzelhető legmagasabb eredmény: a magasabb rendű állatok létrejötte következik. Felemelő elképzelés ez, amely szerint a Teremtő az életet a maga különféle erőivel együtt eredetileg csupán néhány, vagy csak egyetlen formába lehelte bele.”²

Darwin elmélete „alapvetően megkérdőjelezte a keresztyén teológiát, nem kevésbé annak ember-, teremtés- és gondviselését, a szentírást és olyan szakadást idézett elő a keresztyén közösségben, melyet az idő múlása csak részben tudott leküzdeni”.³ Ian Barbour szerint Darwin munkássága a keresztyén

dogmáknak négy különböző területen okozott kihívást: „Isten és természet: a tervezést érintő kihívás; ember és természet: az emberi méltóságot ért kihívás, a természettudomány módszerei: az evolúció tanának etikai kihívása; és a teológiai módszerek: a szentírást ért kihívások”.⁴ Ezek valóban nagy erővel döngették a keresztyénség kapuit, amikor a történeti kritika és a vallásfilozófia már jó pár évtizede ostromtűz alatt tartotta a dogmákat, amelyek a keresztyénség bástyái, letéteményesei voltak. Azonban Darwin – Dillenberger szerint – nem utasította el a teremtő Isten elképzelését, de ő tehető felelőssé a törvények vagy erők elve elképzelésének bevezetéséért, amely lehetséges változókon keresztül munkálkodott és nyilvánvalóan ezt a Teremtőtől függetlenül érte el. Talán úgy érdemes fogalmaznunk, hogy Darwin véleménye kialakulóban volt nagy munkája első publikálásakor. Itt még igyekezett elkerülni, hogy egy Lényt Teremtőnek nevezzen. Azonban, úgy tűnik, hogy élete folyamán agnosztikussá vált, amely természetes következménye volt állásfoglalásának.

Asa Gray szerint, Darwin álláspontjának logikája, függetlenül attól, hogy mi is volt a saját hite a témában, a világ ateista magyarázatát foglalta magába.⁵ Sőt mi több, amellet érvelt, hogy Darwin „többé nem tudta elfogadni a kijelentést, hanem kidolgozta a saját „tervezéseméletét”, amely a természeti erők vagy a természetes kiválasztódás terméke volt”.⁶ Nem is csoda hogy Darwin korábban említett kijelentését jó néhányan a teremtő Isten tagadásaként értelmezték. Hasonlóan Huxley is agnosztikus volt „a végső célt illetően. Elutasította a materializmust, a spiritualizmust, vagy bármilyen metafizikai elképzelést”.⁷ Dillenberger Thomas Henry Huxley álláspontját elemelve észrevett egy olyan szálát, amely úgy tűnt mintha azt sugalmazná, hogy „ő nem olyan kérelmezhetően alacsonyította le az embert állatnak, mint ahogy azt más magyarázatokat adó tudósok tették. Ő azt tagadta, hogy az embernek van egyáltalán végső soron jogosultsága az értelemre”.⁸

Az evangélikálok, mint például William Wilberforce Huxleyt saját le nem vont következtetése legérzékenyebb pontján támadták mondván, akkor az ember a majomtól származott. Úgy tűnt, hogy „az elméletének végterméke nem az ember, hanem az ember, mint állat”.⁹ Dillenberger szerint Wilberforce helyesen tapintotta ki a valós ágendát Darwin elméletében, amely szerint az ember nem olyan nagyon különült el az állatvilágtól. Ezzel szemben a keresztyén tradíció úgy olvasta a teremtéstörténetet, hogy az ember az állatvilágtól elválasztva lett megteremtve, ezért teljesen különbözik minden más teremtetett lénytől. Könyvében, *Life and Letters of Thomas Henry Huxley* arra a következtetésre jutott, hogy Huxley kétségen kívül ateista és hitét feladó ember volt, amikor őt a keresztyénség mérlegére helyezte. Ami Darwint és Huxleyt illeti, számukra a reformáció figyelmeztetése, mely szerint a túlzott elmélyülés a tudományos

dolgokban az Isten iránt való érdeklődés csökkenéséhez vezet, aki a Teremtő, úgy tűnik, igazolást nyert”.¹⁰ A Darwin által felvetett kérdések emberek millióit rengették meg hitükben. Hatására nagyon sok tudós, gondolkodó, teológus akár liberálisok, akár a hagyományos teológia hívei különböző utakon és módokon kerestek választ arra, miként is védhetik meg a keresztyénység alapvető tanításait úgy, hogy eközben a természettudomány eredményeit is elismerik. A sok megoldás közül egyik volt Henry Drummondé, aki rendkívüli népszerűsége tett szert Angliában, Skóciában és Amerikában. Úgy látszott, ő megtalálta a megoldást a természettudomány és teológia összebékítésére és emiatt az ő munkáit a hazai protestáns evangéliumi kegyesség teológiai körei tudatosan terjesztették.

Egy sajátos szintézisteremtő: Henry Drummond élete és munkássága

„Henry Drummond olyan személy, aki a kategóriákon kívül áll” – írta az egyik legnevesebb skót történész.¹¹ A. C. Cheyne megjegyzése valóban találó leírása annak a skótnak, aki a késő viktoriánus korszak egyik legbefolyásosabb közéleti személye volt. Drummond természettudós, teológus, lelkész és mi több Dwight L. Moody evangélista barátja volt. Életét és munkásságát tekintve, ez a momentum igen fontos. Igazán két mozgalomban vett részt teljes erőbedobással: a darwini természettudományt megreformáló hatásra való keresztyén válaszkeresésben és a Moody és Sankey nevével fémjelzett evanglikál ébredésekben.¹²

Kétségtelen, hogy Drummondnak olyan összetett személyisége volt, amely még ma is elbűvöli az evanglikálokat, a nyugati protestantizmus egyik jelentős irányzatát. Több mint 115 év telt el halála óta, de könyveit széles körben olvassák, újranyomtatják és érvei a természettudomány és a vallás összebékítését illetően még mindig nagyszámú közönséget vonzanak. Talán jellemét legjobban egyik kortársa James Y. Simpson ragadta meg, aki amellet érvelt, hogy a természettudomány világában két féle ember van.

Némelyeket az egyedi részek kimunkálása érdekel, másokat pedig egy gép teljes megalkotása köt le teljesen. Egyik fajta ember sem tud megenni a másik nélkül. Egymást egyensúlyban tartják, mert a specialista hajlamos a szűklátókörűsége, míg az elméletalkotónak megrögzött bűne a homályos bizonytalanság. Ezt a féle felosztást minden ember észreveszi saját tudományterületén, de nem lehet határozott és tartós vonalat húzni a kettő között. Voltak olyan emberek, akik mindkét jellemvonást kiemelkedő módon egyesítették, mint például Charles Darwin.¹³

Ezután így folytatta a skótot értékelő hangnemben: Henry Drummond karakterét tekintve a másik csoportba helyezhető el [...]. Vitán felül álló, hogy hatalmas körre kiterjedő természettudományos ismeretei voltak. Olyan szakterület, a geológia iránt érdeklődött, amelyben figyelemre méltó gyakorlati tapasztalatra tett szert [...]. Utazó naplói szétszórtan tele vannak természetudományos észrevételekkel, amelyek érdekesek, hisz megmutatják, mit is érhetett volna el a valódi tudományban, mivel kétségkívül türelmes volt, s a megfigyelései jó érzékről tesznek tanúságot és ezek az eredeti kutatás sikerének elsődleges zálogai.¹⁴

Drummond olyan felbolydult korban élt, amikor a skót kálvinizmus, különösen a református Skóciai Szabad Egyház gyors és alapvető változásokat tapasztalt meg. Ez a szabad egyház volt az evangélikalizmus fő szereplője Skóciában, amely a Szabbathot, azaz a vasárnapot szigorúan megünnepelte, szigorú erkölcsi normái voltak arra, hogy mit szabad tenni és mit nem. Teológiaiilag rendíthetetlenül konzervatív álláspontot képviselt és hirdette a szentírásba vett hitét, mint amely „Isten Igéjének csálhatatlan mértéke”.¹⁵

Drummond a modern gondolkodású evangelikál volt, akit a régi hit és a természettudomány új felfedezései, valamint a történeti kritika felismerései között próbált közvetíteni. Teológiai gyökerei a tradicionális ortodoxia hitéhez nyúlnak vissza, de attól jelentősen eltávolodott. Arra tett kísérletet, hogy a keresztyén hitet átalakítsa a keresztyénség a modern ember számára elfogadható formába.

William Robertson Smith barátja volt, akinek eltávolítását az aberdeeni öszövétségi tanszékről helytelenítette. Sőt, közeli barátságban állt Marcus Dodd-dal is, akinek a glasgow-i gyülekezetébe tartozott, majd pedig ő lett az újszövetség tanára Edinburghban. Nagyon támogatta Dodd egyetemi tanári kinevezését. Cheyne arra irányította a figyelmet, hogy Drummond kifejezetten jó baráti kapcsolatokat ápolt minden kortárs „eretnekkal”, mint például A. B. Bruce, akit tévtanítással vádoltak meg Dodd-dal és George Adam Smith-el együtt 1890-ben. Drummond ahhoz a szellemi körhöz tartozott, amelyik az konzervatív teológiai alapállású kálvinista szabad egyházhoz tartozott, de új utakon kívánt járni. Livingston szerint Drummond állásfoglalása jelezte néhány evangelikál helyzetének azt a határát, ameddig elmentek Darwinnal vitatkozva.¹⁶ Valóban Drummond „hősies kísérletet tett”, hogy bebizonyítsa „nincs nagy és rögzített szakadék a két terület között”.¹⁷

George Adam Smith, Henry Drummond életrajzírója, kissé elfogultan, de nem véletlenül, azt az értékelést adta róla: „a szellemi közéletet megváltoztatta abban a fél évszázadban, melyben élt.”¹⁸ Drummond tudós volt, utazó, aki bejárta a világot és a keresztyén hit nagy hírnöke volt öt kontinensen.

Ez a jellemzés teljesen egybecseng a Cheyne-féle észrevétellel, hogy a két mozgalmat összekapcsolta. A skót egyetemi tanár a késő-viktoriánus evanglikál világ kiemelkedő alakja volt, aki a természettudomány és a keresztyén hit harmonizálásán fáradozott. Ezt úgy tette, hogy népszerű módon, széles körben a tömegek számára megnyugtató válaszokat adott a régi keresztyén hitet ért természettudományos kérdésekre, sőt igen sajátos szintézist hozott létre. Ez is egyfajta evangélizációként fogható fel, és éppen így válik a két mozgalom életművében szerves egységgé. Ennek figyelembe vételével érthető meg a Drummond-jelenség is, amely Magyarországon is komoly hatást gyakorolt.

„A keresztyénség programja” című rövid, hatvankét oldalas művében a 19. század két nagy szellemi irányzata találkozik: „Az egyik az nek legújabb kori felébredése, melynek jelszava: vissza Jézushoz! A másik a szociális öntudatnak és érzéknek az a kifejlődése, mely oly jellegzetes bélyege korunknak. A két áramlat találkozása elmaradhatatlan volt és kölcsönös megtermékenyítésükből, – mondjuk-e: előbb-utóbb egyesülésükből? – a jövődő leghatalmasabb áldásai várhatók. Ki számíthatná ki a következményeit annak, ha egyszer a keresztyénség felismeri hivatását a társadalmi élet megújításában s másfelől az emberiség felismeri a keresztyénségben társadalmi kérdéseinek nélkülözhetetlen és egyetlen megoldását?”¹⁹

Drummond 1851 augusztusában született. Glenelmben nőtt fel, egy olyan házban, amely majdnem a stirlingi kastély sziklájának árnyékában helyezkedett el. Édesapja, az idősebb Henry Drummond üzletember volt, aki tanított a vasárnapi iskolában Free North Church-ben, Stirlingben. Így a gyerekek a templom közvetlen környezetében nőttek fel. Drummond a stirlingi középiskolába ment tanulni, majd a Morisson Akadémiára, Crieff-be. Henry már fiatal éveiben elkötelezte magát Krisztus mellett és sosem pártolt el tőle, azaz evanglikál típusú megtérést tapasztalt meg. Ahogy egyre idősebb lett, ez az elhatározás elmélyült, és kiszélesedett, így vált később a korszakának az egyik legnépszerűbb és legbefolyásosabb keresztyén vezetőjévé.

Edinburghban végezte egyetemi tanulmányait és itt megnyert egy földrajzi versenyt. Sir Archibald Geikie, ezt mondta róla egyszer: „A kedvenc tanítványom.” A diploma megszerzése után a New College-ba ment, teológiát (Divinity) tanulni. Vezető tanulóává vált osztályának, széles körben olvasott angol irodalmat, tudományt és teológiát. Egy ideig Németországban is tanult. Teológiai tanulmányainak végeztével, Drummond még egyszer szembesült egy döntő kérdéssel. Nem érezte magában az elhívást, hogy lelkész legyen, de foglalkoztatta, hogyan tudja folytatni kettős hivatását, mint tudós és mint evanglista. Hirtelen az út megnyílt előtte, előadói állást kapott a glasgow-i Free Church College-ban, mint a természettudomány tanára. Elfogadta az állást és később professzor is lett.

Az ő idejében a protestáns felekezetek majdnem mindegyikében az evangélikalizmus volt a meghatározó befolyásos keresztyén irányzat a brit szigeten, természetesen ez magába foglalta Drummond Skót Szabad Egyházat (Free Church of Scotland) is. Teológiai gondolkodásában a klasszikus evangélikalizmus elemeit láthatjuk, amelyet a Skót Misszió honosított meg Magyarországon is éppen a peregrinus diákokra gyakorolt befolyása révén.²⁰

A megtérés és az aktivizmus fémjelezte Drummond munkáját és ezek voltak az jellemzői annak bármelyik korszakában.²¹ Ez ültetődött át Balogh Ferenc debreceni teológiai tanár, majd később a református belmisszió atyjaként emlegetett Szabó Aladár budapesti teológia tanár munkássága által. Végül Drummond egyik meghatározó könyvét lefordító Csizmadia Lajos, volt skóciai ösztöndíjas, későbbi pápai teológiai tanár is nagyon sokat tett a skót evangélikalizmus hazai földbe való beültetéséért.

Drummond nem épített fel szisztematikus rendszert a szentírásról és a progresszív evangélikalizmushoz tartozva elfogadta a bibliai kritikát is. Mégis, magyarázkodás nélkül is azt mondhatjuk, hogy Drummond a Bibliával foglalkozott olyan módon, hogy a természettudománnyal népszerű módon harmonizálta a keresztyén hitet. Emiatt is volt elnézőbb vele szemben az alapjában ortodox teológiai beállítottságú, a hagyományos keresztyén hitet őrző közönség. Őt nem a Bibliát ért történetkritikai kérdések érdekelték, hanem a kibontakozó zoológia, biológia, geológia és ehhez kapcsolódó tudományosság.

Az egyik posztumusz kiadásban megjelent írásának címe: „A Bibliatanulmány evolúciója”. Ennek célja az, hogy megfogalmazza azt a hermeneutikai elvet, miszerint a Biblia soha nem fed fel olyat, amit az emberek maguktól is ne lennének képesek felfedezni. Drummond hite szerint arra a haladó „felfedezésre” jutott, és ez nem volt más, mint annak a megértése, amit ő a Biblia által létrehozott legyőzhetetlen természetnek tartott.

Tudomány és teológia viszonya a 19. században

Az egész evangélikál irányzatról sokan azt hiszik, hogy ellenségesen viszonyult a tudományhoz. Természetesen voltak olyan evangélikálok a 19. század folyamán, akik azt gondolták, hogy a Biblia tanítása szemben áll a tudomány haladásával és előmenetelével. Darwin elvetette Paley régi érvelését a természetben felfedezhető tervezésről, amelyhez a konzervatív evangélikálok ragaszkodtak.²² A nem egyházi emberek számára az új felfedezések azt mutatták meg, hogy a világ sokkal idősebb, mint ahogy azt a Biblia tanítja. Drummond azon evangélikálok közé tartozott, akik elfogadták az evolúció gondolatát. Sőt, sajátos módon

evangelizációjuk meghatározó eszköze lett a Jézus Krisztushoz való megtérés üzenetének és a természettudomány eredményeinek összekapcsolása.²³ Az evangélikálok és az orthodox tanításokhoz ragaszkodó teológusok számára Drummond amellett érvelt, hogy az ellentmondások látszólagosak a teremtés és a földrajz valamint a biológia kialakuló tudománya között. Az evangélium egy része a természeti világ elmélyült tanulmányozását időpazarlásnak tartotta, mert elterelte a figyelmet az evangélium prioritásáról. Drummond ezt a nézetet igyekezett, mondhatjuk sikeresen, megváltoztatni.

A modern tudományok kialakulásával feszültségek adódtak a hagyományos hitet reprezentáló teológia és a természettudomány között. Ennek ellenére azonban az uralkodó hangulat az evangélikálok között a 19. század első felében, még Drummond születése előtt, harmonikusnak mutatta be a tudomány és a vallás kapcsolatát. Thomas Chalmers, a Szabad Egyház emblematikus vezetője és az edinburghi New College első igazgatója részt vett a Brit Egyesület a Tudományos Haladásért (*British Association for the Advancement of Science*) találkozóján 1833-ban. A „Round Chalmers”, egy olyan előkelő társasági kör volt, amely igyekezett összeegyeztetni az evangélikál teológiát a tudományos eredményekkel. Ennek tagjai között látjuk Sir David Brewstert, az optika specialistáját, az edinburghi egyetem igazgatóját, az aberdeeni King's College természetrajz professzorát, John Fleminget és Hugh Millert, aki népszerűsítette a földrajzi kutatásokat.²⁴

A társadalom és benne az en levők közt élénk vitát váltottak ki a tudomány felfedezései, és egyre nagyobb lett a téma iránti érdeklődés. Newton és Chalmers munkái jól mutatják ezt. A tudomány és a teológia közötti ellentmondások száma. Charles Darwin könyve „A fajok eredete” címmel 1859-ben jelent meg. Sokakban hitéleti krízist eredményezett. Tizenkét évvel később, 1871-ben kiadta az „*The Descent of Man*”, azaz „Az ember származása” című munkáját is, amely még több alapvető kérdést vetett fel a keresztyén teológia számára.²⁵ Az 1880-as évek elején Darwin megkérdőjelezte az általános keresztyén világkép számos aspektusát. Erre írta meg válaszként Drummond az eredeti címén „*Natural Law in the Spiritual World*”, azaz „Természeti törvény a szellemi világban” című munkáját 1883-ban, majd tizenegy évvel később „*The Ascent of Man*” (1894) könyvet is, amely már címével is kifejezte, hogy a darwini evolúciót sajátosan értelmezi.

Természeti törvény a szellemi világban

Drummond műve „A természeti törvény a szellemi világban” megjelenése után egy csapásra népszerűvé tette a skót teológiai tanárt. A természeti ember, ahogy azt Drummond állítja, halott egészen addig, amíg nem fogadja el Istentől az életet. Munkájában az oldalak alja lábjegyzetekkel van fűszerezve, hogy megvédje az Újszövetség tudományosnak tartott előrelátását. A befolyásos viktoriánus evangéliumiak örültek: végre van egy szerző, aki vezetőként békítő szándékkal munkálkodott a természettudomány és hit sok zavart okozó kérdései között. A könyv egyértelmű sikerként volt elkönnyvelhető. Az 1883-as megjelenést követő öt évben 69,000 példány kelt el. Henry Drummond halálának évében, 1897-ben összesen huszonnégy kiadás jelent meg egyedül a brit szigeteken. A korszak legismertebb ‘bestsellerje’ lett munkája. Még kritikusai is elismerték, hogy a könyvének címét nagyon jól megválasztotta. „A hangzatos és reklámszerűen sokat ígérő cím”²⁶ valóban tömegeket ért el a protestáns egyházakban. Üzenete éppúgy vonzó volt mind az egyetemista diákok, mind pedig az értelmiség, valamint a munkásság számára az egyszerűsége és közérthetősége miatt. Népszerűségéhez hozzájárult szónoki tehetsége is.²⁷ Drummond sikere nem csak abban rejlett, hogy kortársai közül sokan remek teológusnak és természettudósnak tartották, hanem, hogy komolyan odaszentelte életét hivatásának. Nagy odaszánással és buzgósággal dolgozott.

Könyve, elsősorban nem csak egy hívő, keresztyén ember sikeres munkája, hanem más szempontból is tiszteletet vívott ki Drummond számára. A befolyásos skót társadalmi elit közül többen is kiváló tudósként tartották számon, mások pedig igencsak kritikusan viszonyultak hozzá, mint például A. Layman.²⁸ Cheyne kimutatta, hogy a kortárs pozitív vélemények olyan befolyásos és neves tudósoktól származtak, mint Archibald Geike, Balfour Stewart és P. G. Tait professzorok, mégis elfogultnak tarthatjuk azokat, hiszen barátai véleményei voltak.²⁹ Drummondot az evangelizáció szándéka indította a természettudomány területeinek irányába. Arra törekedett, hogy a törvény által a természet világában létesített rendet a vallás világába is bevigye, amely szerinte összezárt volt és a keresztyének szüksége volt útmutatásra. A természettudományok által megállapított törvényeket tehát a szellemi világra (azaz vallási világra), különösen pedig a keresztyén tapasztalatokra és tanokra próbálta alkalmazni. Végül arra az eredményre jutott, hogy a legitim�atosabb keresztyén igazságok, melyet a modern teológusok, sokszor a tudományos felfogásból fakadó félreértelmezések miatt megtagadtak, kiállják a természettudomány próbáit, sőt egyúttal a természettudomány által hirdetett igazságoknak magasabb jelentőséget kölcsönöznek. Drummond szerint, a természettudomány belefáradt

a tudomány és vallás összeegyeztetésébe. Ezért a hitvalló keresztyének feladata annak összehangolása. Az alapprobléma mellyel foglalkozik: „Vajon van-e okunk hinni, hogy a szellemvilág sok törvénye nem egyéb, mint természeti törvény? Vajon a szellemi élet körében kimutathatjuk-e a természeti törvényeknek, vagy legalább csak néhánynak meglétét?”³⁰ Ennek a megoldását igyekszik kifejteni könyvében, amelynek a már említett „A természeti törvény a szellemi világban” címet adta. Azt már megtudtuk, hogy a szellemi világ alatt a vallási világot érti, de mi is az a természeti törvény? Nem más, mint a természet „tüneményeinek” állandó rendje. A régi időkben, a tudomány megszületése előtt csak a tüneményeket (fenomenon) tanulmányozták egyedül. A világot egyes, elszigetelt és egymástól független tünemények halmazaként fogták fel. Drummond azonban úgy gondolja, hogy a természet törvényei nem egymástól függetlenek, hanem pont ezeknek szabályszerűsége, szabályszerű állapota van.

Drummond tizenegy témakörön keresztül fejt ki véleményét. Olyan témákat tárgyal, melyek kapcsán a teológia és a természettudomány nem tud egyezésre jutni. Ilyenek például a biogenezis, az elsatnyulás, a halál, az örök élet, a növekedés, a környezet, a hajlam az élısdiségre, maga az élısdiség stb. Két témát kicsit részletesebben megvizsgálunk azért, hogy tézise érthető legyen. Drummond egyik fő gondolata a biogenezis. Ez könyvének második fejezetében fordul elő, de valójában ez az első témakör. „A biogenesis tana – Szabó Aladár értelmezésében – tehát arra utal, hogy az életfolyamatot egy tökéletes életnek kellett megindítania, a melyik nincs a földhöz kötve, de nélküle élet a földön nem állhatott volna elő. S ha egyszer az életfolyamat megindítása egy tökéletes élet munkája, akkor az élet fejlődésénél sem nyugodott tétlenül az a magasabb tényező”.³¹ A keresztyén hit bajnokaként fellépő rendkívül karizmatikus Szabó Aladár arra jut, hogy „e következtetések kivonásától félnek a természettudós urak közül sokan. Dacára azonban minden makacsságnak, a biogenesis tana ellenállhatatlanul haladt előre a győzelem útján s mind hírnevesebb emberek hangoztatták, hogy a tapasztalat meggyőzte őket s akarva nem akarva kénytelenek elfogadni ezt a tételt: élet csak élet által jöhet létre, a mi egyértelmű a spontán *generatio* vagy *generatio aequivoca* tanának a tudományból való száműzetésével s a biogenesis tanának diadalával.”³² Ez a tan a hagyományos teológia világnézetéhez közelíteni igyekezett az evolúciót. Drummond mint evangélikál éppen arra törekedett, hogy Isten tökéletességét, a teremtés valóságát, még ha átértelmezett formában is, de megőrizze. Nem meglepő, hogy a spontán generáció tanának hívei, akik közül egyesek a liberális teológia hívei voltak, szemben álltak ezzel a nézettel. Azonban nemcsak a liberális, hanem a sajátosan konzervatív teológiai gondolkodás felől is éri majd kritika Drummond könyvét a magyarországi kontextusban is.

Drummond Huxley érveit idézi annak „*Critiques and Addresses*”³³ munkájából saját rendszere támogatására, amikor ezt mondja: „a biogenesis tana, vagyis hogy élő csak élőből jöhet létre, „napjainkban az egész vonalon győzött (Drummond kiemelése)”.³⁴ Drummond hirdeti, hogy „a szervetlen világ és a szerves világ közt űr van, nagy közbevetés van. a melyet alulról nem lehet áthidalni. E ténnyel aztán párhuzamba hozza azt a másik tény, a mit eddig csak a keresztyénség hirdetett, hogy a keresztyén élet egy magasabb világnak, a szellemi világnak, az Isten országának, az Isten Lelkének, kegyelmének adománya. A mint (sic!) az ásvány nem fejlődhetik növénné, úgy az ember sem fejlődhetik keresztyén emberré. Csak a Krisztus által, csak újjáteremtetés, újjászületés által lehet azzá. Itt tehát ismét a *biogenesis* tana érvényesül, a mellyel szemben teológusok és filozófusok nagy egyértelműséggel védték a szellem spontán *generatio* tanát. Drummond pedig azt mondja, hogy a mit eddig a keresztyénség hirdetett, azt a természet megerősíti.”³⁵

Elsőre nagyon tetszetős az az érv, ahogyan párhuzamot von a természeti és a szellemi dolgok között: „Igaz, hogy a keresztyén ember életében is hatnak a régebbi tényezők, az ó-ember, a természeti ember teste és régi élete, mintegy burok veszik körül az új embert, a szellemi embert, tehát a keresztyén nem tökéletes lény, de új élet van és hat benne, ép úgy, mint a növénné lett éleny, köneny, széneny, légeny (sic!) életében hatnak a régi fizikai és kémiai törvények is, de élet van bennük, a mi azelőtt nem volt. A természet s az Isten országa tehát egy magasabb egységet alkotnak. A keresztyén élet csoda, de a növény létrejötte is az s egyik sem érthetetlen. A *biogenesis* törvénye egyetemes törvény.”³⁶ Drummond erősen hitte, hogy olyan egyetemes törvényt alkot meg, amely a természettudományból átemelve érvényes a keresztyén teológia hittételeinek támogatására, azaz ésszerűen magyarázható a keresztyén hit sok állítása az őáltala nyújtott elmélettel. Emellett így érvel: „A biogenesis törvénye szerint növényből lesz a növény s nem ásványból. Ép úgy Isten által, a Lélek által lesz a pneumatikus ember s nem a pszichikus ember erőlködése által. Kegyelem által s hit által üdvözülünk, nem cselekedetek által. Ha így a biogenesis tana érvényesül a természeti világban is, a szellemi világban is, más törvényeknek is kell érvényesülniük.”³⁷

Szabó Aladár úgy látja, hogy a skót egyetemi tanár gondolatai valóban jól alátámasztják a keresztyén hit alap állításait. „A biogenesis tana szerint az Isten országa nem ábránd, nem is frázis, hanem egy magasabb világ, a mely a természeti emberre nézve szabadító és elevenítő hatást gyakorol. E hatás a Jézus Krisztus által eszközölt váltságban nyilvánul. A ki e váltság újjáalkotó erőit elfogadja, az magasabb életre, üdvösségre tesz szert. De mi történik azzal, a ki e szabadító erőket elhanyagolja? Elsatnyul, így felel Drummond művének

harmadik fejezetében. Az elsatnyulás is természeti törvény. Minden növényben, minden állatban megvan az elsatnyulásra való hajlam. Az emberben is megvan. A növény virágzása, az állat fejlődése csak addig tart, a míg ama vészes hajlamot valami ellensúlyozza. Az emberre nézve az ellensúlyozó erő a Krisztus által nyújtott nagy szabadítás. Nem kell ezt megvetni, lábbal tiporni, csak elhanyagolni. Nem kell más, csak az, hogy a lélek ne foglalkozzék Istennel s az eredmény elfajulás, elsatnyulás, kárhozát leszen. Ha azonban valaki a Krisztust szívébe fogadta, *nővekedik*. A növekedés (IV. fejezet) is természeti törvény. Csak az élő lények nővekednek. A nem élők csak külsőleg nagyobbodhatnak. Az élő lény egész spontán, titokzatosan, de folytonosan nővekszik a benne lévő életelv szerint.”³⁸

Drummond hisz a fejlődésben és a növekedésben. A biogenezis elméletében állítja, hogy az ember, de nem csak az ember, hanem az összes élőlény, képes a fejlődésre. Különbséget tesz szellemi ember és természeti ember között: „A szellemi és a természeti ember között lévő különbség tehát nem fejlődési, hanem származási különbség, nem mennyiségi, hanem minőségi megkülönböztetés. Az „érzelmek által mozgatott erkölcsiségről” az „élet által ihletett erkölcsiségre” senki sem emelkedhetik természeti fejlődés által.”³⁹ A fejlődéshez szükséges, hogy engedje a szellemi törvényt munkálkodni életében, amelyet Jézus Krisztus tanítása jelez.

A másik, a haladásba és változásba vetett hitéből fakadó tétele a növekedés fontosságának hangsúlyozása volt, amely meghatározó elemként jelenik meg a természettudományokban és analogikusan a szellemi, azaz a keresztyén ember hitéletében is igen nagy szereppel bír. Jól ismert a mezei liliumok példája a Szentírásból.⁴⁰ A mezei liliumnak nem kell aggódnia amiatt, hogy mi történik vele, nővekszik magától, fejlődik, erősödik. Ez egy nagyon szép példa a testi fejlődésre is, mi is ahogy táplálkozunk, ahogy magunkhoz vesszük a létfontosságú anyagokat, a levegőt, ételt és így tovább, úgy nővekszünk mi is. Eloszlanak kétségeink a testi fejlődés kérdései felől a példa által, de ez az aggály nem tűnik el, átültethetjük lelkünkbe. A növekedés alatt, most nem a testi, hanem a lelki növekedést kell érteni. Ezek a kérdések merülhetnek fel: hogyan nővekszik a lélek, hogyan növekedhetünk a lelki életben? Ha a test analógiáját kiterjesztjük a lélekre, két jellemző tulajdonságot kell észrevennünk.

Első a spontaneitás.⁴¹ Ezt magától értetődően meg lehet közelíteni a természettudomány irányából, de ennek argumentumait senki nem fejezheti ki jobban Krisztusnál. „A tudomány álláspontja egyszerű, ha a liliumra tekintünk, az a földből, a napfényből, a vízből vett tápanyagok által magától nővekszik, ám nem feledkezhetünk el Isten jelenlétéről sem, aki megalkotta ezt a tökéletes folyamatot. Az életnek típusa szerint kell fejlődnie. „A krisztusi élet csírájából,

krisztusi életnek kell kifejlődnie.⁴² A másik a titokzatosság. Mi a legegyszerűbb szellemi dolgokat is anyagiassá szempontból tekintjük. „A lilium titokzatosan nő és a nehézségei ellenére emeli föl a törzset és a leveleit. [...] Ezt egy titkos és láthatatlan kéz formálja. Látjuk, hogy nő nap mint nap, mert ez a természet, vagyis Isten munkája.”⁴³ Az emberre átvetítve a tudomány azt mondja, növekedhet az ember jellemében, kemény munkával, meg tudjuk változtatni magunkat, de honnan jó az a jellem, amire képesek lennénk változni? Ezt nem nevezhetjük növekedésnek, a lelki növekedést csak Isten képes megadni.

S a szellemi növekedés titokzatos ténye valójában Isten gondviselő munkája. Pál apostolok idézi „mert Isten az, aki az cselekszi bennünk, mind, hogy akarjuk, mind hogy véghezvigyük az ő ingyen jó kedvéből”.⁴⁴ Ily módon analógia van a szellemi világ és a természeti világ törvénye között. Ilyen egyszerű, de tetszetős példákkal igyekezett Drummond igazolni a természettudomány és a keresztény hit összeegyeztethetőségét. Ennek a törekvésnek voltak a hívei az olyan, evangélikál irányultságúvá váló edinburghi ösztöndíjas diákok, mint Szabó Aladár, a könyvet magyar nyelvre fordító Csizmadia Lajos is. A sors ironiája, hogy éppen az első edinburghi ösztöndíjas diákok egyike, a debreceni liberális felfogású Dapsy László fordította le először magyar nyelvre Darwin híres könyvét.⁴⁵ A volt skóciai diákok egyik része a társadalmi és természettudományos életben megjelenő liberalizmust hozta haza, amely nagyon komolyan hatott a hazai protestáns teológiára, igaz időfázis eltolódással, míg a társadalmi kérdésekben nyitott gondolkodású, polgári demokráciát is támogató, de teológiailag konzervatív diákok inkább a hagyományos hitéleti doktrínákhoz ragaszkodtak. Drummond könyvének magyar fordítása azt jelezte, hogy kis késéssel vált igazán komoly kérdéssé hazai teológiai életben a természettudományos vita.

A skót egyetemi tanár azonban egyedülálló volt a maga nemében, hiszen a klasszikus teológiai doktrínák egyikét, a kiengesztelődés tanát az általa megalkotott természettudományos hermeneutika elve szerint magyarázta, amely a hagyományos evangélikások számára egyértelműen egyfajta, sokak által liberálisnak, tévesnek tartott állásfoglalást jelentett. Ennek ellenére a hazai tradicionális református teológia, úgymint a skót és angol evangélikalizmus saját „gyermekének” tekintette.

A kiengesztelődés tanának természettudományos magyarázata

A Krisztus keresztre feszítéséről szóló tanítás jelentősége sokkal kevésbé kiemelkedő Drummond írásaiban, mint a legtöbb kortárs evangélikázatorében. A konzervatívabbak kritizálták is őt ezért. Egyes esetekben, előadásában

láthatóan az egész tant nem sokra értékelte. A célja, mely világosan látszik a „Természeti törvény” című munkájában, nem az, hogy elterelje a figyelmet a bűnhődésről, a bűn áldozatot kívánó kiengesztelő megváltásának szükségességéről, hanem hogy felszólaljon annak kiforgatása ellen. Hiábavaló, magyarázza, azt képzelni, hogy egy személy megmenekült pusztán azért, mert tudja: Krisztus meghalt a bűneiért. „Lehet, hogy a doktrínának nincs több, a lélekkel való létfontosságú kapcsolata, mint a papnak vagy a szentségnek, nincs több életre és személyre gyakorolt további hatása, mint kőnek és mésznek.”⁴⁶ Drummond meg volt győződve afelől, hogy új életet kell lehelni a kiengesztelődés dogmájába. A gondolkodó elmék, hitte, elfordultak ettől, mert ez a tan tradicionális formájában borzasztónak tűnt, hogy a fiú kegyetlen halált hal atyja akarata miatt. Drummond, ennek következtében újraértelmezte a bűnhődést, az áldozat törvényének kifejezett értelme és mindenható dinamikájaként. Az áldozat erkölcsi elve áthatolt a világegyetemen. Krisztus halála a legmagasztosabb példája volt ennek. Drummond így kidolgozta a kiengesztelődés erkölcsi hatáselméletének egy sajátos formáját. Az evangéliumiak számára ez szokatlan volt, de Drummondnak nem volt kétsége afelől, hogy helyre állította a teológia egyik központi tanát. Drummond a Bibliát is egyéni módon értelmezte. Két féle Biblia van. „Az egyik az, amit atyáinktól örököltünk, a másik a modern teológia Bibliája”.⁴⁷ Népszerű tudományos munkásságának alapelve szerint a lelkeseknek nem annyira az értelemre, hanem a képzeletre kell hatniuk.⁴⁸ Könyvei egyfajta írásban rögzített evangélizációk. Az új evangélizáció „sose fogja mondani, hogy egészen világosan lát. Lehet, hogy tudatlan marad, de sose kívánja azt mondani, hogy nincs semmi sötétség, titokzatosság, ismeretlen... Nem olyan tiszta, mint a régi teológia; egy még régebbi teológia homályosságát mutatja, amely az üvegen keresztül sötéten lát, mely csak rész szerint ismer, és amely, mivel csak részszerinti ismerettel bír, csak azt tudja bizonyossággal mondani, hogy ezután még jobban fogja majd megérteni az ismeretet”.⁴⁹ Ebből az alapállásból érthető meg leginkább Drummond módszere, amelyet a műveiben, többek között a Magyarországon is nagy népszerűsége szert tett „Természeti törvény a szellemi világban” alkalmaz. Alapvetően úgy fogalmaz, hogy ő mindig jól kijöhet belőle.

A progresszív evangelikál fogadtatás: Szabó Aladár recenziója

A könyvet ismertető Szabó Aladár, budapesti református egyetemi tanár maga is edinburghi peregrinus diák volt.⁵⁰ Szabóra nagy mértékben hatott a skót kálvinista evangélikalizmus. Ahhoz az irányzathoz tartozott, amelyhez a szerző, Drummond is. A filozófia és pedagógia tanára sajátos módon fogta

fel Drummond könyvének üzenetét. Könyvismertetése, csakúgy mint az első kiadáshoz írott előszava, valójában ajánlás. Ő nagy szerepet vállalt sógorával, Csizmadia Lajossal⁵¹ a 'modern' népszerű Skóciában liberálisnak nevezett evangélikalizmus terjesztésében.

Könyvismertetésének első része inkább leíró, kevésbé magyarázó, értékelő és kritikusan elemző, míg a második rész kifejezetten saját apologetikája Drummond könyvének az ismertetése kapcsán. A könyvismertetés második részében alaptézise az, hogy Drummond Krisztust kívánja megvédeni a munkájában, és a keresztyén hitet. Szabó kiváló szónoki képességekkel rendelkező, hatásos beszédek mondó egyetemi tanár-lelkész volt. Kritikával illeti a liberális teológiát „A művelt világ [...] ma olyanformán gondolkodik a Krisztusról, hogy az tényleg sok, szép erkölcsi igazságot hirdetett s követői az istenség dicsőségével ruházták fel.” Ezt a nézetet takarja ugyan sok helyen a hivatalos egyházi (pápista vagy prot. orthodox) felfogás, de a méreg tényleg ott dül a lelkekben. A művelt ember ma úgy van meggyőződve, hogy a népet nem kell hitében háborgatni. Értzi, hogy ő a népnek kellő hitbeli alapot nyújtani nem képes. A maga részéről meg van győződve, hogy az evangéliumi elbeszélések alkotásába a képzelődés, a naiv hit, a gyermekies gondolkodásmód folyt be. „A többi vallásalapítókról is alkottak mythosokat. Azután meg a történeti kutatások meggyőzték arról, hogy a keresztyénség is csak fejlemény lehet. A zsidó és pogány műveltség fejleménye. Természettudományi felfogásaival pedig éppen ellenkezik az evangéliumi elbeszélések. Nem ellenkezik-e az általános tapasztalattal, hogy ember halottakat támasszon és maga is föltámadjon? A modern művelt ember előtt a Krisztus egy tökéletesebb természeti ember”.⁵² Szabó rámutat, a keresztyénséget ért mindhárom területről: a filozófia, az összehasonlító vallástudomány és a természettudomány részéről érkező kritikákra. A modern művelt ember számára éppen a kritikák miatt „Krisztus egy tökéletesebb természeti ember. Jó ember, okos ember. Erényekkel felcicomázott ember, de a ki születik, él, eszik, alszik, tanít és meghal, mint más ember”.⁵³

Ezek után Szabó az állítja, hogy Drummond könyve úgy mutatja be a Krisztust, mint akit a magasabb szellemi világ törvényeit „az abba való belépés, az abban való fejlődés feltételeit, az abból való kizártság veszedelmét oly annyira a mai természettudományi felfogásnak megfelelően írta le s tanítványaival is ez ország titkait oly jól megértette, hogy a biológus a XIX. század végén ámulattal telik el. A dolog tehát egészen világos. A Krisztus nem természeti ember. Az Isten országa alapításáról s fejlődéséről tett nyilatkozatai nem moralizáló frázisok. Az Isten országa egy felsőbb isteni világ, melyben a tökéletes élet lakozik. A végkövetkeztetéseket kérdések alakjában vonjuk ki. E kérdésekre feleljen ki-ki saját maga.” Szónoki módon, jó retorikai fordulattal kissé prédikáció

ízű stílusban amellet érvel, több mint 10 kérdést egymás után feltéve, hogy Krisztus evangéliuma „nemcsak Istennek ereje, hanem a modern tudomány koronája is”.⁵⁴ Szabó kérdései közül néhányat idézve érezhető a szerző szándéka: „A tökéletes világ alapítója lehetett-e a mi tökéletlen világunk productuma? Az Isten országának alapítója lehetett-e ember? A ki képes nekünk tökéletes életet nyújtani, annak nem kellett-e szükségképpen a halálon diadalmaskodnia? Hol van az a pogány vallás vagy görög filozófia, melynek az Isten országáról adott törvényei megegyeznek a természettudományi, különösen a biológiai törvényekkel? Természetfölötti, csodás ránk nézve, hogy a Krisztus betegeket gyógyít, halottakat támaszt s maga is feltámad? De hát az ásványra nézve nem természetfölötti-e az az élet, a mit a kis ibolyától nyer?”⁵⁵

A skót kálvinista evangélikalizmussal átítatott szerző törekvése egyértelműen arra irányult, hogy a közösség által megfogalmazott Krisztus-híthez hívogasson a megtérésre. A kérdéseit sajnos csak felteszi, de nem ad rájuk semmilyen választ. Ez a módszer elfogadható egy szónoki beszédben, de a valódi könyvismertetés műfajától távol áll. Világos, hogy Szabó szándéka nem is ez volt. „A ki e kérdésekre jól megfelel, az bizonyára be fogja vallani, hogy a keresztyén igazságokhoz, a Krisztushoz való visszatérésre van szükségünk. A modern kételkedő hiába mondja, hogy átkutatta az ásvány-, növény-, állat- és embervilágot s olyan jelenségekre, mint az evangéliumok Krisztusa, nem talált. Természetes, hogy nem talált. Nem is találhatott. Mert a Krisztusban isteni élet nyilvánult. Ő tehát egyetlen. Elégedjék meg a kételkedő azzal, hogy az Isten országa nem chaos. Hanem éppen azért, mert törvényen alapuló ország az, a kételkedő ne akarja annak az országnak első törvényét megsérteni s magasabb segítség nélkül ne akarjon oda bejutni. Hiszen a növényországba (sic!) sem lehet magasabb segítség nélkül belépni. Hát az Isten országába hogy lehetne!”⁵⁶ A magyar református belmisszió atyja, Szabó hihetetlen vehemenciával kritizálja nemcsak a római egyházat, hanem meglepőnek tűnő módon a protestáns betű-ortodoxia híveit is, de a liberális szabad gondolatnak is jut egy oldalvágás: „nem a lélek szabad szárnyalásának meggátolásával lehet biztosítani a keresztyénséget. Mit ér a hitcikkek uralma, ha nincs keresztyén élet!”⁵⁷ A könyvismertetés e része bizony nagyon sematikus, telve van tetszetős retorikai fordulatokkal és a szándék inkább evangelizáció lehetett mintsem valódi kritikai bemutatás. Szabó, ahhoz a körhöz tartozott, akik a könyv megjelenését szorgalmazták és így bizony nem igen lehetett elvárni tőle, hogy mély, akár helyenként független kritikával járuljon hozzá a könyv ‘népszerűsítéséhez’. Sőt, ő valóban meg volt győződve, hogy Drummond kiválóan rámutatott Jézus „tanítványaival ez ország (értsd Isten országa, a szellemi világ) titkait oly jól megértette, hogy a biológus a XIX. század végén ‘ámulattal’ telik el.”⁵⁸ Szabónak

valóban sikerült sokak számára úgy bemutatni Drummondot, mint aki nagyon tájékozott, és akinek tézise, hogy a természeti törvény már ott van a Krisztus országában megvalósuló szellemi világban, csodálatra méltó. Ez a könyv itthon is a bestsellerek közé tartozott, amit 22 évvel később megjelent alapos kritikai fogadtatása is elismer. Bár igaz, ezt keseregve teszi. Szeremley Barna könyve sokkal több kézzelfogható kritikát, észrevételt, javaslatot és magyarázatot ad a könyv tartalmára és hihetetlen népszerűségére vonatkozóan, mint bármilyen más kritika. „Meg vagyok róla győződve, hogy maga Szabó Aladár is, akinek fennkölt vallásos érzése, mély hite mellett a gyakorlati élethez, a földi élet társadalmi követelményeihez való önmegtagadó bölcs alkalmazkodni tudását (épen a legfőbb keresztyéni cél érdekében!) mindkét nem levő tanítványaitól volt alkalmam dicsérőleg emlegetve hallani, – aki 1895-ben egyebek közt ezt írja Drummond könyvéhez írt Előszavában: Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy e mű tökéletes. Hiányai előtt nem zárjuk be szemünket. Utalni fogunk majd arra, hogy egyes kérdéseket nem egészen kielégítően fejt meg. A szigorúan tudományos rendszer alaki követelményeinek nem felel meg stb.”⁵⁹

Az akkor (1895) fiatal teológiai tanár lelkesedése az evangélium ügyéért nem szállt alább 1910-re, amikor a könyv harmadik kiadása megjelent, de már óvatossabban reklámozta a könyvet. Ezt érzékelte Szeremley Barna is 1917-ben:

Szabó Aladár ma, több mint 20 évi nemes és mindig áldásos célzatú (nem lehet róla, ha egynémely tanítványának túlzó és elkajszult irányzata folytán nem mindig zavartalanul üdvös eredményű) munkásság leszűrt élettapasztalataival gazdagabban bizonyára még több kritizálni valót talál Drummond művében s még nagyobb óvatossággal fogadja és alkalmazza s még jobban megrostálja korszakalkotó revelációnak ma már aligha tekinthető és nevezhető tanításait. S talán nem csalódunk, ha a jobb belátás érvényesülését sejtjük már abban is, hogy a magyar fordítás 1910-ben megjelent harmadik kiadása elől [...] már elhagyja áradozóan elismerő szavakban még kissé túl bőkezű Előszavát.⁶⁰

A liberális fogadtatás: a Sárospataki Lapok szerzője és Szeremley Barna kritikája

A híres skót evangélista egyetemi tanár, hazai recepcióját két oldalról is kritika érte. Egyik a Sárospataki Lapokban, mint mérsékelt kritika jelent meg, míg a másik, kisebb könyvecske alakot öltve valóban alapos értékelést ad. Enyhén kritikus, óvatosan értékelő elemzést ad közre a Sárospataki Lapok ismeretlen szerzője. „Tudományos színezetű, valójában azonban inkább *gyakorlati célú* elmélkedések, kegyes fejtegetések gyűjteménye ez, telve a Krisztust és az

evangéliumot szomjúhozó lélek világmegvetésével, mennybevágyódásával, az üdvösséghez vezető utak és eszközök megismertetésével. Mind szép és jó dolog az, ami benne van, sőt talán egy kissé sok is a jóból; kegyessége, a szentírásnak betű szerint való imádása egy kissé túlmegy a józan magyar felfogáson.”⁶¹ Nagyon sajátos érvelés a liberális teológia oldaláról, hogy önmagát józan magyarnak kívánja beállítani a konzervatív és aktív gyakorlati keresztyénséget sürgető teológiai irányzattal szemben. Ez az érvelés már az 1850-es évek végén a Németajkú Leányegyház létrejöttét mozgó pietista csoportokkal szemben is előfordul.⁶² Eközben elfelejtkezik, hogy maga a liberális teológia is sokat merít a nyugati teológiai irányzatokból. Velük szemben éppen a debreceni ortodoxia irányzata és annak történetét feldolgozó írók próbálják hangsúlyozni az ‘ősi’ magyar kegyességet. Mindkét oldalon lehetne bőven találni érveket az igazi magyar keresztyénség sajátos igazolására. A recenzió szerzője finoman fricskázza Drummond tudományosságát: „Egy kissé több tudomány, több kritika is elférne benne; úgy látszik, hogy a bibliai iratok eredete, viszonya, összefüggése felől mit se hallott a szerző s az összehasonlító vallástanban se nagyon járatos. Ami alaptételét: a természeti törvényeknek a szellemi, vagyis vallásos világban való uralmát illeti, mintha a természeti és pneumatikus világ fölött ugyanazon törvények uralkodnának: ez se tekinthető egyébnek, mint szellemes párhuzamnak a két világ közt, a mely egyes eltagadhatatlan hasonlatok s analógiák dacára se emelhető oly általánosan érvényes elvvé, mint a szerző teszi, de a szellemi világ tüneményeinek bővebb illusztrálására hathatós eszköz.”⁶³ Drummond elméletét nem tartja meggyőzőnek, inkább populistának és felületesnek. A biogenezis tételének igazsága is megkérdőjelezhet, mert „physikai oldaláról nézve e törvény semmivel se valószínűbb, mint ellentéte, a spontán generatio tana, vallásos oldaláról pedig nagyon exclusiv.”⁶⁴ A határozott kritika ellenére mégis tudót is írni a könyvről, hiszen elismeri „hogy a műből magas emelkedett szellem sugárzik ki, egyes helyei megragadó szép lelki rajzokat tárnak elénk, némely fejezeteiben a mély hit a felfogás józanságával s szabadságával egyesül. Fordítása világos, jól érthető, nyelve könnyed, folyékony.”⁶⁵

Ezzel ellentétben Szeremley Barna értékelése sokkal alaposabb és kritikusabb. A szerzőt annyira felbosszantotta Drummond tudománytalansága, hogy egy képzeletbeli angol hölgynek hosszú és kritikus esszét írt a könyvről, amelyet ötvennégy oldalon meg is jelentetett önálló publikációként. A mű „Drummond és a drummondizmus” című munkájában két könyvet vesz górcső alá: a „Természeti törvény a szellemi világban” és az „Élő keresztyénség” című munkáit. Hiányolja, hogy a könyv kevés kritikát kapott a „Drummondnál nem kevésbé jelentékeny és tiszteletreméltó protestáns írók részéről”. A kritikai fogadtatás hiányát egyenesen károsnak tartja: „ennek az ellenirodalomnak az

ismerete [...] mindenesetre felettebb szükséges, és kívánatos lenne azoknak, az érzékeny lelkű, vallásos és egyúttal impresszionista kedélyű emberek számára, akik lelki táplálékért fordulnak e könyvhöz, mert különben üdvös és építő hatás helyett végzetesen romboló és megtévelyítő hatást gyakorolhat rájuk.”⁶⁶

Hogyha a könyv hazájában olyan sok kiadást ért el, egyáltalában nem bizonyíték „kritikán felüli jósága és megbízhatósága mellett; mert hiszen épen manapság, nagyon jól tudjuk, valamely könyvnek fajsúlyát és minőségét teljességgel nem lehet és nem szabad a kiadások számából megítélni.” Szellemesen párhuzamot von az evangélikál bestseller és más angliai vagy skót termékek közt így érvelve: „e szempontból alighanem a Conan-Doyle-féle rémregényeket vagy a művészet és írói szabadság jelszavainak védő szárnyai alá csempészett pornográfia nagyszámú dugáruit kellene a mai világirodalom címe-jének tekintenünk”.⁶⁷

A könyv ismertetését annak célja bemutatásával kezdi: „bevallott célja: az állítólag tekintélyt vesztett vallás megtámogatása a természettudomány bizonyítékaival”. Drummond a kortárs hagyományos teológia problémáját így fogalmazza meg: „a theologiai igazságok, a dogmák, melyek gyakran valami különös írásmagyarázaton alapulnak, az olyan tételek, melyek csak valószínűek vagy tekintélyen alapulnak ... mindezek egy feljebbviteli törvényszék parancsoló szükségességéről beszélnek. A tudomány ez okból felhívható, hogy ítéljen az ellenkező hitvallások egyes pontjai felett.”⁶⁸ A skót teológus elsődlegesen nem az összehasonlító vallástudomány vagy filozófia, hanem a természettudományok felől érkező a teremtést, a bibliai csodákat támadó állásfoglalás érdekelte. Elismerte azt, hogy a kortárs teológiának meg kell újulnia. Drummond így vázolja fel programját: „A mai theologia – úgymond – inkább a tekintélyre van fektetve. Azért új alapot kell számára keresnünk, hogy azok is elfogadhassák, akik előtt egyedül a törvény a tekintély.”⁶⁹ Arra törekedett, hogy a természetben látható törvényeket, pontosabban látható, általa megalkotott egyetemes természeti törvényt alkalmazza a bibliai tanításból kibontakozó szellemi világra. Drummond rámutat, hogy a dogmák, az egyházi tanok tekintélye megroppant: „a tekintély, a régi hit alapja megdőlt, az új *alap*, a tudomány pedig még nem foglalta el a helyét”.⁷⁰

Drummond téziséét jól megértette, de nem tudta elfogadni. A skót teológus és természettudós „azt várja a természeti törvénytől, ha érvényességét a szellemi világban ki tudja mutatni, hogy a vallásnak új hitelességet fog kölcsönözni.”⁷¹ A skót teológus bámulatos öntudattal hitt az általa ‘felfedezett’ elmélet kínálta megoldásban és ebbéli igyekezetét így fogalmazta meg: „Azt kell kimutatni, hogy a természetfölötti természetszerű.”⁷² Egy

másik nyilatkozata ugyanezt ismétli meg: „A jövő theológiájára az a dicső feladat vár, hogy az ámuló szkepticizmus előtt kimutassa a természetfölötti természetes voltát”.⁷³ Drummond hihetetlenül optimistán szemlélte a világot, ahogy erre több kutató is rávilágított. Mivel rendkívül tehetséges szónok és előadó volt, és a befolyásos társadalmi körökkel jó kapcsolatban állt, sikere biztosított volt.⁷⁴

Szeremley lesújtóan vélekedik Drummond céljáról és módszeréről.⁷⁵ „Ez a cél egyenesen képtelenség. Csupa merő abszurdum; ép úgy, mint a módszer is, mellyel Drummond e cél elérésére törekszik. S épen azért már eleve kétséget és aggodalmat kelt maga iránt: „vajjon sikerül-e neki jobban megoldania, mint némely matematikusoknak a kör négyszögesítését, vagy Paracelsus Bombastusnak akár a homunculusnak lombikban vegyi úton való előállítását, akár a bölcsesség kövének feltalálását?”⁷⁶ Ezután azt várhatná az olvasó, hogy Szeremley olyan liberális hozzáállást testesít meg, amely nem törekszik a teológia és természettudomány összehangolásához. Nem, sőt inkább a kettő minőségi összekapcsolására tesz próbálkozást, de úgy, hogy még könyve előszavában bevallja, ő nem teológus, természettudós [...] azonban jó lehet látni széleskörű műveltségét és filozófiai képzettségét logikus érvelése felépítésének követésekor.⁷⁷ „A természettudományoknak igen is, lehet, és van köze a hithez, és a valláshoz. De csak két szempontból. Egyik az, hogy minél mélyebben merülünk el a természet törvényeinek és csodásnál csodásabb titkainak, jelenségeinek szemleletébe, ismeretébe, annál szükségszerűbben, annál parancsolóbban el vagy fel kell jutnunk Isten gondolatához.

Akár a végokot keressük, akár a természet szép rendjét, továbbfejlődését biztosító erők legfőbb mozgatóját és irányítóját (kútfő ebben: Kölcsey-Parainesis: „egyetlen megoldást és megnyugvást csak a mindenható Istenség eszméje adhat. Önélküle a világi tudomány minden törekvése, legkáprázatosabb felfedezései zsákutcába jutnak, melynek legvégén ‘ne továbbját’ jelző tilalomfául egy egyaránt megszégyenítő és ijesztő kérdőjel áll. Inkább ‘vallás’ tehát a tudomány feljebbviteli fóruma és nem megfordítva.”⁷⁸). Arra a következtetésre jut, hogy az „igazi természettudós az, aki tényleg megérdemli e nevet, aki tehát nem szélhámos, nem is ön — és más ámitó, akinek tiszta lelki látását semmiféle emberi elbizakodás gőze nem homályosította el, úgy velem, más, mint mélyen és tudatosan vallásos érzésű ember nem is lehet.”⁷⁹ Látható, hogy Szeremley számára a keresztyén hit és az Istenbe vetett hit nagyon fontos. Ő azonban nemcsak másként látja a természettudomány és a keresztyén hit kibékítésének viszonyát, mint Drummond, hanem az utóbbiét elfogadhatatlannak tartja. Jó érzéssel kiszemezgette a könyvből azokat a részeket, ahol a szerző maga is érezte elméletének

kritikáját: „Drummond maga is érezni látszik, hogy kiindulási pontjának és tervbe vett módszerének aligha nem van valami gyöngéje”. Egy csokorra való idézetfűzért gyűjt össze, amellyel igazolni kívánta Drummond módszerének bizonytalanságát. Az előszóban maga a szerző írja ezt: „Soha sem tarték semmit oly gáncsolandónak és megbocsájthatatlannak, mint akár a theológiának a tudományba való, akár a tudománynak a theológiába’ való beolvasztását. Semmi sem lehet ‘mesterkéltőbb’, mint az ilyen spekulatív kísérlet”.⁸⁰ Furcsa módon tényleg önmagának mond ellent, és ezt magyar kritikusa nagyon jó érzékkel észre is vette, hiszen egyszer a két tudomány terület egymásba olvasztásának (módszer, kiindulópont) lehetetlenségéről beszél, másszor pedig, ugyanabban a műben hirdeti, hogy megtalálta a természeti törvények szellemi világban való alkalmazásának lehetőségét és bebizonyítottaknak véli is azt.

A kisújszállási tanár megdöbbenőnek tartja miként lehetett ilyen vehemenciával hirdetni a megoldást, ha ezt írta: „Amennyire én tudom, természeti és szellemi világ között levő analógiának a két világ törvényeire való kiterjesztése új dolog. Ezért nem is remélhetem, hogy egy egészen ismeretlen téren való vizsgálódásaim közben minden tévedést kikerültem volna. Különben vizsgálódásom oly általános volt, hogy még *azt, sem határoztam meg tulajdonképpen, hogy az elv a szellemvilág mely részében alkalmazandó* (kiemelés Szeremleytől).”⁸¹

Később, Szeremley számára elfogadhatatlanul így védekezik: „Mindazáltal fel lehetne hozni ellenem, hogy... [...] mégis bevitem theológiámat tudományomba – Ha ez így lenne, úgy akkor következtetéseimet teljesen tönkretenné”.⁸² Majd így folytatja: „A szellemi vallás vagy a ‘szellemi vallás’ egy részének a természet alapján váló’ ujjáalkotása oly kísérlet, hogy még mind a két téren jártasabb egyénnek is megbocsátható, ha attól visszariad.”⁸³

Ezekhez még további két idézetet is bemutatott szemléltetésként: „A hit doctrináit nem jegyeztem fel, miként a természet törvényeit, hogy egyeztetésüket megpróbáljam. A legnagyobb részük a természeti világtól távolabb esőnek tetszett, hogy sem ilyen gondolatot felkölhethetne.”⁸⁴ A ‘szellemi életről’ – mondja másutt –, nem lehet tudni, „honnan jó és hová megyen.” Mivel ilyen, „ideje lenne felhagyni a reménnyel, hogy valaha a szellemi életet laboratóriumban felfedezhessük”.⁸⁵

Drummondot azzal vádolja meg, hogy fejtegetéseit bevonja némi vallásos mázzal, színnel és sajátos magyarázatot ad egyes bibliai szakaszoknak. Módszerét skolasztikusnak nevezi, abban az értelemben, hogy hittudománya a „valamikor már szerencsésen lejárt skolasztikus filozófiának

felfrissítése, modernebb köntösbe öltöztetése. A különbség mindössze annyi, hogy míg a skolasztikusok Aristotelesből vették argumentumaikat, Drummond Newton, Spencer, Huxley stb. természettudományi műveiből szedi fegyvereit.”⁸⁶ A skót egyetemi tanár nem riad vissza „a híres természettudósok és filozófusok felfedezéseiknek, törvényeiknek összefüggésükből kiszakított, sokszor merőben téves és helytelen s ennélfogva kegyetlen és kegyeletien alkalmazásától.”⁸⁷ Szeremley valóban jól megragadta azt, hogy Drummond igencsak hitt saját elméletének igazában és azt a megvilágosult elme bátorságával és határozottságával hirdette: „Végzetes vakság, mit csak a saját, korszakalkotónak vélt felfedezésébe való szenvedélyes beleszerelmesedés tesz érthetővé, hogy nem veszi észre, miszerint a kerülni akart hibákba mégis csak teljes mértékben beleesik”.⁸⁸

Szeremley bírálja Drummondot azért is, mert felült Huxley ‘csábító szavainak’ és elhitte, hogy a teológiát szilárd bizonyítékkal lehet igazolni és az „egészséges okoskodásokon” alapul.⁸⁹ Elvetendő a drummondi eljárás, hiszen a hittartalmát nem szabad arra kényszeríteni, hogy „földi eszközökkel mérje a mérhetetlent, gyarló indzsellér-szerszámokkal katasztrofálja a mennyországnak és a pokolnak csak hittel felfogható dimenziójú rejtélyeit”.⁹⁰ A szerző világos álláspontja szerint a Biblia „égi anyagát és a vonatkozásait, tehát a legelvontabb hitbeli dolgokat csodákat, magokat a transzcendens dogmákat is a földi természet törvényeivel akarni bizonyítani és tekintélyükbe megerősíteni már egészes más dűlő”.⁹¹

A nem teológus, de hitvalló református tanár ellentétben az itthon elterjedő evangélikalizmus e tárgyban vallott *Drummond igenlésétől* nem találja elfogadhatónak a tudományterületek módszereinek Drummond-féle alkalmazását. Van ahol elképzelhető a kapcsolat a tudomány és a teológia kapcsolata között, mint például a vallás eszméi és érzelmi mint „lélektani jelensége igen is képezheti tudományos buvárlat tárgyát s mint ilyeneknek kutathatnak élettani (fiziológiai) gyökereik után. Ez cselekedvén azonban a theológia vizeiről már a pszichológia, pszichofizika stb. vizeire evezünk át”.⁹²

Az alapvető elméleti kritika után a harmadik részben sorra veszi a folytonosság, az élődiség és a mortificatio fejezeteket és mindenütt kiváló alaposággal rámutat Drummond könyvének hiányosságaira. Szeremley egyetért Murphyval, akit a skót szerző hiába próbált meg cáfolni mely szerint „az isteni kegyelem tana és sok más dogmai dolog nem talál támaszt a természet analogiájában”.⁹³ Drummond logikája nagyon támadható, mert bár elismeri, hogy az embernek nemcsak fizikai, hanem értelmi, erkölcsi és szellemi alkatelemei és viszonyai vannak, „ő mindezekben csak a *fizikai* (kiemelés Szeremleytől) törvények létezését és uralmát keresi”.⁹⁴ Nem

fogadja el Drummond templomok és jó papi szónokok felett mondott pálcátörését sem, amikor az élősdiség természeti törvényeiből kiindulva azok kárhoztatására jut el.⁹⁵ Sőt minden nehézség nélkül rámutat, hogy az ember szellemi törvénye is bizony egyfajta élősdiség: „mintha mi nem kész élő szervezetekből élősködnek, mikor az élő fát ilyen vagy olyan célra kivágjuk, mikor a fiatalon lemészárolt parajból meg karalábéból készült főzeléket, vagy a tojásból előállított rántottát és omlettet [...] jó étvággal meglakomázzuk.”⁹⁶ Végül a mortificatio részben élcesen ostromozza Drummond gondolatait a szellemi ember megtéréséről és megjobbulásáról. Helyteleníti a ‘megtért’ keresztyéneknek a világi emberi társadalomból való teljes kiszakadását. A skót buzgó egyetemi tanár, mint evangélizátor nem veszi észre hogy „mikor ő az üdvözülésnek, az Istennel való egyesülésnek [...] igazán minden munka és izzadás nélküli módját ajánlja, amikor zártkörű klubokba, céhekbe mint kölcsönös üdvözülést biztosító szövetkezetekbe tömörülésre serkenti a maga keresztyénjeit, ... ő , ki annyiszor és oly szigorúan elítélte élősdiségük, másokkal nem törődő kényelemszeretetük és renyhességük, miatt szegény remeterákokat, ezeknek tulajdonképpen maga is egyik elsőrendű díszpéldánya?”⁹⁷

Szeremley kimerítő, ötvennégy oldalas kis könyvismertető munkájának végén arra a következtetésre jut, hogy Drummond könyvét végeredményében „nem lelki megnyugvásra és nem belső harmóniára s nem is a Megváltónak (hogy egy mostanában felettébb felkapott, bár kissé mondvacsinált szóval éljek) igazában való megtapasztalására, hanem sokkal inkább olyan beteges vallásos irányzatba, a lelki megkísértetés olyan meredélyeire vezet, melyeknek szélétől megborzadva torpan vissza minden egészséges és ép lelkű keresztyén; miközben még keresztet is vet magára — ha ugyan liturgiája megengedi. Misztikusan csábító, de lidércfényes vidék, amely felé kalauzol. Akárcsak a Moore-féle Dis-mal mocsárok tavának környéke, ahol „bolygó tűz világít az útra egész mélységes éjszakán.”⁹⁸ Szellemesen azzal zárja kritikáját, hogy ha „ő „nagy”, akkor skót honfitársai olyan mirmidonok, akik a hangyáktól származásuknak bélyegét lelki termetük arányaiban is megtartották. A könyvében megnyilvánuló ítélőképességre pedig bizvást elmondhatjuk az írással: A szélnek zúgását halljuk, de sem azt nem lehet tudni, honnét jó, sem azt, hogy hová megyen.”⁹⁹

Drummond hatása itthon és Skóciában

Az evangelikálok, mint Kenessey Béla a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkára, budapesti teológiai tanár, Szabó Aladár szintén teológiai tanár valamint

a fordító, Csizmadia Lajos pápai gyakorlati teológus a skót református evangélikalizmus hatására, olyan műveket igyekeztek elterjeszteni itthon, amely a hétköznapi embereknek megnyugtató válaszokat adott a természettudomány felől érkező kritikákra. Drummond könyve ebben sikeres volt. Még akkor is, ha Szeremley Barna lesújtó kritikája rámutatott, hogy bár a skót szerző valóban sokat tud, de érvelése és gondolatainak logikai felépítése könnyen szétszedhető a tanult, vagy éppen szakmai területeken jártas emberek részéről. Drummond közönségének nagy része nem biztos, hogy olyan jártas volt a természettudományban, irodalomban és teológiában, mint Szeremley, azonban a szépen és tetszetősen csomagolt előadásmód, valamint az, hogy azt „bizonyította”, amit az emberek közül sokan amúgy is hallani kívántak, ezért nagyon is volt felvevő piaca ennek a valóban jó reklámcímmel ellátott könyvnek. Ehhez hozzájárult az is, hogy a rangos Magyar Protestáns Irodalmi Társaság egyik kiadványa volt, ezáltal sokan biztosítottak vélték a munka eredetiségét és tudományos voltát. További vizsgálódások kimutathatják majd, hogy Drummond munkájának olvasottsága mennyire volt befolyásos a protestáns egyházakban. Egyet azonban elmondhatunk jelenlegi ismereteink alapján: ha valaki az első kiadás után 22 évvel később is szükségét érzi annak, hogy a könyv tartalmát a helyére tegye, akkor az a munka bizony népszerű lehetett a hétköznapi emberek körében. Bármilyenek minősítették a skót hatást, az mégis átültetődött és sokak életére mély hatást gyakorolhatott a darwinizmus által uralt, megrázkódtatásokat megtapasztalt keresztyén hit évszázadában.

Magyarországi fogadtatása, csakúgy, mint a skóciai, kettős volt. A két legnevesebb skót egyháztörténész Andrew Landale Drummond és James Bulloch lesújtó véleményt mondott róla: „lényegében amatőr és dilettáns volt, jelentéktelen természettudós és teológus. Tudományos eredményeit csekélynek minősíthetjük. Igazi talentuma a kommunikációban rejlett”.¹⁰⁰ Mintha Szeremley Barna sokszor idézett lesújtó véleményét hallanák vissza itt. „Drummond sikertelenül oldotta meg a Huxley által bátorított feladatot, mert munkája: „sem nem theologia, sem nem természettudomány, hanem a kettőnek bántó zagyvaléka – Olyan hermafrodita alkotás, amely sérti a genusok határozott megkülönböztetéséhez szokott fejlettebb ízlésű testi és lelki szemet.”¹⁰¹ Munkássága, főként „fő műve” alapján vitatható, hogy őt lehet-e egyáltalán ‘nagy skótnak’ nevezni. Inkább „talán hívő lelkű, mert hitét sem neki, sem másnak nem érintem, de célja túlbuzgó erőszakolásában kissé ködös észjárású skótnak”.¹⁰² A kevésbé élethangú kritikát James Denney jól érzékelteti az angolszász világból, ahogy rámutatott a könyvében szereplő alapvető hibákra, majd így összegezte véleményét Drummond leghíresebb könyvéről: „olyan könyv, amelyet emberszerető személy nem nevez vallásosnak, és nem teológus pedig nem

tart tudományosnak”.¹⁰³ Hasonló a Sárospataki Lapok írójának óvatos recenziója ismét hadd álljon itt: „Tudományos színezetű, valójában azonban inkább *gyakorlati célú* elmélkedések, kegyes fejtegetések gyűjteménye ez [...] Egy kissé több tudomány, több kritika is elérne benne...”¹⁰⁴

Henry Drummond élete mozgalmas volt, hiszen mind evangélista ő a tizenkilencedik század legismertebb református evangelikál igehirdetője, aki inkább egyetemeken és nem a templomokban adott elő. Kivételes talentummal megáldott, jól kommunikáló személy volt, aki a munkásosztállyal, a polgársággal és a felső úri osztállyal nemcsak megértetette üzenetét, hanem otthonosan is mozgott közöttük.¹⁰⁵ Elhivatottság érzéséhez nem fér kétség, amit hite és meggyőződése szerint igyekezett is hasznosítani. Termékeny volt, számtalan írása megjelent. Úttörő volt saját korában és azon fáradozott, hogy a teológia, a hit, a keresztyénség és a tudomány közötti szakadékot áthidalja. Drummond életművét és a drummondizmus jelenségét talán Owen Chadwick szavai ragadják meg legjobban, amelyet a Gifford Lectures sorozatban „*The Secularisation of the European Mind in the Nineteenth Century*” fogalmazott meg. Itt így ír: „egy népszerű, a legmélyebb és legnehezebb témákkal foglalkozó könyv talán inkább szimbólum az emberek számára. Egy évtized meg nem fogalmazott vágyakozásainak központi elemét jelentette. Nem szabad úgy tekintenünk rá, mint tanítóra, mint amely az alapvető fizikát tanítja, és ha mégis az, akkor hatása az összegzésben, összpontosításban van, nem pedig az oktatásban; olyan, az élethez viszonyuló viselkedés kialakításában, amelyet néhány ember szeretett volna megfogalmazni, de nem tudta megválaszolni azokat saját maga számára vagy pedig nem szeretne volna megfogalmazni maga számára”.¹⁰⁶ Igaz hogy ezt Chadwick nem konkrétan Drummond munkáira értette, de a meglátása értelmezhetővé és elfogadhatóvá teheti a 19. századi viktoriánus evangelikalizmus egyik kimagasló szónokát és populáris írójának szándékait. Cheyne találóan rámutatott, hogy Drummond sikere részben abból adódott, hogy a modern teológiát elfogadható köntösben tudta találni még az evangelikálok számára is, másrészt pedig feltűnően vonzó karaktere és személyisége volt.¹⁰⁷ Ez a keresztyén hithez ragaszkodó, ugyanakkor Jézus Krisztust központba állító, hitre hívó evangélizációs hangvétel vált népszerűvé Magyarországon is. Drummond hatása egyértelműen tetten érhető e könyvén keresztül is. Jó reménység szerint más munkáinak teológia- és recepciótörténeti vizsgálata rá fog mutatni, hogy milyen sok területen vették át a magyar reformátusok a skót kálvinista evangelikalizmus eredményeit.

Jegyzet

- 1 DILLENBERGER, John: „*Protestant Thought and Natural science: a Historical Interpretation*” (London: Collins, 1961), p. 220.
- 2 DARWIN, Charles: „*A fajok eredete, Természetes kiválasztás útján. Történeti vázlat a fajok eredetére vonatkozó nézetek munkánk első megjelenését megelőző fejlődéséről.*” <http://mek.oszk.hu/05000/05011/html/darwin0002.html#92> (Letöltve: 2012. április 7.) vö. DARWIN, Charles, „*A fajok eredete a természetes kiválasztás útján, vagyis az előnyös fajok fennmaradása a létérti küzdelemben*”, ford Dapsy 2 vols. (Pest: Természettudományi Társulat, 1873) II, p. 303. Az internetes változat nagy betűvel írja a Teremtő, ahogy ezt az eredeti szöveg is teszi.
- 3 „The Religious World of Henry Drummond” in *Studies in Scottish Church History* ed. by A. C. Cheyne (Edinburgh: T. & T Clark, 1999), p. 191.
- 4 BARBOUR, Ian: „*Issues in Science and Religion*” (London: SCM Press, 1966), p. 89.
- 5 DILLENBERGER, p. 228.
- 6 GRAY, Asa: „*Darwiniana: essays and reviews pertaining to Darwinism*” (New York, 1876), pp. 68-69.
- 7 DILLENBERGER, p. 230.
- 8 Uo. DILLENBERGER, p. 230.
- 9 DILLENBERGER, p. 222.
- 10 DILLENBERGER, p. 220.
- 11 CHEYNE, A. C.: „The Religious World of Henry Drummond (1851-1897)” in *Studies in Scottish Church History* (Edinburgh: T & T Clark, 1999), pp. 185-198.
- 12 CHEYNE, A. C.: „*The Religious World of Henry Drummond*” (1851-1897), p. 190.
- 13 SIMPSON, James Young: „*Henry Drummond*” (Edinburgh : Oliphant, Anderson & Ferrier, [1901]), pp. 99-100.
- 14 SIMPSON: „*Henry Drummond*”, p. 101.
- 15 CHEYNE: „*The Religious World of Henry Drummond*”, p. 185.
- 16 LIVINGSTONE, David N.: „*Darwin's forgotten defenders: The Encounter between Evangelical Theology and Evolutionary Thought*” (Grand Rapids, Mi. Eerdmans and Scottish Academic Press of Edinburgh, 1987), p. 97.
- 17 SIMPSON, p. 101.
- 18 <http://henrydrummond.wwwhubs.com/lifework.htm> (letöltve: 2012. június 7.)
- 19 DRUMMOND, Henry: „*A keresztyénség programja*” ford. Thaly Lóránt (Budapest, A Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség Kiadványai, 1916). A kiadó előszava.
- 20 KOVÁCS, Ábrahám: „*The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary*” (Vienna: Peter Lang, 2006).

- 21 BEBBINGTON, David W.: „*Evangelicals in Modern Britain. A history from the 1730s to the 1980s*” (London: Routledge, 1993).
- 22 BEBBINGTON: „*Evangelicals in Modern Britain*”, p. 142.
- 23 KENT, J.: „*From Darwin to Blatchford: The Role of Darwinism in Christian Apologetic*” (London: 1966), pp. 20-28.
- 24 BEBBINGTON, David W.: „Henry Drummond, evangelicalism and science” in *Henry Drummond. A Perpetual Benediction* ed. by. Thomas E. Cort (Edinburgh: T&T Clarck 1999), pp.19-31.
- 25 CHEYNE: „*The Religious world of Henry Drummond*”, p. 191.
- 26 SZEREMLEY, Barna: „*Drummond és drummondizmus: Tallózás a „természeti” és a „szellemi” világ határán, úgyszintén az „elő keresztyénség” körül*”; Kisújszállás, Szekere-féle ny., 1917), p. 16.
- 27 CHEYNE: „*The Transforming of the Kirk*” (Edinburgh: St. Andrews Press, 1983), 78.
- 28 LAYMAN, A.: *Prof. Drummond and Miracles: A Critique of „Natural Law in the Spiritual World*” (London: Gardner, 1885).
- 29 CHEYNE: „*The Religious World of Henry Drummond*”, p. 192.
- 30 DRUMMOND, Henry: „*Természeti törvény a szellemi világban*” ford. Csizmadia Lajos, (Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1904). p. XXVIII (A szerző előszava).
- 31 SZABÓ, Aladár: „Könyvismertetés. Természeti törvény a szellemi világban”, *PEIL*, 38. 24 (1895), 374-75, (p. 374).
- 32 SZABÓ, Aladár: „Könyvismertetés. Természeti törvény a szellemi világban”, *PEIL*, 38. 24 (1895), 374-75, (p. 374).
- 33 T. H. HUXLEY: „*Critiques and Addresses*”, p. 239. Idézi Drummond, Henry: „*A természeti törvény a szellemi világban*” 2. kiad. (Budapest: MPIT, 1904), p. 34.
- 34 DRUMMOND, Henry: „*A természeti törvény a szellemi világban*” 2. kiad. (Budapest: MPIT, 1904), p. 34.
- 35 SZABÓ, Aladár: „Könyvismertetés. Természeti törvény a szellemi világban”, *PEIL*, 38.24 (1895), 374-75, (p. 374).
- 36 Uo.
- 37 Uo.
- 38 Uo.
- 39 DRUMMOND, Henry: „*Természeti törvény a szellemi világban*” ford. Csizmadia Lajos, (Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1904) p. 45.
- 40 DRUMMOND, Henry: „*Természeti törvény a szellemi világban*”, p. 77.
- 41 Uo.
- 42 DRUMMOND, Henry: „*Természeti törvény a szellemi világban*”, p. 82.
- 43 DRUMMOND, Henry: „*Természeti törvény a szellemi világban*”, p. 83.

- 44 DRUMMOND, Henry: „Természeti törvény a szellemi világban”, p. 86.
- 45 DARWIN, Charles: „A fajok eredete a természetes kiválasztás útján, vagyis az előnyös fajok fennmaradása a létérti küzdelemben”, fordította Dapsy László (Pest: Természettudományi Társulat, 1873).
- 46 BEBBINGTON, David W.: „Henry Drummond, evangelicalism and science”, p. 21.
- 47 DRUMMOND, Henry: „New Evangelism and other papers”, 2. edn (1899), pp. 177-183.
- 48 CHEYNE: „The Religious World of Henry Drummond”, p. 188.
- 49 DRUMMOND, Henry: „New Evangelism and other papers”, 2. edn (1899), pp. 23-33.
- 50 SZABÓ, Aladár: „Kegyelem által” (Gödöllő: A szerző kiadása, 1941).
- 51 ZOVÁNYI, Jenő: „Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon” 3. jav. kiadás. szerk. Ladányi Sándor (Budapest: MRE Zsinati Iroda, 1977), p. 562.
- 52 SZABÓ: „Könyvismertetés. Természeti törvény a szellemi világban”, *PEIL*, 38. 25 (1895), p. 392.
- 53 Uo.
- 54 Uo.
- 55 Uo.
- 56 Uo.
- 57 Uo.
- 58 Uo.
- 59 SZEREMLEY, p. 6.
- 60 SZEREMLEY, p. 7.
- 61 „Irodalom. Természeti törvény a szellemi világban. Könyvismertetés.” *Sárospataki Lapok* 14.25 (1895. június 24), p. 521.
- 62 „Irodalom. Természeti törvény a szellemi világban. Könyvismertetés.” *Sárospataki Lapok* 14.25 (1895. június 24), p. 521.
- 63 Uo.
- 64 Uo.
- 65 Uo.
- 66 SZEREMLEY, p. 5.
- 67 SZEREMLEY. pp. 5-6.
- 68 DRUMMOND, p. XXXVII.
- 69 DRUMMOND, p. 12.
- 70 DRUMMOND, p. 15.
- 71 DRUMMOND, p. XXX.
- 72 DRUMMOND, p. XXXIX.
- 73 DRUMMOND, p. 26.
- 74 CHEYNE: „The Religious World of Henry Drummond”, p. 191.

- 75 SZEREMLEY, pp. 15-16.
- 76 SZEREMLEY, p. 8
- 77 SZEREMLEY, p. 4.
- 78 SZEREMLEY, p. 8.
- 79 SZEREMLEY, p. 8.
- 80 DRUMMOND, p. XXXI.
- 81 DRUMMOND, p. XXXV.
- 82 DRUMMOND, p. 12. vö. p. XXXII.
- 83 Uo.
- 84 SZEREMLEY idézi, p. 12. és Drummond, „*A természeti törvény*”, p. XXXVI.
- 85 DRUMMOND p.150. idézi Szeremley p. 12.
- 86 SZEREMLEY, p.12.
- 87 Uo. SZEREMLEY, p.12.
- 88 Uo.
- 89 SZEREMLEY, p.16
- 90 SZEREMLEY, p.11.
- 91 SZEREMLEY, pp.10-11.
- 92 SZEREMLEY, p. 10.
- 93 SZEREMLEY, p. 21.
- 94 SZEREMLEY, p. 20.
- 95 SZEREMLEY, p. 26 kk.
- 96 SZEREMLEY, pp. 23-24.
- 97 SZEREMLEY, p. 33.
- 98 SZEREMLEY, p. 51.
- 99 SZEREMLEY, p. 51.
- 100 A. L. DRUMMOND and J. BULLOCH, *the Church in Late Vitorian Scotland 1874-1900* (1978), p. 26. Idézi Cheyne. *The Religious World*, p. 191
- 101 SZEREMLEY, p. 52.
- 102 Uo. SZEREMLEY, p. 52.
- 103 James DENNEY: „*On the Natural Law in the Spiritual World*” (Paisley ; London: Alexander Gardner, 1885).
- 104 „Irodalom. Természeti törvény a szellemi világban. Könyvismertetés”, *Sárospataki Lapok* 14.25 (1895. június 24), p. 521.
- 105 CHEYNE: „*Religious World of Henry Drummond*”, p. 194.
- 106 O. CHADWICK: „*The Secularisation of teh European Mind int he Nineteenth Centurz*” (1975), p. 172. Idézi Cheyne, *Drummond*, p 192.
- 107 CHEYNE: „*The Religious World of Henry Drummond*”, p.196.

III.
AZ ANGOLSZÁSZ IRODALOM, KULTÚRA ÉS A NEVELÉS
HATÁSÁNAK MEGJELENÉSE
A MAGYAR LIBERÁLIS PROTESTANTIZMUSBAN

BARÁTH FERENC FORDÍTÓI ÉS IRODALMI MUNKÁSSÁGÁNAK SZEREPE A SKÓT HATÁSOK KÖZVETÍTÉSÉBEN

Életrajz

Baráth Ferenc irodalomtörténész, író a budapesti református főgimnázium tanára Kunszentmiklóson született 1844. november 3-án.¹ A kisgyermeket öt-éves korában, 1850 tavaszán írták be szülei a helyi református iskolába, amely a Debreceni Református Kollégium partikulájaként működött. Éppen ebben az évben a Magyarországon is bevezetett osztrák tantervnek, az *Organisations Entwurfnak* köszönhetően az iskola anyagi helyzete megváltozott. A kisvárosi református közösség áldozatos adakozása eredményeként az iskola végre nyilvános algimnáziumként működött 1856-tól, de addigra már alsós tanulmányait a fiatal deák befejezte. Tanulmányait 1857 őszén útra kelve Nagykőrösön folytatta.² A gimnázium ötödik osztályába való bekerülés feltétele a sikeresen letett latin vizsga volt. A *Századokban* írt visszaemlékezésében Baráth megemlíti, hogy a félelmetes és szigorú professzorok közül egyikük az ifjútól egy Julius Caesar-fordítást kért.³ Ez a pedig nem más, mint a híres magyar költő, Arany János volt.⁴ Arany magyar irodalmat tanított Baráthnak. Osztálytársai között ott szerepelt Arany fia, László, illetve egy évvel alatta Dömötör János, aki hozzá hasonlóan skóciai peregrinus diák lett és a pesti református teológián is diáktársa volt.

A református partikulák után főiskolai tanulmányait Debrecenben és Pesten a református teológiai intézetekben végezte. A fiatal diákot tanulmányi eredménye a legjobbak közé emelte. „Sikeres érettségi vizsga után, 1861-től teológiát hallgatott a debreceni kollégium főiskoláján”, ahol a teológiai közvetítő teológia iránt érdeklődő Révész Imre kezdett hatást gyakorolni a teológia életére.⁵ Két év múlva, 1863. október 7-én átiratkozott Pestre. A Ballagi Mór által irányított liberális felfogású intézményben egyértelműen liberális teológiai hatások érték.⁶ Itt közkedvelt diákká vált. „A fővárosban töltött évek alatt a legkiválóbban teljesítő tanulók közé tartozott. Az ő nevéhez fűződik a teológiai önképzőkör

és az ifjúsági könyvtár alapítása”.⁷ 1865-66-ban a Lónyay családnál nevelő, s növendékével, Lónyay Bélával együtt a jénai egyetemen tanult,⁸ de az 1866-os osztrák-porosz háború miatt haza kellett térnie. Áját ekkor kezdte meg. Először a ceglédi gimnáziumban lett tanár 1866-67-ben. 1867-ben letette az első papi vizsgát majd Pestről Edinburghba utazott a skót szabad egyház által magyar ifjak számára följánlott stipendiumra. Itt töltötte az 1867-68 és az 1868-69-es tanéveket. Az első tanévben diáktársa volt a debreceni Tabajdi Lajos.⁹ Bár két évet az igen kegyes skót evangélikál kálvinizmus jóvoltából tanulhatott kint,¹⁰ mégis rá a liberális körök tették a nagyobb, de nem kizárólagos hatást, ahogy az életművéből kitűnik. Erre utal az is, hogy Lichenstein György¹¹ otthonában sokat időzött Edinburghban, valamint hogy vonzódott a skót és angol liberálisokhoz, mint például Thomas Carlyle.¹² Baráth kijövele előtt két évvel választották az egyetem tiszteletbeli rektorának Carlyle-t, aki meghatározó hatással lesz a műfordító Baráthra. Balogh Mihály szerint egész pályaképét, munkásságát befolyásolta Carlyle, akinek a hatására kezdett a papi pályáról a tanári felé fordulni.¹³

Két éves tanulmánya után hazatért és a pesti református főgimnáziumhoz hívták meg a magyar irodalomtörténet, költészet és az egyháztörténelem tanárának.¹⁴ Először segédtanárrá választották 1869-ben, majd 1876-tól rendes tanár lett.¹⁵ Úgy tűnik, hogy a Török Pál püspök által felügyelt iskolában kiüntetett szerepet szántak a peregrinus diákoknak, mivel a tanári karban négy, azaz a tantestület egynegyedében találunk volt edinburghi peregrinus diákokat. Baráth nevelői és oktatói munkáját 31 éven keresztül végezte 1869-től 1900-ig. A Lónyainak elnevezett főgimnázium a főváros egyik legjobb iskolája volt. Baráth Ferenc Thaly Kálmántól örökölte meg a magyar irodalmi tanszéket.¹⁶ Elődei közé tartozott a neves tudós Gyulai Pál is. Az általuk létrehozott protestáns szellemi örökséget méltó módon vitte tovább.

Tanári tevékenysége mellett – akkor ez természetes volt – aktív politikai és tudományos tevékenységet is folytatott. A Korunk című politikai lap belső munkatársa volt. Sőt először őt kérték fel annak szerkesztésére.¹⁷ Munkássága szerteágazó volt, hiszen foglalkozott irodalommal, verstannal, esztétikával, műfordítással és nagyon komoly pedagógiai hatást fejtett ki. Irodalmi próbálkozásai hamar megmutatkoztak. Nagykőrösön két versével szerepelt a Széchenyi Emlékkönyvben. A debreceni kollégiumban is tagja volt a Magyar Irodalmi Önképzőkör Társulatnak is. Itt számos irodalmi munkát publikált.¹⁸ Ezt a hatást vitte tovább Pestre, majd pedig folytatta, mint tanár. „Baráth, Dapsy László, Dömötör János és Komáromy Lajos volt edinburghi peregrinusok mellett a tevékeny alakja volt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy elsőik között szorgalmazta az egészségtan és a nemzetgazdaságtan gimnáziumi tanítását. Baráth

a gyakorlati, intézményesített nőnevelésnek is lelkes pártfogója és tevékeny munkatársa volt.”¹⁹

A korabeli lapokban számos cikke, tanulmánya és verse, valamint egy középiskolai tankönyve is jelent meg. A „Magyar Tanügy” hasábjain megjelent vitáirásai jelentősek voltak. A pedagógiai elmélet és gyakorlat összefüggéseiről írt esszéje „Az ember fejlődése”, tanári pályája egyik kiváló teljesítménye. Az 1870-es évek elején a röpirat műfaját alkalmazta, s ezekben szólott hozzá kora és hazája aktuális társadalmi-politikai vitáihoz.²⁰ A nyolcvanas évek elején Böhm Károllyal közösen elindította az első magyar filozófiai folyóiratot, a „Magyar Philosophiai Szemlét” (1882). A lap kitűzött célja az volt, hogy egyetlen egy irányzat mellett se kötelezze el magát és úgy művelje a filozófiát.²¹ Baráth a szerkesztői munkát 1882-84 között végezte és ekkor az írás helyett főként ez a feladat kötötte le energiáját. Baráth irodalmi érdeklődésének jele a Szemle harmadik és negyedik számában folytatásokban megjelent publikációja az amerikai irodalomról, amely Walt Whitman költészetét mutatta be.²²

Jáki László szerint „a tanult, külföldön járt tudós [...] tanári tevékenysége nem volt mentes a konfliktusoktól. Nehéz ember volt, de ma már tudjuk, hogy a világot sokszor éppen a nehéz emberek viszik előre, és persze az ő megítélésük sem könnyű.”²³ Az életrajzát gondosan feltáró Balogh szerint tanári karrierjének hanyatlását az önképzőkori tanárelnöki szerepváltozásai tükrözik a leghitelesebben.²⁴ Az igazgató az éwertékelők alkalmával lelkesen írt Baráthról és tevékenységéről, majd a nyolcvanas évektől sajátos hangulatváltás állt be az értékelésekben: a nyilvánosságot hiányolta az igazgató a Kör munkájából. Kedélyének változása befolyásolta az alkotói, irodalmi munkásságát is. Alig publikált. Lelkiállapotát tükrözik azok a személyes hangulatú levelek, amelyeket az immáron püspök Szász Károlynak címzett.²⁵ A hangulatváltásból kilábalásra tett 1895-ös kísérlete nem járt sikerrel.

Baráth Ferenc a 20. század elején sorsdöntő lépésre szánta el magát, ugyanis beadta nyugdíjazási kérelmét. Többször is próbálkozott a tanítással, de abban már nem lelte örömet. A kései írásai különböző folyóiratokban jelentek meg, míg 1903. október 25-én végleg elhallgatott. Haláláról mindössze néhány lap emlékezett meg, vagy közölt rövid nekrológot. Balogh Mihály munkájából szépen kirajzolódik egy rendkívül intelligens, komoly elhívás tudattal rendelkező, sokoldalú, de roppant érzékeny lélek jellemrajza, aki a forrásokból érezhetően nagyon hajlamos volt a depresszióra, mint a művész emberek közül sokan. Nem véletlenül vonzódott ő Dömötör Jánoshoz, vagy éppen Thackarey-hez. Baráth tanárként eltöltött első két évtizede termékeny volt és kiváló pedagógus lehetett, amelyet Molnár Ferenc, a későbbi nagy író is számos módon megerősített.

A folyóiratokban megjelent tanulmányok, értekezések, vitacikkek mellett

könyveket írt és fordítások is jelentek meg tőle. Első könyve „Nyugat-Európa és hazánk” címmel jelent meg Pesten (1871.) Ezt a munkát Apuleius név alatt adta ki s maga a munka nagy feltűnést keltett. Egy évvel később „A prostitutio és annak befolyása a közegészségi állapotra” (1872) munkáját jelentette meg. Majd ugyanabban az évben mérsékelt elemző stílusát csillantotta meg a „De-ákpárti vagy ellenzéki?” (1872) írásával. Az 1872-es év különösen is termékenynek bizonyult számára, hiszen ekkor jelent meg harmadik könyve két kötetben egy éven belül „Magyar tan- és olvasókönyv a gimn. III. és IV. oszt. számára” (1872) címmel. Legjelentősebb irodalmi munkája „Aesthetika” címmel jelent meg. Ezzel összesen négy könyvet publikált egyetlen egy év alatt, amely igen figyelemre méltó teljesítmény. Baráth élénken érdeklődött a nők társadalomban betöltött kérdése iránt és egy történeti munkát is írt „Az országos nőképző-egyesület története” címmel (1873). A fiatal irodalom tanár rengeteget dolgozott edinburghi évei után. Lefordította Thomas Carlyle „A francia forradalom története” munkáját, amely 1875 és 1878 között jelent meg Budapesten. Irodalmi munkásságát jelzi, hogy sajtó alá rendezte Vörösmarty műveit (1871), valamint a volt nagykőrösi diáktársa és edinburghi elődje, a teológia tanárrá vált, de korán elhunyt Dömötör János műveit (1878).²⁶ Élete vége felé megjelentetett két művet: „Irodalmi dolgozatok” (1895) és „Dalok” (1896) címmel.²⁷ Rendkívül termékeny író, fordító és publicista volt, aki az angliai és skóciai forrásokra sokszor támaszkodott tájékozódásaiban. Skóciai ösztöndíja alatt nemcsak a nyelvet sajátította el magas fokon, hanem az t is példaképnek tekintette a magyar társadalom számára.

A skót és angol hatás

Baráth műfordítói és publicisztikai munkásságának áttekintése

Baráth Ferenc valódi pedagógus, népnevelő volt. Fordítói munkássága és a választott témák is ezt tükrözik. Református identitásában mélyen ott gyökerezett az Isten, nemzet és haza hármasságának szép gondolatának sajátosan liberális, de mégis a hagyományhoz ragaszkodó egysége. A skót irodalmi hatást többek között Thomas Carlyle-n keresztül közvetítette. Történelem szemléletében jól érezhető a neves skót hatása: „minden nemzetnek saját története az ő legvalószínűbb bibliája”.²⁸ Itt olyan skót hatásról kell beszélnünk, amelyet felerősítette a hagyományos itthon is élő kálvinista szemléletet is, azaz itt a nemzetközi kálvinizmus egyik egyetemes eszméjével találkozunk. Valószínű, hogy Baráth számára, óriási élmény lehetett felfedezni és személyesen megtapasztalni az egy világnézethez tartozást. Ez erősíthette benne azt az életérzést, hogy a Biblián alapuló kálvinizmus által kialakított társadalmi berendezkedés, amely

Angliában és Skóciában meg is valósult valóban a leghaladóbb liberális társadalmi formát mutatta.

Röviddel hazatérése után tanulmányt közöl a Budapesti Szemlében (1873) Walter Scottról, amelyet a neves skót történész, Carlyle írt.²⁹ Hogy az ifjú diákra milyen mélyen hatottak a skóciai tanulmány alatt megszerzett benyomások azt a hősök iránti romantikus vonzódása jól mutatja. Szimpatizál a korban divatos angolszász romantikus világszemlélettel, amelyben a hősöknek, mint példaképnek nagy szerepe volt. Ők álltak mintaként a hétköznapi ember számára. De nemcsak a hősök tiszteletét tartja fontosnak, amelyből az olvasó elhamarkodottan azt gondolná, hogy Baráth alapjában véve maradi konzervatív, hanem másik műfordítói témaválasztásából jól látszik progresszív társadalmi gondolkodása. Említettük, Carlyle-től lefordítja „A francia forradalom története”³⁰ című könyvét (1875-1878). Ezt a műfordítást Baráth kiadója három kötetben jelentette meg eredetileg. Balogh Mihály megállapította, hogy fordításáról sem a kortárs Acsády Ignác (Századok), sem Cs. Szabó László nem igazán tesz említést.³¹ Mégis a mű számos kiadást ért meg az első világháborúig. Ez pedig arra mutat, hogy a könyv igen keresett lehetett. Így Baráth fordításával rendkívüli módon hozzájárult a skót gondolkodó magyarországi népszerűségéhez. A Carlyle körül csoportosuló szellemi körnek a része volt James Anthony Froude, skót történész is, akitől Baráth lefordította „A reformáció befolyása a protestáns jellemre” (1893) munkát.³² Froude nagyon közel állott Carlyle-hoz. Tanítványa és barátja volt ezért vette a bátorságot, hogy megírja a nagy skót gondolkodó viharos vitákat kiváltó életrajzát.³³ Hogy Baráth mennyire megkedvelte a skót irodalmat azt jelzi Robert Burns valamint Henry Wotton munkáinak lefordítása. A költészethez is vonzódott ezer szállal. Balogh Mihály szerint „mintegy hattýúdalként a baráti kör számára kevés példányban közreadott egy kis verses kötetecskét”.³⁴

Nagyon érdekes megfigyelni, hogy az ötvenes éveiben járó Baráth figyelme az 1890-es években sokszor Skóciára irányul. Az „Irodalmi dolgozatok” (1895) munkájában összesen három tanulmányt is megjelentetett a szigetországból hazahozott kedvenc témáiról. Személyisége nagyon közel állhatott Thackeray-hoz sok vonatkozásban, amelyet a másik tanulmányban tárgyalunk. Róla két értekezést is megjelentetett a fent említett műben. Ezen kívül a humor témájánál maradva nem szokványos, de roppant élvezetes módon Burns humorát is tárgyalja.³⁵

Társadalom szemlélete

A fiatal, Edinburghból hazatért ösztöndíjas diákra a Skót Misszió evangelikalizmusa, a kálvinizmus kint igen népszerű kegyességi mozgalma alig gyakorolt valami hatást az egyéni vallásgyakorlás tekintetében. Baráth munkásságában nem igen találunk utalásokat a hitébresztésre. Krisztus bűntől megszabadító, megtérésre és újjászületésre felhívó szavával nem igazán tudott a vallásos liberális protestáns Baráth mit kezdeni. Számára a keresztyénség és a humanizmus rokonmozgalmak voltak. Őt családi tradíciója és neveltetése a magyar népies kálvinizmushoz kötötte ezer szállal. Az uralkodó korszellem hatására ő is a racionalizmustól elhatárolódó, kialakuló egyházas megújítási Ballagi-féle mozgalommal szimpatizálhatott.

A skót-angol liberális kálvinizmus személete számára egybe csengett az itthon magába szippantott hazai gondolatokkal, amelyet más elemekkel szépen kiegészített élete során. Bizonyára nem véletlenül rokonszenvezett Thomas Carlyle-val, aki maga is megismerte az Irving-féle radikális keresztyénséget, vagy a szigorúan erkölcsös kálvinista evangelikalizmust. Bár ezek is az erkölcsös életre tették a hangsúlyt, de míg a puritán hagyományokból táplálkozó evangelikalizmus az ember bűnösségéből indult ki és Krisztusban, Isten emberekhez lehajló kezdeményező szerepében vélte megtalálni az erkölcsi megjobbulást lehetőségét a megtérés által, addig Baráth, mint liberális keresztyén, hitt az ember jó voltában és az önmaga erejéből való megjobbulásban. Számára is a magasztos és szép erkölcsiség volt a cél, de az alap és a pontos célmegjelölés mégiscsak különbözött a hagyományos keresztyénségtől. Mivel a liberális protestantizmus bölcsője Pest volt, az 1871-ben haza kerülő ifjú nagyon otthonosan érezte magát a Ballagi Mór, Kovács Albert, Gyulai Pál, Török Pál, Szász Károly és Fördös Lajos által fémjelzett közösségében. Ebben az évben alapították meg a Protestáns Egyletet, amelynek Baráth is tagja volt.³⁶ Ennek a körnek a célja a tudományos műveltség és a nemzet valláserkölcsiségének megjobbítása volt. Ez a protestáns kör, amelybe még izraelita vallásúak vagy éppen katolikusok és unitáriusok is bekerülhettek, a kiegyezés utáni lázas építő munkában valóságos nemzeti társadalmi programmal lépett fel.

Baráth munkáját, „Nyugot Európa és hazánk” (1871) érdemes ebben a kontextusban nézni. Munkája érdekes korrajza egy kortárs megfigyelésének, aki a kiegyezés utáni magyar állapotokat a kint látott angol-skót társadalmi minta és egyéb olvasmányok tükrében szemléli. Élvezetes stílusban ábrázolja a politikai és társadalmi erők nagy tenni akarását. „Az egyik a közigazgatási és törvénykezési gyökeres reformoktól, a másik a nemzetiségek kiengesztelésétől, a harmadik a népnevelés felvirágoztatásától, a negyedik kitűnő középiskolák állításától,

az ötödik mentől több vasutak és közlekedési eszközöktől vár mindent”.³⁷ A diagnózis helyes, hogy a társadalom reformokra szorul és változtatni kell, de a baj az, hogy itt mindenkit a másiktól várja a „jobb állapot előteremtését”. Baráth éppen a kálvini önkéntesség, a kötelesség felvállalását hangsúlyozza, amely alapjává is vált a brit protestáns alapú társadalmi berendezkedésnek. Ő is, mint számos ösztöndíjas társa, látta, hogy milyen sokat adakozik a középosztály, az arisztokrácia és még a munkásság is a közjó javára.

A polgárosodó paraszt-polgári származású fiatalember a keresztyénséget és a humanizmust szoros egyként szemléli, amelynek alapelvei: „becsületesség, jószág, gyengédség, igazság és egymás segítése”.³⁸ Ezek a magasztos elvek képezik a közvéleményt, amely pedig társadalmi ellenőrzés alatt tartja az egyéneket, az egyénekből szerveződő osztályokat és magát az egész társadalmat. „Az ember azon kívül, hogy az állam tagja, s önmagáért és a közért működő munkás egyzersmind és első helyen társas lény, ember is”.³⁹ Idealista liberalizmusa hisz az ember jó voltában, nevelhetőségében és emiatt ő is sokszor a humorelméletében sokszor említett erkölcsbíró szerepébe helyezi magát. A magasztos erkölcsös-ség kell, hogy irányítsa a társadalmat és ezt a közvélemény biztosítja. Ez pedig „olyan, mint a levegő, mely befúrja magát mindenüvé, ott van mindenütt, s egészben éltet és elevenít. Folytonos ellenőrködése által mintegy kényszeríti az egyént, hogy tőle kitelhetőleg becsületes legyen”.⁴⁰

Baráth liberális gondolkodásában az egyén a meghatározó, pontosabban csak az olyan egyéni szerepvállalás elfogadható nála, ahol a kötelesség, a céltudatos és felelősségteljes munka és az értelmi művelődés összhangban van.⁴¹ A felbolydult, sorait rendező új magyar állami berendezkedést kialakító korban Baráth rámutat, hogy „először cselekedni kell az egyénnek és azután van joga várni annak, aki egyszer is tett”.⁴² Sürgeti a társadalmi együttműködést, a pártpolitikai, irodalmi, gazdasági klikkek felett álló nemzeti összefogást. A demokráciáról vallott felfogása abba a polgári idealista képbe illeszthető bele, amelyet Arany Lászlóval és más volt nagykőrösi, pesti és debreceni református diákokkal együtt vallottak. Ők a nemzeti liberalizmusnak olyan előfutárai voltak, akik komoly világpolgári kitekintéssel rendelkeztek, de a kálvinista gyökerekhez és a fejlődés eszményéhez egyaránt ragaszkodtak. Baráth demokrácia képe az angolszász világban látottakból és az arról olvasottakból táplálkozott. Az egyénre épülő liberális társadalomban lehet kijelenteni, hogy „a demokrácia örökké legbiztosabb és egyetlen alapja az egyének lehető függetlensége, még pedig úgy értelmi, mint anyagi függetlensége”.⁴³ A hatalom egyértelműen a nép kezében kell, hogy legyen, de ez csak Amerikában valósulhatott meg. Az az igazi minta, mert ott valóban alulról épült fel a társadalom az egyenlőség és szabadság elvén.⁴⁴ Európa más. Tudomásul kell venni a történelmi

alapokat: „mi arisztokratikus formákban fejlettünk: azokból nem ugorhatunk ki. Forradalmak nem változtathatják meg soha a világ folyását. Siettetik egy már úgy is haladásban levő irány vagy szellem fejlődését, de azt hátráltatják is”.⁴⁵ Ez a szemlélet mutatja, hogy Baráth nem híve a forradalomnak, hanem lelki alkatából fakadóan is a lassú haladást tartja kívánatosnak. A történelmi tények ismeretében érdekes azt olvasni tőle: „a demokrácia ügyét nem a forradalmak fogják előre mozdítani, hanem diadalra juttatja azt az öntudatos, de békés, csendes fejlesztés”.⁴⁶

A polgári értelmiségi Baráth társadalmi programjában a középosztály, amelyhez ő is csatlakozott, hivatott a demokrácia irányítására.⁴⁷ Erről a rétegről programbeszédszerűen így ír: „Iparosok, kereskedők, gyárosok, nagyban termelők, tanárok, papok, tudósok, írók, közhivatalnokok, tőkepénzesek, birtokosok, az egész középnemesség: mind egyesüljenek öntudatban azzal a törekvéssel, hogy mentől nagyobb anyagi és értelmi befolyást fejtsenek ki. Ragadják meg a művelődésnek minden eszközét magukra és gyermekeikre nézve: táplálják családjukban a függetlenség két eszközét, a munkát és a takarékoságot. Foglaljanak el minden tért a nemzetben, a hol becsülettel hatni és munkálkodni lehet”.⁴⁸ Már 1871-ben leírja azt a társadalmi betegséget, amelyről Arany László, Mikszáth Kálmán is sokat ír: nagy hiba hogy a középosztály tehetős rétegei az arisztokráciát majmolják.⁴⁹

Baráth reménye, hogy a formálódó középosztály nagy és tekintélyes számot kell hogy képviseljen a társadalomban, anyagilag független legyen és „nagy értékkel rendelkezzen”. A minta Nagy Britannia, de kritikus szemmel látja annak a működését. „Angliában e középosztály már olyan hatalmat képvisel, hogy szinte zsarnokivá vált, s az ország legkitűnőbb gondolkodói odairányozzák működésüket, hogy a népi elemből, vele szemben egy korlátozó tényezőt alkossanak”.⁵⁰ Ennek ellenére, mivel a magyarok ettől még nagyon messze vannak, az angolszász mintát kellene, hogy kövessék.

A modern polgári társadalom gerince egyértelműen a polgári középosztály kell hogy legyen, és nem az arisztokrácia, amely nem saját érdemére, hanem az ősökére, a múltra támaszkodik.⁵¹ Ezt a szerepet ostromozza Arany László és Mikszáth Kálmán is számos regényében. Baráth azonban egészen idealisztikus tud néha lenni. Szerepet azért meglepő módon szán nekik: az arisztokráciának „mind módja mind ideje legtöbb van hozzá, hogy önmagában és környezetében, tetteiben és az erkölcsi és esztetikai szép élet megvalósítsa”.⁵² A főnemességet a rájuk kivetített műveltség hordozó szerep szemüvegén keresztül szemléli. Nagyon sajátos a felfogása az arisztokráciáról: „Szépségei iránt nincs fogékonyságunk, igazságtalansága ellen fellázadunk, gyengeségeit kigúnyoljuk”.⁵³ De azért nem vádolhatjuk meg Baráthot, hogy egyáltalán nem kritikus a főnemességgel

szemben. Demokrataként vallja, hogy „az aristokratikus formák elavultak, ... a fejlemény legközelebbi formája a demokrácia”.⁵⁴ Sőt még a jász-kun kálvinista fiatalemberben a hagyományos nemzeti érzelm is kiszól, és metsző kritikával illeti az arisztokrácia valós létét. Először is hangsúlyozza azt, hogy „legjobb esetben is csak félig magyar, a másik fele európai és kozmopolita. Nyelve, ésjárása élvezetei, műveltsége, szokásai mind három negyed részben idegenek és a nemzet szívérenek lüktetéseit soha érteni nem fogják!”.⁵⁵ Bár tudatában van a saját jász-kun magyar származásának, de látja, hogy ezek az etnikumok abban a társadalmi rétegben nem hajlandók betagozódni a magyar társadalomba. Idegenek maradnak. Az etnikai-kulturális és műveltségi kritika után egy lényeges társadalmi kritikát is megfogalmaz a főúri réteggel szemben, összevetve azt az angolokkal és skótokkal. Alig vannak tudományos kutatások, gyűjtemények a magyar arisztokráciák között.⁵⁶ Míg ezzel szemben az angol és skót főurak versenyeznek egymással a tudományos kutatások folytatásában és gyűjteményeket hoznak létre.⁵⁷ Feltűnő, hogy egy másik peregrinus diák, Felméri Lajos is észreveszi, hogy a főurak közül milyen sokan járatják gyermekeiket egyetemre, adakoznak közcélokra és komoly tudományos munkát végeznek.⁵⁸ Ő azonban optimista: „az ifjú Magyarország sem késik azon ősök nyomdokába lépni, kiknek nem a születés, hanem a kitartó munka régén (sic!), a nép⁵⁹ szeretete, s a haza elismerése adta meg a nemesi oklevelet”.⁶⁰

A polgárosodó Baráth az arisztokrácia mellett a paraszti és munkástömegeket sem tartja alkalmasnak a társadalom átformálására. A nép a „kormányzásra sehol Európában nem képes. Ítéletük és meggyőződésük nincs, s így felizgatva lehet vezetni őket jobbra és balra. A modern demokrácia kizárja és visszautasítja őket tudatlanságuknál fogva, mint ahol első kellék az értelem”.⁶¹ Mivel még nem volt általános népoktatás, Baráth szavai és gondolkodása érthető, de azt hozzá kell tenni, hogy ő bizony nyitott volt a szegény társadalmi rétegek kérdései iránt is. Kálvinistaként a protestáns etika két meghatározó értékét hangsúlyozza, mely az európai demokrácia két alapelve: az értelem és a munka.⁶² Azonban a példa Nagy Britannia, tehát nem az egész Európa. Vagyis az európaiság egyenlő a protestáns angolszász mintademokráciával, ahol a polgárság középosztálya irányítja a társadalmat.

Társadalmi programjának a célja, „minél szélesebb alapra helyezni az értelmi művelődést”.⁶³ Hirdeti, hogy „teremtenünk kell egy erős, szervezett, művelt középosztályt mindenáron. Mert nekünk nincs öntudatra ébredt, fejlett középosztályunk, csak alakulásban és forrongásban van. S ezért mondtunk fentebb, hogy nincsen társadalmunk sem”.⁶⁴ Jól érzékeli, hogy sürgősen szükség lenne egy erős középosztályra. Ehhez fontosnak tartotta az oktatást. Így érkezik el a nevelés-oktatás kérdéséig. A „Sarkpont” című esszéjében nevelésügyi reformot

sürget. A kortárs beszéd szerint „a porosz iskolamesterek verték meg 1866-ban az osztrák hadsereget”.⁶⁵ Érti ezt úgy is, hogy azok jó és fegyelmezett tanítók voltak és emiatt válhattak jó katonákká is. Azonban realista nevelőként tudatában van, hogy nem szabad mindent az iskolától várni. Vérbeli pedagógusi szemléletét jól mutatja az a józan felfogás, mely szerint három dolog neveli a gyermeket: a család, az iskola és az élet.⁶⁶ A legfontosabb alappillér a család. Az ott megtanult munka elengedhetetlen és a jó szülő lemondásra szoktat. Erre épülhet majd az iskola nevelése. Az iskolák, különösen a népiskolák fontosak, amelyeket „egyesek hajlandóak lebecsülni”. Ezek szerint ott csak olvasni, írni és számolni „s némi kezdetleges ismeretet egyből s másból”⁶⁷ tanulnak meg a diákok. „Az iskolai nevelésnek nem abban van a fő értéke, amit a gyerek közvetlen ismeret alakjában tanul az iskolában: az magában nagyon kevés és azt el is feledheti. Az iskolai nevelésnek igazi nagy hatása az, a mit az emberi lélekre és az egész jellemre gyakorol, az által hogy a fejlődést megindítja, gondolkodni és eszmélni tanít...”⁶⁸ Baráth rámutat, hogy amit ma a tanító vet, az a gyümölcs később érik be. Talán nem is emlékeznek a szerény tanítóra. „Az emberi lélek olyan egész, a melynek egyik oldalára se lehet hatni anélkül, hogy az a hatás a többire ki ne terjedjen”. ... „A legegyszerűbb tanítás is hat a kedélyre, az akaratra, a phantáziára, egyszóval az egész emberre...”⁶⁹ Baráth gondolkozásában minden egyes társadalmi rétegnek, egységnek és az egyénnek is feladata a nevelés. A gazdagok és politikusok függetlenül attól, hogy jobb és bal oldalon állnak adakozzanak. Nemes versengésre szólítsa fel őket: „áldozatot hozott a nevelés ügyének, hol állított iskolát, tett alapítványokat; vagy mekkora áldozatot fog hozni mint ember és törvényhozó. Tegyétek a nevelésügy pártolását a hazafiság és értelem mértékivé: bizonyára többre fogtok vele menni, és többet használtok a nemzetnek mint eddigi jobb- és baloldali mértékeitekkel.”⁷⁰ Ugyanakkor az egyszerű emberek is adakozzanak: „ne haljon meg egyetlen ember se Magyarországon kinek valami vagyon fölött rendelkezni joga van, hogy a rendelkezésben az iskolaügyről meg ne rendelkezék”.⁷¹ A nevelésügy reform nagy áldozatot követel. Csak akkor hajtható végre, ha minden egyes polgár és hazafi hozzájárul tehetsége szerint. Ne haljon meg egyetlen ember is Magyarországon, kinek valami „vagyon fölött rendelkezni joga van, hogy e rendelkezésben az iskola-ügyről meg ne emlékezzék. Legyen az egy fillér vagy ezrek, mindegy, csakhogy az áldozati oltárhoz járuljon mindenki tehetsége szerint. Mindazért, a mit örököltünk, adósai vagyunk annak a nemzedéknek, a mely előttünk élt. Az utánunk jövők azt fogják kapni, a mit mi hagyunk rájuk. Az ő sorsukért rajtunk a felelősség: minő örökséget hagyunk gyermekeinknek, unokáinknak?! Ha őket emberekké tettük, kiképzett értelemmel, erős, munkabíró lélekkel: soha sem fognak bennünket sírjainkban átkozni.”⁷² Baráth nagyon komolyan hitet tett a

társadalmi összefogás és a nevelés döntő fontosságú ügye mellett. Ezt tükrözi lelkes ifjonti bizakodása. A társadalmi kérdések iránti fogékonyságát mutatja az is, hogy írt a női emancipációról, sőt még a prostitúcióról is.

A prostitúció

Baráth Ferenc munkája a prostitúcióról a *Westminster Review*-ban megjelent hasonló témájú cikk fordítása és átdolgozása. Mégis a fiatal tanár választása azt mutatja, hogy olyan érzékeny társadalmi problémák iránt érdeklődött, amelyek sokszor a szőnyeg alá voltak terítve. Hogy mennyire komoly probléma volt a hihetetlen gyorsasággal növekedő főváros számára a prostitúció, azt jól érzékelteti számos tanulmány. A főváros olyan súlyosnak ítélte meg a helyzetet, hogy 1867. október 31-én Pest városi hatósági közgyűlése rendeletet fogadott el, „Szabályok a kéjlegés -, bordelházak - és kéjhölgyekről” címmel.⁷³ Utána további rendeletek születtek, és Baráth 1872-es írása azt jelzi, hogy mennyire akut is volt ez a probléma. Számára az angol szabályozás mintát jelentett. Írásának céljáról így írt: „főcélunk az átdolgozásban az volt, hogy egyfelől a hatóság, másfelől és főként a nagy közönség figyelmét egy oly kérdés megvizsgálására hívjuk fel, amelyet agyonhallgatni nem lehet, a mely mentől tovább ignoráltatik, annál veszélyesebbé válik”.⁷⁴ Anka László „A budapesti prostitúció jogtörténete a dualizmus korában” című munkájában rámutat arra, hogy „a dualizmus kori Budapesten az a jogalkotási folyamat, ami mentén a helyi politika a prostitúciót egészségügyi és morális korlátok közé kívánták szorítani, nem volt sikertelen kísérlet. Annak ellenére sem, hogy amíg a főváros lakossága 1867 és 1918 között megötszöröződött, addig a prostituáltak száma ennél sokkal nagyobb arányban emelkedett. Amíg 1883-ban 349, addig 1900-ban már 1033, 1902-ben 1366, 1909-ben 1914, 1914-ben 2288 örömlányt tartott nyilván a fővárosi rendőrség.”⁷⁵ A bordélyok száma és a bennük foglalkoztatott kéjnőké is fokozatosan csökkent. Az 1887-es 62-es csúcs után 1912-ig 22-re apadt a bordélyok száma. Ezzel Budapest megfelelt a bordélyok csökkenésében mutatkozó korabeli trendnek.”⁷⁶ A rohamosan növekvő lakosság Budapesten magával hordozta a világvárossá válás minden aspektusát és ezek közé tartozott a prostitúció is. Komoly társadalmi kérdéssé vált a téma, amelyhez Baráth is hozzá szól. Itt az ideje, hogy „megismerjük a bajt, és merjünk szemébe nézni” – írja előszavában.⁷⁷ Beszéljünk nyíltan a prostitúcióról. Vargha Dóra „A bűn medikalizálása tanulmányában” részletesen elemzi a témában kialakult véleményeket.⁷⁸ „A prostituáltak bizonyos esetekben nem is szükséges ténylegesen betegnek lennie ahhoz, hogy másokat megfertőzzön. Marschalkó Tamás,

a kolozsvári egyetem bőr- és bujakórtan tanárának a laikus közönség számára írt könyve ismerteti az úgynevezett közvetett fertőzés módját: „Közvetett fertőzés történhet nemi közösülésnél is, oly módon, mint ezt már a kankónál említettük, hogy t. i. egy syphilises egyén közösül egy egészséges nővel; a nő egészséges maradhat, de az utána jövő másik férfi esetleg syphilit kap”.⁷⁹ A prostituált teste tartályként funkcionál – ő ugyan tünetmentes marad, de teste közvetítésével adják át a betegséget a férfiak egymásnak. Más vélemények szerint a prostituált életmódja és erkölcsi megítélése nem feltétlenül vezet fizikai romlásához. Baráth Ferenc Actont idézi, aki úgy véli, hogy a prostituált teste kifejezetten ellenállóbb a betegségekkel szemben, mint a tisztességes nő, mivel a prostituáltak többet vannak szabad levegőn, jól öltözködnek, és keveset dolgoznak.⁸⁰ Ez a teória tagadja azt az elterjedt feltételezést, hogy a különböző férfiakkal történt számos nemi aktus elváltozásokat eredményez a prostituáltak testében, és beteggé, fertőzővé teszi.

A prostituált teste és a fizikai veszélyeztetés szoros összefonódását hangsúlyozza Baráth Ferenc is.⁸¹ Értekezésében egyenlőség jelet tesz a prostitúció és a betegség közé: „Mindazon betegségek közt, melyekkel az emberiség meg van verve, a prostitutio, azt hiszszük, a legrosszabb...”⁸² Olyan ragályként jeleníti meg, „melynek csatornái oly titkosak és támadásai oly végzetesek, hogy senki sem érezheti magát biztonságban ellene.”⁸³ Az orvosi irodalom a prostitúciót egyértelműen azonosítja a betegséggel, a fertőzéssel és a fizikai veszélyeztetéssel.

A nyilvános nő veszélyezteti a család és a házasság tisztaságát, s a házasságban élő tisztességes asszonyokat is. A prostituált a nyilvános térben jelenik meg, de olyan, szorosan az intim szférához kapcsolódó szolgáltatást nyújt, amely közvetlenül fenyegeti a családi életet.⁸⁴ Baráth szerint a prostitúció „Dúlása, nem úgy mint más járványoké, megszűnés nélküli, s következőleg áldozatainak száma sokkal nagyobb, mint mindazoké összevéve, a kiket valaha egy-egy olyan ijesztő járvány elsepert, mely időnként rettegéssel tölte be az emberiséget. Ez itt lakik közöttünk; áthatotta a társadalom minden rétegét; nyomai felismerhetők csaknem minden családban”.⁸⁵

Egyes vélemények szerint a prostituált, pusztán létezésével, a házasságkötést is aláaknázhatja. Minthogy a szex pénzért könnyen megvásárolható árucikk, félő, hogy a férfiak nemi vágyaik kielégítésének inkább az egyszerűbb és köztötségektől mentes módját választják.⁸⁶ Brichta Kálmán „Budapestnek vesznie kell” című kirohanásában esélytelennek látja az erényes nők helyzetét a prostituáltakkal szemben: „Lássátok ezeket az éjji madarakat kell főképp kiirtanunk, mert csak a bájos arc tudja lebilincselni a mai kor férfait, az erény nem. Akár mily szorgalmas és takarékosak legyenek leányaink, ha csak nem nagyon, de

nagyon szépek, férfúra azok ne számítsanak. Még kevésbé számítsanak azok, kik nem szépek és 20 éven felül vannak, azok biztosak lehetnek, hogy elhervadnak a nélkül, hogy az anyai örömeket élvezhették volna, hacsak 50,000 frt. vagyonnal nem rendelkeznek, mert akkor biztosan kapnak férjet.”⁸⁷ Ezt a Varga által vizsgált orvosi irodalom határozottan elutasítja. Amennyiben a házasság csupán a nemi vágy levezetésére szolgálna, a tisztességes nők teste nem különbözne a prostituáltakétól: egyszerűen ‘levezető csatornaként’ funkcionálna. Orvosi körökben sokkal inkább a ‘szükséges rossz’ elmélete kerül előtérbe: a házasságok számának alakulását az anyagi körülmények befolyásolják, nem a prostitúció, ugyanakkor a férfiaknak a házasságkötést megelőzően is ki kell elégíteniük nemi ösztöneiket. Az orvosok szerint a házasságot elsősorban a prostituált testéből származó betegség veszélyezteti. A nemi bajt a férfi viszi a hitvesi ágyba: a nőkhöz képest korábban történő nemi ébredése miatt a házasságkötést megelőzően prostituáltakhoz fordul, akik megfertőzik. A házasságba hozott nemi betegség különösen nagy veszélyt jelent a feleségre és a születendő gyermekekre: Baráth erről így vélekedik: „sok reményteljes leány, sugározva a boldogságtól, egészségtől és szépségtől, miután férjhez ment, igen hamar azt tapasztalja, hogy öröme gyászra fordult, egészsége betegséggé vált, s lehet, hogy még szépsége is meg van csufítva annak sorvasztó mérge által. Sok anya keservesen siratja ép úgy saját mint gyermeke constitúciójának megrontatását, kikre nézve az a mérge – mint oly számtalan esetben – végzetessé válik... Így a társadalmi betegség... igen gyakran megöli magát a szerelmet is.”⁸⁸ Igaz hogy a fertőzést a prostituált terjeszti, nem csupán a prostituált teste és szexualitása szorul szabályozásra – a házasság tisztaságának és a következő nemzedékek egészségének megőrzése végett – gyakorlatilag minden férfi és nő szexualitását szabályozni kell. Az orvosi könyvek, különösképpen a tanácsadó, felvilágosító jellegűek részletesen foglalkoznak azzal a problémával, hogy a férfi milyen esetekben vállalhatja a házasságkötést, mennyi időbe telik, amíg biztos lehet abban, hogy nemi betegségéből kigyógyult. Baráth a prostitúció kérdését, mint közegészségügyi problémát kezelte. Ellenezte annak tiltását, hiszen azt felszámolni nem lehet. Emellett így érvelt: „az emberek kezdték megérteni, hogy a prostitúció teljes kiirtásának vagy még szigorú elnyomásának rendszere is egészen ellenkező eredményt hozott létre, mint a mire törekedtek, és hogy a törvényhozás működése ezen a téren inkább veszélyes volt, mint üdvös és hasznos.”⁸⁹ A tanulmány során végzett törvényi szabályozás áttekintése után Baráth arra a következtetésre jutott, hogy a legbölcsebb dolog eltérni és szabályozni a prostitúciót. Ezáltal annak terjedése megakadályozható.⁹⁰ Az érzékeny kérdés tárgyalásakor Baráth ezzel zárja könyvét: „A közgondolkodás és közerkölcsiség egy nagy válságon van átmenőben éppen most Európa-szerte. E válságnak nem

utolsó fontosságú kérdése a prostituáltak ügye, a melylyel annyit vesződtek már századokon át. S ha egyszer az egész nemzet valóban érzett tudatára jut a nagy physikai és erkölcsi bajoknak, melyek a prostitutióval kapcsolatban vannak, s a melyek az elhanyagolás évszázadai alatt úgy összehalmozódtak, s melyek részben a theologiai és physiologiai hibás nézeteknek, részben pedig az önző közönyösségnek eredményei: akkor látni fogjuk, hogy első kötelességünk igazságot szolgáltatni az elvettetett nők ezreinek, a kik, bár inkább ő ellenők vétkeztek, mint sem hogy ők vétkeztek, ez ideig a szünet nélkül való társadalmi üldözés nyomorult tárgyai voltak.⁹¹ Akkor határozottan ellene fogunk állani annak, hogy őket törvényes rabszolgákká tegyék, fegyelmezve és hivatalosan kvalifikálva az állam által arra, hogy az emberek érzékiségének ártalom nélkül szolgáljanak. Akkor úgy fogunk bánni velők mint emberi lényekkel, kiknek physikai szenvedéseik s erkölcsi megaláztatásuk kiváló igényt ad részvétünkre, szánakozásunkra és segédmünkre munkálkodni fogunk physikai, társadalmi és erkölcsi meggyógyításukon, mind saját magukért, mind a társadalom jóllétéért; rajta leszünk, hogy egyenlő fokú kárhoztatás érje mindkét nemből azokat, kik ugyanazon bűnt követik el. Vissza fogjuk utasítani a prostitutió állandó szükségességének tanát. Gyökeres kutatást fogunk megindítani annak okai után azok megsemmisítésének céljából feladván teljesen a hamis és félrevezető eszmét, hogy az embereket erkölcsösökké lehet tenni a venericus betegségtől való félelem által. Végre be fogjuk ismerni, hogy egyetlen bölcs és sikeres módja az emberi nemesülés előmozdításának az, ha az észhez, a szeretethez, a nemeshez és széphez fordulunk, a mely lappangva vagy többé-kevésbé kifejlődve, megvan minden emberi lényben. S folytonosan előttünk tartván a nemi tisztaság eszményi lobogóját, sürgetni fogjuk a törekvés kötelességét annak elérésére, s így biztosítani azon physikai és erkölcsi egészségét, a mely, míg a nemi gyönyörökkel való visszaéléssel megegyezhetetlen, elengedhetetlen föltétele a valóban ép életerős egyéni életnek, s ugyanakkor az állandó nemzeti erőnek és nagyságnak is.”⁹² Baráth végeredményben, mint progresszív gondolkodó, amellet kardoskodik, hogy mellőzzük az előítéletes teológiai megközelítést. Hagyjunk fel a struccpolitikával, az üldözéssel egyaránt és tekintsük közveszélyes egészségügyi problémának a prostitúció okozta nemi betegségeket, ahogy azt a *Westminster Review* írója is gondolta. Nemcsak azt javasolja, hogy a kórházakba a prostituáltak is bekerülhessenek, hanem hogy tisztas polgárnők vállaljanak szerepet azok lelki gondozásában.⁹³ Talán az is hozzájárulhatott Baráth idős korára elterjedő depressziójához, hogy a nagyon éles meglátással rendelkező tanár, fordító igen jó szemű észrevételeit kevesen vették figyelembe. Legalábbis ő úgy érezhette. Nem volt családja, hanem az iskola és a társadalom volt a mindene, de az sokszor nem értette meg őt és nem fogadta el őt úgy, ahogy azt szeretete volna.

Jegyzet

- 1 ZOVÁNYI, Jenő: „Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon”, 3. jav. és bőv. kiadás. szerk. Ladányi Sándor (Budapest: Zsinati iroda, 1977), p.49.
- 2 BALOGH, Mihály: „Tiszteletpéldány”: Baráth Ferenc és Molnár Ferenc találkozása a Budapesti Református Főgimnáziumban (Kunszentmiklós: Önkormányzat, 2008), p. 36.
- 3 BARÁTH, Ferenc: Történeti Irodalom. (Könyvismertetés) „Arany János tanársága Nagy-Kőrösön. Irta Benkő Imre. Szilágyi Sándor előszavával.” Nagy-Kőrös, 1897., Századok 37, 1 (1898), pp. 60-62.
- 4 BARÁTH, Ferenc: „Arany János halálára”, Magyar Philosophiai Szemle, 1. 6 (1882), pp. 401-403.
- 5 KOVÁCS, Ábrahám: „Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával” (Budapest: L'Harmattan, 2011), p. 41. kk.
- 6 A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955, szerk. Bucsay Mihály és Pap László (Budapest: A Református egyetemes konvent sajtóosztálya, 1955), p. 204.
- 7 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, p. 44.
- 8 ZOVÁNYI: p. 49.
- 9 HÖRCSIK, Richárd: *History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*, New College, Edinburgh, Theses, HOR I, fol. 1-54. vö. Baráth, Ferenc: „A skót társadalomról” *Protestáns Szemle* 9. évf. 7. füzet (1897), 390-407 (p. 396).
- 10 KOVÁCS, Ábrahám: „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása” in *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére* szerk. GAÁL Sándor (Debrecen: Fábíán Nyomda, 2004) pp. 177-186.
- 11 „Lichtenstein, György”, in *Magyar írók élete és munkái*, szerk. Szinnyei, József vols 14. (Budapest: Hornyánszky, 1891), VII. pp. 1186-1187. Kossuth emigráció egyik jeles alakja volt.
- 12 BARÁTH, Ferenc: „Kossuth és az angol Punch”, *Vasárnapi Újság* 38.35 (1891), pp. 570-571.
- 13 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, p. 47.
- 14 FARKAS, József: „A Pesti Református Egyház 101 éves története” (Kecskemét: A Budapesti Ev. Reformált Egyház, 1898), p. 283.
- 15 ZOVÁNYI, Jenő: „Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon,” 3. jav. és bőv. kiadás. szerk. Ladányi Sándor (Budapest: Zsinati iroda, 1977), p. 49.
- 16 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, p. 61.
- 17 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, pp. 83-85.
- 18 TtREL, II. 24, 1, 4, 15, 16. Baráth Ferenc önképző köri anyagait szépen felkutatta Balogh Mihály a Tiszántúli Református Egyházkerület levéltárában.

- 19 BARÁTH, Ferenc: „Az országos nőképző-egylet története és tanintézetének statisztikai kimutatása” (Budapest: Fanda és Frohna ny., 1873).
- 20 BARÁTH, Ferenc: „Deákpárti vagy ellenzéki” (Pest: 1872).
- 21 „Baráth Ferenc”, in *Magyar írók élete és munkái*, szerk. Szinnyei, József vols 14. (Budapest: Hornyánszky, 1891), I. 562-564 (p.563).
- 22 BARÁTH, Ferenc: „Az amerikai költészet fejlődése. Walt Whitmann”, *Magyar Philosophiai Szemle* 1.1 (1882), pp. 55-65, 211-222, 288-302.
- 23 JÁKI, László: „Tiszteletpéldány” könyvismertetése in *Elektronikus könyv és nevelés* http://epa.oszk.hu/01200/01245/00041/jl_0901.htm (letöltve 2012. április 18.)
- 24 *Budapesti Református Főgimnázium, Tanári értekezletek jegyzőkönyvei*. 1876/77/1908., 1877., 1888, Ráday levéltár A/14.539. Idézi Balogh: „Tiszteletpéldány”, p. 105.
- 25 BARÁTH, Ferenc levele Szász Károly püspöknek 1895. augusztus 25. OSZK. Kézirattár. Levelestár. 6. levél.
- 26 BARÁTH, Ferenc: „Dömötör János munkái” (Budapest: s.n., 1878)
- 27 <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/index.html>
- 28 BARÁTH, Ferenc: „A millennium és a magyar történelem”, *Századok* 30.10 (1896), 869-874 (p. 874). Lehet, hogy ezt a cikket a pápai Baráth Ferenc írta.
- 29 BARÁTH, Ferenc: „Walter Scott (fordítás Carlyle után)”, *Budapesti Szemle*, 1. 6 (1873), pp. 225-276.
- 30 CARLYLE, Thomas: „A francia forradalom története, ford”. Baráth Ferenc ([s.l.]: [s.n], 1913).
- 31 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, p. 90.
- 32 FROUDE, James Anthony: *A reformáció befolyása a skót jellemre*, ford. Baráth Ferenc (Budapest: Kókai, 1893).
- 33 FROUDE, James Anthony: *The Influence of the Reformation on Scottish character* (Edinburgh: Edmonston & Douglas, 1865).
- 34 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, p. 110.
- 35 Érdemes lenne ezt összevetni egy új feldolgozással. Lásd: Schmidt, Eric Leigh: *Holy Fairs: Scottish Communion and American Revivals in early modern periods* (Princeton, Princeton University Press, 1990).
- 36 KOVÁCS, Albert és LAUKÓ, Károly: *A Magyarországi Protestánsok évkönyve* (Budapest: Franklin Nyomda, 1871, 1872, 1874, 1876)
- 37 BARÁTH, Ferenc: „Nyugot Európa”, p. 2.
- 38 BALOGH: „Tiszteletpéldány”, p.79 lásd még: Baráth, Nyugot Európa, p. 7.
- 39 BARÁTH, Ferenc: „Nyugot Európa”, p. 4.
- 40 BARÁTH, Ferenc: „Nyugot Európa”, p. 6.
- 41 BARÁTH, Ferenc: „Nyugot Európa”, p. 3.
- 42 Uo. p. 3.

- 43 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 99.
- 44 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 96.
- 45 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 97.
- 46 Uo.
- 47 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 99.
- 48 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 103.
- 49 SZALAY, Károly: „*Humor és szatíra Mikszáth korában*” (Budapest: Magvető kiadó, 1977), p. 58 kk.
- 50 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 103.
- 51 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 99.
- 52 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 100.
- 53 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 101.
- 54 Uo.
- 55 Uo.
- 56 Érdekes lenne, ha a saját korát (1871) összehasonlította volna a reformkorával. Miért nincsenek Széchenyik, vagyonukat az angolokhoz hasonlóan közcélokra fordító nemesek. Vagy ez a kép mégsem igaz.
- 57 BARÁTH: „*Nyugot Európa*”, p. 105.
- 58 FELMÉRI, Lajos: „*Úti levelek*”, pp. 22-23.
- 59 Eredeti szövegben „ucp” áll mint elgépelés. A szót a szöveggörnyezetből tételeztük fel.
- 60 Uo.
- 61 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 105.
- 62 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 151.
- 63 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, pp. 101-102.
- 64 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 101.
- 65 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 108.
- 66 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 108.
- 67 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 109.
- 68 Uo.
- 69 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 110.
- 70 Uo.
- 71 BARÁTH, Ferenc: „*Nyugot Európa*”, p. 114.
- 72 Uo.
- 73 „*A nyilvánvaló nők. Prostitúció, társadalom, társadalomtörténet*” szerk.: Léderer Pál (Budapest: Új Mandátum, 1999), pp. 333-341.
- 74 BARÁTH, Ferenc: „*A prostitutio s befolyása a közegészségi állapotra*”, p. III.
- 75 ANKA, László: „*A budapesti prostitúció jogtörténete a dualizmus korában*” in

- Vázlatok két évszázad Magyar történelméből* főszerk. Gergely Jenő (Budapest: ELTE, 2004), p. 51.
- 76 BARÁTH, Ferenc: *A prostitutio s befolyása a közegészségi állapotra*, Angol fordítás után átdolgozta Baráth Ferencz (Pest: Athenaeum, 1872), p. 27.
- 77 BARÁTH, Ferenc, „*A prostitutio s befolyása a közegészségi állapotra*”, p. IV.
- 78 VARGHA, Dóra: „A bűn medikalizálása”, *Budapesti Negyed* 47.1. és 48.1. (2005) <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00034/vargha.html> (letöltve: 2012. május 6).
- 79 MARSCHALKÓ, Tamás: p. 54. Idézi Vargha, Dóra: „A bűn medikalizálása”.
- 80 BARÁTH, Ferenc: *A prostitutio befolyása a közegészségi állapotra* (Pest: Athenaeum, 1872), pp. 15-16.
- 81 BARÁTH, Ferenc: *A prostitutio*, p. 15.
- 82 BARÁTH, Ferenc: *A prostitutio*, p. 1.
- 83 BARÁTH, Ferenc: *A prostitutio*, p. 3.
- 84 VARGHA, Dóra: „A bűn medikalizálása”, *Budapesti Negyed*, 47.1. és 48.1. (2005).
- 85 BARÁTH: p. 30.
- 86 VARGHA, Dóra: „A bűn medikalizálása”, *Budapesti Negyed* 47.1. és 48.1. (2005).
- 87 BRICHTA, Kálmán: pp. 14-15. Idézi Vargha ismételtlen nem adja meg a forrás címét.
- 88 BARÁTH, Ferenc: I. m. p. 3.
- 89 BARÁTH, Ferenc: „*A prostitutio*”, p. 60.
- 90 Uo.
- 91 BARÁTH, Ferenc: „*A prostitutio*”, p. 148.
- 92 BARÁTH, Ferenc: „*A prostitutio*”, p. 149.
- 93 BALOGH, Ferenc: „*Tiszteletpéldány*”, p. 78.

ALBION, MINT PÉLDAKÉP: A SKÓT NÉPI VALLÁSOSSÁG, HUMOR ÉS NEVELÉS KÉRDÉSE BARÁTH FERENC MUNKÁIBAN

Baráth Ferenc a Lónyai református gimnázium tanára ahhoz a nivós, nemzetközileg tájékozott, több nyelvet beszélő református liberális értelmiséghez tartozott, amely számára a hazaszeretet, a protestantizmusból főként a kálvinizmusból táplálkozó liberális értékek rendkívül fontosak voltak. Döntő hatást gyakorolt rá a skóciai peregrináció, amelyet a *Church of Scotland* teológiai-lag konzervatív iránya, a zsidómissziót végző evangélikák irány hozott létre.¹ Ő azonban inkább a teológiai liberalizmussal szimpatizált. Nagyon érdekes arra odafigyelnünk, hogy a konzervatívok és liberálisok között az eltérő teológiai vélekedés még nem jelentette azt, hogy politikai világnézetük nem egyezhetett vagy legalábbis meghatározó kérdésekben nem voltak komoly közös metszéspontok mind Magyarországon mind Skóciában. Különösen igaz ez a patriotizmus kérdéseire nézve. Azonban ennek a kérdése külön kutatásokat érdemelne.

Baráth hazatérése után csatlakozott a Pesten csoportosuló liberálisokhoz, akik az angol és skót társadalmat, mintának tekintették és követendő példaként mutatták be a magyar közönség számára. Ennek egyik eszköze éppen a *Vasárnapi Újság* volt, amely a református nemesi és paraszti származású értelmiség és a kialakuló nemesi középosztály gondolatai közlésének egyik jelentős platformja volt. 1867-től Pákh Albert után a kolozsvári származású, református Nagy Miklós lett a főszerkesztő, aki mélyen beépült a református elitbe.²

A közízlés és közfelfogás befolyásolásában nagy szerepet játszott a Vasárnapi Újság. Nagy szerkesztősége alatt az újság közművelődési lappá kezdett válni 1871-72 után.³ A szerkesztő közvetítő állásfoglalása miatt a „népes és sokrétű szerzői gárdája kizárta az egyértelmű szellemi (és párt-) orientáció lehetőségét, mégis többségben voltak a nép-nemzeti irányhoz tartozó írók s az ellenzéki, nemesi idealizáló és konzervatív eszmeiségű értelmiségiek, tudósok.”⁴ Ebben a körben bőven jutott a református értelmiségnek is hely.

Nagy családi és felekezeti háttérének, valamint irányultságának köszönhetően a szerzők között bőven találunk reformátusokat és olyanokat, akik a

protestantizmus és liberalizmus szavak közé egyenlőségjelet tettek, de felekezetiileg katolikusok, unitáriusok vagy éppen más vallásúak voltak.⁵ Ők tovább éltették a Széchenyi óta tartó angol és skót eredmények átültetését a magyar társadalomba. Számukra valóban példakép a „hatalmas, szabad és vendégszerető Albion”. Buzinkay Géza rámutat, hogy a „*Vasárnapi Újság* érdeklődését, szellemiségét legerőteljesebben a technikától az útleírásokig minden területen uralkodó angol tájékozódás szabta meg. A fejlődés útja és eszközei, a modern kor haladása és civilizációja s általában a világnézet, az ideológia területén az angolszász világ jelentette a vezért a lap számára. A technikai kuriózumvilágban inkább az Egyesült Államok az elméleti kérdésekben, a tudományokban és életformában inkább Anglia. Nem jelent meg szám angol könyv- és cikkismertetés, fordítás, úti beszámoló és az angliai tudományos eseményekkel vagy tudósokkal foglalkozó kisebb-nagyobb cikk, portré nélkül.”⁶

Ezekkel szemben a „német vonatkozású hírek, cikkek többsége a politikához kapcsolódott, olykor az ipari eredményekről számolt be. Már a német szépirodalomra is alig figyelt a lap. A francia élet és kultúra állandóan rokonszenves formában jelent meg, de főként csak rövid hírekben, kisebb részben a portrékban és a szépirodalmi publikációkban. A hetilapban egyértelműen látható az angolszász és skót témák dominanciája. Az írók közt számos volt edinburghi peregrinus diákot találunk. Ezek közül többen lettek bel és állandó munkatársak. Baráth Ferenc, a pesti református főgimnázium tanára két éves skóciai tartózkodása alatt levelezéseivel, azután pedig számos írásával az egyik angol és skót referens szerepét is töltötte be György Endre nemzetgazdasági író mellett. Az edinburghi évei után a pesti teológián filozófia tanárként tevékenykedő Dömötör János, a Baráthtal egy főgimnáziumban tanító Dapsy László és Komáromy Lajos nagyon komolyan kamatoztatták az Edinburghban és Londonban töltött éveket. Ők is számos angol és skót témáról írtak az újságban.⁷ Friss élményeik és fenntartott kapcsolataik alapján tudták ekkor – Magyarországon sem előbb, sem utóbb nem látott mennyiségben és mélységig – ismertetni Angliát és Skóciát és azok szellemi életét. A szigetországi példa a megvalósítandó technikai, civilizációs, műveltségi és politikai célt jelentette számukra – és világosan megnevezte a társadalmi problémák megoldásának útját, modelljét is.”⁸

Az ösztöndíjas diákokon kívül Liptay Pál útirajzaival s az angliai és amerikai magyar vonatkozásokról szóló remek sorozataival (1871, 1873) vonzotta az érdeklődő közönséget. Szász Károly, későbbi református püspök fordításaival és verseivel járult hozzá a lap arculatának színessé tételéhez. Az élénk angol és skót barátságon túl a brit életforma, az angliai és skóciai szellemi, társadalmi és politikai események sokszínű bemutatására is sor került. A skót társadalmi életbe való betekintésre a magyar református egyház és a skót protestáns egyház

közötti igen szoros kapcsolatok révén nyílt mód.⁹ Ez különösen is a Mária Dorottya főhercegnő segítségével megtelepedett Skót Misszió sokágú tevékenységének köszönhető.¹⁰ Az angol-skót a nevelés, oktatás,¹¹ technika megjobbítása, a szociális intézmények és karitatív tevékenységek meghonosítása, az irodalom és művészet pártolása, a munkásság és parasztság helyzetének javítása mind-mind példaként jelentek meg a hazaiak számára.

Baráth Ferenc Disraeliről szólva írta, hogy nemcsak a magyaroknak, hanem egész Európának azért fontos Anglia példáját figyelnie, mert ott képzelhető el „a munkás kérdésnek ... transactio útján történő, békés megoldása”, amire „... legnagyobb gondolkodói évek óta készítik elő az angol közvéleményt, mindenik társadalmi osztályban.”¹² Az egyszerű magyar vidéki fiatalember úgy tűnik nagyon érzékeny volt a munkáskérdés iránt is.

Népi vallásosság és a skót nép jelleme

Az edinburghi hallgatókat nagyon megragadták és lenyűgözték a skóciai tapasztalatok. A kint tanultakat és látottakat tudatosan megpróbálták hazájuk javára fordítani. Balogh Ferentől kezdve, Dapsy Lászlón át egészen Baráthig, de még utána sok-sok évtizeden keresztül a skót kálvinizmus, mint társadalmi minta kerül hazai közönség elé.¹³ Ez a hatás kiterjedt a politikai, a közéleti és egyházi élet minden területére. A fiatal diákok, így Baráth is roppant mélyen magukba szippantották Skócia friss, éltető levegőjét és azt nagyon sokféle formában haza is hozták. A hazai protestantizmushoz oly közel álló eszmeiség: szabadság, függetlenség és egyenlőség eszméjét csak meg, illetve felerősítette a hasonló hagyományokkal rendelkező angol és skót a polgári társadalmi minta, ahol a kálvinista demokratikus elvek évszázadokon át meghatározóak voltak.

Szabadság, függetlenség és egyenlőség

A protestantizmus, mint eszme nagyon meghatározó Baráth világszemléletében. James A. Froude alapján mély tisztelettel ír a skót reformáció hatásáról, mert „nemcsak Skóciának, de Angliának szabadságát is az mentette meg”.¹⁴ Ez a kálvinizmusnak jelentős szerepet tulajdonító szemléletmód jelen volt mind az angol-skót mind a magyar társadalomban. A *presbiteriánus, demokratikus rendszer* kialakítása nagyon fontos volt mindkét nemzet számára a reformáció időszakában és ekkor került a „vallás ügye közel a nemzet lelkéhez”. A reformációról értekezve Baráth nemcsak a demokrácia kialakulásának szerepét (bár ezt

csak közvetve mondja ki) méltatja, hanem kijelenti, hogy az általános közművelődés tekintetében is „csaknem mindent a reformációnak köszönhet Skócia”.¹⁵

A skótokat, mint a magyarokat is, szabadságszerető népnek látja. A kálvinista gyökerű puritanizmus, ahol a szövetség (covenant) megkötése Istennel központi téma volt, mélyen beírta magát a skót vallásos érzületbe. A kiválasztottság tudata, az igaz hit terjesztésének felelőssége és az emberek közötti egyenlőség erre az eszmei alapra épült. Természetesen Baráth tudatában volt annak, hogy az egyenjogúság fokozatosan megvalósulandó volt a társadalmi rétegek között, de éppen az angolok és a skótok szolgáltak ebben is például Európának. Az első polgári forradalom Angliában volt és bizony ott a kálvinizmus szolgáltatta azt a demokratikus világnézetet, amelynek alapján az egyenlőség eszméje elindult. Vallásos eszme jóval a francia forradalom pseudo-vallásosságba futó ateizmusa előtt virágzó demokráciát alakított ki a szigetországban. Számukra nem a dogmatikai kérdések voltak a fontosak, hanem a függetlenség eszméje az állam és az egyház, illetve az egyházak egymás közti viszonylatában. A nemzeti és vallási függetlenségért ők is, mint a magyarok nagyon sokat küzdöttek.

A skótok függetlenségét az angolok vették el „bizony nem kevés pénzébe és vérébe került Angliának a harmadfél milliónyi skót beolvasztása.”¹⁶ „Még a tényleges beolvasztás után is a skót nemcsak a törvényekben és közigazgatásban tartott fenn egy csomó kiváltságot és ősi szokást a maga számára, hanem századokon keresztül megőrizte, a hatalmas angol műveltséggel szemben, jellemének egyéniségén, annak kiválóbb tulajdonait”.¹⁷

A nyelv bája: a szókimondás és gyengédség valamint a vendégszeretet

A skótokat jellembrázolásában *életrevalónak* és *makacsan szívósnak* tartja, akiknél a „modornak, a kedélynek bizonyos nyíltsága, egyenessége, mely az idegent meglepi, elragadja, s mely sokszor bizonyos fokú durvaságig megy”. Ezek után össze is hasonlítja a két népet, a skótot és a magyart e tekintetben és arra a következtetésre jut, hogy ugyanolyan szókimondó férfiak és asszonyok mind a két országban vannak. Egy másik jellemző tulajdonsága a nemzetnek, hogy *gyengéd* és ez számtalan esetben megjelenik a nyelvben is: „dédelgető, szeretgető, gyöngéd szavakban”.¹⁸ A skót közbeszéd sokkal gazdagabb, mint az angol. De Baráth nem áll meg a szóbeli kifejezés dicséreténél. Hangsúlyozza, hogy a gyengéd szeretetét átviszi „nemcsak a személyekre, a kis babára, a gyönyörűséges kis feleségre, hanem a hazai föld kedvenczebb állataira és madaraira is.”¹⁹ A skót nyelv bája is megragadja őt, melyre jellemző a „széles skót accentus”. Hogy mennyire megmaradt a skót nyelv még az angolban is amellet így érvel:

„Burns költeményeihez egy egész külön szótár kell, hogy megértsük scotticismusait”.²⁰ Aki valaha is élt Skóciában és olvasta Burns verseit ma is megérti miről is írt. A református peregrinus diáknak feltűnt a környezetének nyíltsága és érdeklődése Magyarország iránt. Kiemeli a skótok vendégszeretetét. Hollandiával összehasonlítva Edinburghban a diákok valóban bekapcsolódtak a társadalom életébe és rengeteg meghívást kaptak. Ezzel szemben a kontinensen a diáktársaik alig-alig nyertek betekintést a hollandok magánéletébe.²¹ Mindez összefüggésben volt a skótok vallásos közösségi életével, amelyet a fiatal diák nagy meglepetésére igen intenzíven éltek meg. Olyan pezsgő egyháztársadalmi élettel találkozott Baráth, amelyet itthon sose látott. A skót kegyesség arculata évekkel később is mély benyomásról tanúskodott életében.

A puritán gyökerű evangelikalizmus jelenléte a skót társadalmi életben

Baráth egyik írásában, amelyet az arisztokráciát és a felső középosztályt képviselő Lórántffy Zsuzsanna Nőegyletben olvasott fel, kiemeli a skót kálvinista kegyesség sajátos arculatát. „Ott komolyan veszik Krisztus tanát s érzik és tudják, hogy a földi élet, a maga ezer bajaival, csak így nyer bizonyos nemesebb tartalmat s adhat némi boldogságot”.²² A boldogságnak egyetlen módja van – mondja: „ha másokat boldogíthatunk”. Itt nagyon jól megragadható Baráth érvelésében saját keresztyén hitvallása is. Kiemeli, hogy a skótok keresztyén hiten alapuló adakozása páratlan szerte a világon. Valóban ezzel nem túlzott Baráth, hiszen a puritanizmus örököseként megjelenő evangelikalizmus olyan mértékű vallási buzgóságot eredményezett, amely ritkán valósult meg a keresztyénség történetében ilyen hosszú ideig és olyan nagy mértékben. A skótok árvaházakat, utcalányoknak menhelyeket, a szegény gyermekeknek étkeztetési helyeket hoztak létre. Bel és külmissziói célokra az egyszerű skót munkástól kezdve a hivatalnokokat egészen a gyárosokig minden társadalmi réteg rengeteget adakozott társadalmi és egyházi célokra. Az egyházi és társadalmi élet a sokszor teljes átfedést mutatott a skót kálvinisták számára. A vallás olyan mértékben átitatta azt, hogy még vasárnap is – Baráth nem kis meglepetésére – mindenki csak az istenes dolgokkal foglalkozott. A kálvinista skótok adakozása tette többek között lehetővé az edinburghi magyar ösztöndíjat is, amelyért szinte minden egyes diák, így Baráth is számtalan alkalommal hálás szívvel emlékezett meg.

A puritanizmusból származó kálvinista kegyességet külön értékeli. Ennek pozitív hatásai jelentkeznek a magas közerkölcsiségben, a már említett adakozásban, és a gyermekek vallásos nevelésében a vasárnapi iskolákon keresztül.²³ Baráthot meglepte a hazai sivár lelki élettel ellentétes gyakorlatias és buzgó

keresztyénség. A naponta elmondott asztali imádság és az áhítat szerves része minden skót életének. Ez utóbbi különösen is megragadta figyelmét. „A nap házi istentisztelettel kezdődik, és azzal végződik ahol ismét a családfő a pap. S nemcsak a család tagjai vannak jelen, hanem az összes cselédség is. Mindenik kap egy zsoltárt és bibliát, s a szegény, kenyérért dolgozó árva szolgáló ott énekel és imádkozik kisasszonya mellett, valamennyiőjüknek olvassa és magyarázza a bibliát a család feje, ha egyszerű szatócs vagy kiterjedt földbirtok ura. *Az Isten előtti egyenlőség* (kiemelés Baráthtól) egy pillanatra megvalósulva, de megvalósulva minden nap.²⁴ Imponált neki a vasárnap szentségének megtartása is, bár egy kicsit túlzónak érezte a szigorúságát, de itthon is követendőnek tartaná az Istennek szentelt pihenés idejét. Megértően nyilatkozik a skótok vallási türelmetlenségéről is, mert az a sok jó, amit tőlük kap, amellyel példát mutatnak, felülírja a vaskalaposságuk fogyatékoságát.²⁵

Vallás, mint erkölcsnemesítés eszköze a nevelésben és az oktatásban

A fiatal magyarországi diáknak is, teológus társaihoz hasonlóan, feltűnt, hogy az *egyház és vallás ügyének* „rendkívül nagy szerepe van a mindennapi életben [...] A nép éjjel nappal az egyház ügyeivel foglalkozik. A hétköznapi beszédben ez a legdominánsabb téma. Szája tele bibliai mondatokkal, melyeket gyakran meglepő, tréfás humorral alkalmaz, meghallgatja és szigorúan megbírája a predikációt, ellenőrzi a papot, hogy „egészséges tanokat” hirdet-e”.²⁶ Feltűnő, hogy a peregrinus diák nem egy puritán, vaskalapos, öröm nélküli keresztyéniséget lát, ahogy esetleg a „törvénykezésre” hajlamos skót presbiteriánus vallássosságot ábrázolhatta volna, hanem a humort és az egészséges kedély meglétét emeli ki. Itt még a nép tisztelettudóan tekint fel a papjára. Talán az eszményi papi és tanári képet itt kezdi megfogalmazni maga számára, hiszen rendkívüli szimpátiával ír a nevelő, példaadó „mesterként” tevékenykedő lelkipásztorról. „A lelkész, ez a jó tisztas alak, akinek semmije sincs, mégis mindene van, ki tanít, fedd, jót tesz, szeret, enyeleg és tréfál híveivel, mindeniket a maga idején, s kiről annyi tréfás vonás van följegyezve a skót nép kedélyében”.²⁷

A skóciai a diákokat tudatosan nevelő és képező hatás valószínű hozzájárult annak a tanári szemléletnek a kialakításához, amely Neumann (Molnár) Ferenc írónak, mint kisdíáknak egy életre szóló élményt adhatott. A kinti tanárai Baráthnak is sok könyvet adtak a kezében és ő is ugyanezt tette, mint tanár. Jáki László véleménye valóban azt a feltételezést látszik alátámasztani, hogy szemléletére a skót kálvinizmus hatott.

„...Baráth tanácsára Neumann (Molnár) Ferenc először magyarul olvasta Dante Pokol című könyvét, majd ugyanezt német fordításban. Ezután megfogadva Baráth Ferenc tanácsát – írja a szerző – finnül kezdett tanulni, az egyetlen nyelven, mely valamennyire hasonlít a magyar nyelvhez... Annyira haladt a finn nyelvben, hogy szótár segítségével el tudta olvasni a Kalevalát, a finn nemzeti eposzt. [...] Hatásának lényege – és az a könyv fő mondanivalója –, hogy Molnár Ferenc Baráth Ferenc előadásai nyomán olvasókönyvet készít, s azt feltételezhetően 50 példányban sokszorozítja osztálytársainak. Balogh Mihály gazdagon dokumentált könyve alapján aligha kétséges, hogy ebben az esetben is nehezen megragadható pedagógiai hatásról van szó. Baráth sem, Molnár Ferenc sem volt „akárki”. Gondolunk itt Baráth felkészültségére, külföldi tanulmányaira, tudományos publikációira, egyéniségére, személyiségére, és Molnár családi hátterére, édesanyja irodalmi, színházi érdeklődésére stb.”²⁸ Baráth azt teszi, amit ő is megtapasztalt a kálvinista Rómában, Debrecenben, majd pedig Edinburghban is látott tanáraitól. A fiatal tanár valóban örömet lelte az oktatásban.

Kint tanulmányai alatt ébredt rá, hogy az iskolarendszer kialakítása mellett, amelyre egész Európában hangsúlyt fektettek a protestánsok a skótok egy dologban előbbre jártak: „a biblia olvasása naponként kétszeri foglalkozásává tétetett a népnek, abba a korban kiszámíthatatlan jó hatású volt. Az értelem és kedély képezését nem számítva, az olvasni tudás képességét megőrizte az egyszerű földműves vagy napszámos családokban, kik az iskolákból kikerülve, talán soha könyvet nem fognak, ha öreg bibliájok nincs, melyet esténként a tűzhely körül ülve annyi gyönyörűséggel olvashatnak”. Baráth csakúgy, mint Balogh Ferenc, Csiky Lajos és Szabó Aladár debreceni és pesti diákok, későbbi teológiai professzorok nagyon fontosnak tartotta a bibliás nevelést.²⁹

Rámutatott, hogy még volt a Biblia olvasása mellett, egy másik nevelési eszköz is „mely szintén az egyház kezéből került ki”. Kiemeli e lelkészek szerepét az egyház (ön)kormányzati forma kivívásában, akik „felvitték a szószékbe az ügyet, s ott fejtegették, izgatva és tanítva. Ezáltal a nép nemcsak magáévá tévé a kérdést, nemcsak az érdeklődést fokozódott benne a legmagasabbra, hanem egyszersmind a kérdés vitatását kivívén a mindennapi életbe, értelme e vitatkozásokban erősödött, gazdagodott, s folytonosan nemzedékeken át foglalkozásban tartatván, rendkívüli fejlődést vett, visszahatván az élet egyéb köreire is”.³⁰ Baráth nagyon találóan rámutatott a kálvinizmus demokráciát kialakító szerepére, amely Európa szerte párját ritkította Skóciában. Ez a helyi szinten *kívívott önkormányzatiság*, amelyet a jelentett, roppant meghatározó módon befolyásolta a skótok szabadságszeretetét, „amelynek párját hiába keresünk egyetlen európai népnél. *Nem csoda, ha ez a nép szereti egyházát.*”

Baráth társadalomtörténeti interpretációt alkalmaz és az 1870-ben írott cikkében nem említi azt a szempontot (talán mert számára teljesen nyilvánvaló volt), hogy az evanglikál, belmissziói irányzat nagyon komoly szociális tevékenységet folytatott a különféle presbiteriánus felekezetekben és abban a puritanizmusból fakadó hit, kegyességnek fontos szerepe volt. Ez a lelki mozgatórugó sok esetben természetes módon kapcsolódhatott a demokratikus, racionális alapon nyugvó liberális eszmékhez. Skóciában sok esetben látható a populáris progresszív konzervativizmus összekapcsolódása a liberális értékekkel éppen azért, mert azok a kálvinizmus demokratikus hagyományaiból (is) nagymértékben táplálkoztak. Az 1897-es írásában már ezt leírja. Erre magyarázatot valószínű, hogy a két cikk eltérő irányultsága ad.

A skót nép fő jellemvonásaként tartja számon az egészséges ravaszságot, amely nem engedi, hogy rászédjék sem ítéleteiben sem véleménynyilvánításában. Pozitív értéként említi az erős nemzeti érzelmet „amely minden valamire való népnél megvan”, továbbá azon képességét, hogy a helyzettel gyorsan meg tud alkudni és ösztönszerűen kerül az élet viszonyai közt az ideálist. Baráth, mint kortársai Kovács Ödön, Ballagi Mór vagy éppen előljárói Török Pál, Szász Károly akár magyar, akár zsidó vagy éppen szlovák származásúak voltak mint Székács József mindannyian teljes természetességgel összekapcsolták a patriotizmust a liberalizmussal. Végül pedig valószínű, hogy egyik leendő fő pedagógiai elvét fogalmazta meg hogy „minden valamirevaló népnél megvan az igazi kedélyes humornak rendkívüli gazdagsága, mellyel bearanyozzák min-tenegy az egész élettel, egy-egy pillanatnyi fényt, elevenséget, derűtséget adva legkomolyabb ügyeinek, mely annyira természetük, hogy mindig, mindenütt nyilatkozik nálok, apró dolgokban úgy mint az élet legfontosabb cselekvéseiben, legmagasabb kérdéseinél, valamint a halálos ágyon”.³¹ Így Baráth skót jellemábrázolásában az életet alapvetően és mélyen átjárja a humor, a kálvinista szabadságszeretet, az önkormányzatiság, a haza és egyházszeretet.

Nagyon jól érzékeli a társadalmi átalakulás folyamatát, amikor a skót felsőosztály világpolgárrá kezd válni a birodalom megnövekedése miatt, míg a középosztály továbbra is fontosnak tartja a nemzeti eledeleket, ruhát és szokásokat”.³² Baráth egyaránt lát pozitívumot és értéket a világpolgárrá, angollá váló és a hagyományait ápoló skót társadalmi rétegek attitűdjében. Ez a közvetítő álláspont tetten is érhető az adomáról, a humorról való felfogásában.

A skót humor nagy rajongója volt. Diákévei alatt ismerkedett meg Edward Bannerman Burnett Ramsay, röviden Dean Ramsay anglikán esperes igen népszerű könyvével, amelyből előszeretettel fordított. Az 1858-ban „*Reminiscences of Scottish Life and Character*” címmel megjelent könyv számos kiadást ért meg mikor 1867 után a fiatal Baráth kezébe vette.³³ Mivel a könyv a nemzeti karakter

jellegének fontosságát hangsúlyozta és egyben rendkívül szórakoztató is volt a téma nagyon jól beillett a Vasárnapi Újság arculatába. Baráth cikksorozata elején bemutatja a munkát. Ramsay könyve hat részből áll. Az első az általános vonásokról szól, a második a vallásos érzelemről és cselekedetekről, a harmadik a régi skót vendégeskedésről, a negyedik a régi cselédekéről, az ötödik a „skót nyelvben és közmondásokban megnyilatkozó humorról, s a hatodikban vegyes tréfás történetekről”.³⁴

Humor, esztétika és népnevelés: az angol és skót humor hatása Baráth Ferenc felfogására

Baráth számára a humor nem csupán szórakoztatás volt, hanem a széles világlátás, az ismeretek bővítésének egyik hathatós eszköze. Egy-egy nép jellemét éppen a humoron keresztül lehet alaposan megismerni. Először a szórakoztatást jelöli meg. „Akik ebben oly kitűnő adomákat és elven vonásokat fognak találni, amelyek az olvasás után is egy-egy félórára a legkellemesebb nevető izgatottságban fogják tartani az idegeket. Nálunk magyaroknál, a kik ráérünk az utazáson kívül is az olvasásra, bizonyosan ebéd után olvasmányképpen fogta volna ajánlani, amihez mi azt tesszük hozzá, hogy aki igazi lelki gyönyörűséggel akar eltölteni egypár órát, ebéd után vagy vacsora után, vagy annak bármely részében vegye elő Dean Ramsay könyvét, s célja el van érve.”³⁵ Másodsorban aláhúzza, hogy „az élvezeten kívül ismeretben is gazdaskodik az ember ez olvasmány által. Valamely nemzet jellemének, gondolkodásának, kedélyének megismerésére alig van egy-egy kitűnőbb eszköz, min azon nép adomáinak, tréfás mondásainak, feltűnő sajátságok a mindennapi élet egy vagy más körében, mutatkoztak és mutatkoznak, s amelyekben éppen azon nép kedély-világának termékei nyilatkoznak. Ezek különböztetik meg az egyént az egyéntől, a nemzetet a nemzettől.”³⁶ Harmadszor a humort alkalmazó írónak, mint erkölcsbírónak kell szerepelnie a társadalomban és az igazságot kell szem előtt tartania.³⁷ Ezt az utóbbi szempontot fejti ki később egyik, a politikai élclapokat bíráló meghatározó cikkében.

A politikai élclaptípus virágkorát a mértékadó szakma 1867-1875 közé teszi.³⁸ Ez a korszak éppen az, amikor a fiatal diák Baráth Edinburghban megismerkedik Dean Ramsay írásaival és érdeklődése, többek között, a humor iránt felé fordul. Ennek az oka, hogy a kiegyezés után a szólásszabadság és a sajtószabadság soha nem látott helyzetbe kerül. Megélénkült a közélet és az élclapok visszatükrözték a folyamatosan változó politikai irányzatok, szellemi irányzatok sokféleségét, amelyet lassan kezdtek kikristályosodni eltérő társadalmi

és világnézeti platformokon. Az élclapok fennmaradáshoz: „olyan befogadó rétegek, csoportok létezésére volt szükség, melyek igénylik és fenn is tartják az élclapokat. A polgárság és értelmiség ekkor még fejletlen, kis létszámú volt, helyettük a pártok hívei tartották fenn az egyes lapokat.”³⁹ Az élclapok irányultsága is kezdett változni a kiegyezés után. Ezt követően „már nem lehetett pusztán a „magyart” az „idegentől” védő élclapot csinálni. A „magyarból”, hatalomra kerülén, ellentétes osztályok, rétegek és csoportok lettek, s főként a védekezés passzivitásából az építés és önigazgatás aktivitására kellett átváltani. Anekdotázni persze továbbra is lehetett, tette is az *Ústökös*, azonban egyre inkább „a régi szép idők” lapos nosztalgiájának megszólaltatójává vált.”⁴⁰

Az élclapok egyértelmű kötődése a pártpolitikához a kortársak előtt sem volt kétséges. A politikai élethez hasonlóan mindenegyus élclap besorakozott valamelyik oldalhoz. Így a Borsszem Jankót a *Reform* (1869-1875) párjaként, az *Ústököst* a *Hon* (1863-1882) ikertestvéreként, – a *Ludas Matyit* a *Nép Szaváéként* (1868-1872), a *Mátyás Deákot* a *Magyar Állam* (1868-1908) párjaként tartották számon. Fabó Edit rámutat, hogy a *Borsszem Jankó* állami büdzséből való támogatottságát valamennyi élclap szóvá tette.⁴¹ Legtöbbet a *Bolond Miska* támadta a rivális élclapot és politikai erőt.⁴² Andrassy és Ágai, mint Lopszem Jankó és Julia gróf gyakran szórakoztatták párbeszédeikkel a lap olvasóit.⁴³ A legsúlyosabb szavakat a Ludas Matyi használt, amely Ágait Andrassy láncos kutyájaként jelenítette meg.⁴⁴ A lapok értékelésénél Buzinkay szerint az élclapok sivár, olcsó és szűk látókörű ellenzéki politizálásából egyetlen lap tört ki, a *Borsszem Jankó*.⁴⁵ „Úgy is, hogy politizálásának volt eszmei alapja, távlata és látóköre, s úgy is, hogy a politikát csak, mint a művelődés és társadalmi haladás jelzőjét tartotta fontosnak. A többi lap elsősorban arra használta az élclap különleges helyzetét, hogy politikai ellenfeleit az eszközök válogatása nélkül támadja, az érvet leggyakrabban durvasággal helyettesítse, a *Borsszem Jankó* viszont politikai élű írásaiban, karikatúráiban is jellemzésre és ismeretek terjesztésére törekedett”.⁴⁶ Ennek a véleménynek némiképp ellentmond éppen a fenti szerző által is idézett Baráth Ferenc féle tanulmány, amely ma is imponálón mértékadó módon illeti kritikával mind a két politikai oldalt „alázatosan” kiszolgáló élclapban, humorban kiszolgáló kritikát.⁴⁷ A kortárs Baráth szerint a *Borsszem Jankó* is igencsak elfogultan és egyoldalúan írogatott. „A magyar élclapokról” című írása egyaránt kritikusan szemléli mind a kormánypárti mind pedig az ellenzéki élclapokat. A fiatal tanár írása valójában egy kiegyensúlyozott remekmű, amelyről semmilyen értelmiségi nem mondhat le ma sem. Írásában szellemesen vezeti fel alapállását, mely szerint eddig (1874) senki se illette kritikával a kritikusokat. Már a gondolat felvetése is zseniálisan újszerű volt, amelyet így fogalmazott meg: „Óvakodás volt-e ez a tisztességes

úri ember részéről, aki tartózkodik a vásott, ingerkedő bohócczal szóvitába elegyendi, nehogy ő is megkapja magáét, amit így talán elkerülhet? Avagy lenézés, kicsinylése az élclapoknak és azok hatásának.”⁴⁸

Mindkét esetet helytelen állásfoglalásnak tartja, mert az első esetben gyöngeség a másikban pedig mérhetetlen tévedés hibájába esik bele az ember. Baráth esztétikai és erkölcsi szempontból bírál. Nagyon elmésen érvel amellett, hogy az élclapok éppen azt nem teszik, amire hivatottak volnának. Nem művelik a közönséget. A helyesen felfogott erkölcsbíró „magas székéből (mert tulajdonkép *csak ott* van helyök és *sehol másutt*)” többé-kevésbé lesülyedtek, vagy sülyedőben vannak az utczai vásott gyerkőcz vagy a mulattató bohócz kategóriájába, akik bántalmának minden tisztességes ember ki lehet téve a nélkül, hogy onnat föllebbezés lenne akárhová”.⁴⁹ Ezt a gondolatot ismétli meg egyik kedvelt angol regényírója jellemzésénél is: „Thackeray, az erkölcsbíró, sehol sem olyan erős és szigorú, és tegyük hozzá, megható és gyöngéd, mint e két munkájában”.⁵⁰ Ez a két munka *Humoristák* és *A négy György* volt.

Baráth nagyon kedveli a humort, a politikai élcet is, de úgy véli, hogy nem mindegy „*min* nevet, vagy *mit* gúnyol ki egy nemzet, élclapjaiban: az épen olyan fontos, mint az, hogy min sír, vagy min lelkesül”.⁵¹ Keményen ostromozza a mindkét oldalon megtalálható élclapokban hogy „vajon eltalálták-e mindig a határpontot a szent és a szentségtelenközt, a hangot, a modort s a hogy valamely tárgyat kicsúfolni lehet, az igazságot és méltányosságot, amelynek *ott is* meg kell lenni, a határt, a melyen túllépni nem szabad”.⁵² A fiatal tanár itt is az erkölcsi ítéssz nevelői, tanítói szerepét tartja szem előtt és azon báncódik, hogy mennyire elmaradtak az élclapok a kíváncsú mércétől. Véleménye lesújtó, mert a „mi élclapjainkban”, ahogy éppen ma is történik a 21. században nem találjuk meg az igazság és erkölcsi magasság iránti igényt. A liberális eszméket nagyon kedvelő szerző itt megmutatja értéktartó (a konzervatívnak szó itt nagyon félrevezető lenne) és értéket adni kívánó álláspontját, vagyis hogy az élclapoknak jogukban áll másként vélekedni a határokról. Ezek után velősen megfogalmazza velük szemben állásfoglalását és egyben társadalompolitikai hitvallását is, mely szerint „azonban se hatásukat kicsinyelni, se őket a kritika alól kivonni nem lehet, a közerkölcsiség kára nélkül”.⁵³ Baráth egyáltalán nem eltúlzott hangon figyelmeztetett az elemző kritika veszélyes elmaradására, mely miatt élclapjaink gáttalan szabadságban képzeltek magukat, a pártpolitikai harcokban szinte minden eszközt kíméletlenül felhasználtak, s „a párt-szempont az igazság szempontját mondhatni egészen elnyelte”. Szemére vetette a „komoly kritikának”, hogy nem vette észre: az élclapok néhány év alatt milyen jelentékeny mértékben módosították a közönség ízlését. Roppant jól ragadja meg az élclapok befolyásának súlyát, mivel amiket írtak, „azoknak mély, komoly

erkölcsi hatásuk van a nemzetre, néha nagyobb, mint a komoly lapirodalom jelentékeny részének összevéve...”⁵⁴

Az élclapok feladatát abban jelöli ki, hogy az erkölcs bírái legyenek a „nemzet dolgai fölött, s annyiban annak irányzói, csakhogy az ítélet és nevetés álarcza alatt mondják ki, éppen mint a satirai és humorista költő. S jól mondja Arany: ‘A bolondot, ha bolondoz, neveti a sokaság, De ha okos nincs szavában, időt vele te ne tölts’”.⁵⁵ Baráth szépen bontja ki miként is képzei el az erkölcsi ítétsz szerepét. A társadalomkritikának a célja, hogy megjobbítsa az embereket a humor, élc és szatíra sajátos keverékével és nevelje a tömegeket. A magyar sajtó története e részének történetírója szerint: „A református gimnáziumi tanár és irodalomtörténész Baráth kritikája konzervatív fenntartásokkal értékelte az élclapokat, s éppen a kor és az élc, a kor és a szatíra szükségszerű összefüggésére nem figyelt fel. áit nem a műfajhoz méretezte, így fejlődésének sem adhatott irányvonalat – viszont a lapok merev pártpolitikai függésének veszélyére rávilágított.”⁵⁶

Ennek az állításnak éppen ellent mond Wintermantel István tanulmánya. A szerző találóan rámutatott, ahogy a fenti Arany János idézetből is érzékelhető, Baráth éppen az Arany László által elindított irányát képviseli. Mindkét egykori nagykőrösi diák a komikum területén a szatírának adja az elsőbbséget éppen annak realista, társadalombíráló jellege miatt.⁵⁷ Baráth konzervatív gyökerű nemzeti liberalizmusa éppen a műfajnak a kereteit jelöli ki. Ő pontosan védelmezi a nagyon radikális, szatirikus kritikát, de tudni véli a határt is. Ez pedig az erkölcsi nevelés magasztos és tiszteletre méltó célja. Az élc ezért sose lehet gátlástalan, lekötözött, elkötetett valamelyik politikai irányba és alpári pedig végképp nem. A református tanár valóban az erkölcsnemesítő bírói széket ajánlja. Wintermantel aláhúzza, hogy Baráth Ferenc teszi a legnagyobb engedményt a szatíra humorba való emelésének. „A szatírárt nemcsak beengedi a komikus körébe, hanem a humornak elengedhetetlen részévé teszi”.⁵⁸ Ha elfogadjuk Szalay Károly szemléletét, mely szerint a komikum az a közös „ősanyag”, amelyből a szatíra, a humor és az ironia származik, akkor érthetővé válik Baráth állásfoglalása is.⁵⁹ Érdemes megállni itt egy kicsit és a kortárs angol és skót irodalmat tanulmányozni e tekintetben. Ott a humor és a szatíra több írónál is találkozunk. Ez a hatás, lehet, hogy éppen Skóciában alakul ki vagy válik tudatossá, amennyiben ezt még otthonról hozza a fiatal református diák.⁶⁰ William Thackeray Macpeaceről írott hosszú tanulmánya alapján feltételezhetjük, hogy itt nem feltétlen Arany hatásáról van szó csak, hanem egy független angol hatást is láthatunk, amely valószínű a két edinburghi évnél köszönhető.⁶¹

A humornak helye úgy a regényben, mint az élclapokban. Ezt legkiválóbban Thackeray angol regényíró valósította meg. Tanulmánya elején így jellemzi őt:

„elbeszélő, és moralista: rajzoló és satiricus; kegyetlen bírása a jellemeknek és erkölcsöknek, kigúnyolója még önmagának is, a nélkül, hogy megszűnnék emberszerető lenni; nagy tanítványa és utóda a XVIII. század angol humoristáinak, – csak hogy magasabb morállal és nagyobb művészettel, – akikkel, s a kiknek korával annyi előszeretettel foglalkozott egy pár művében”.⁶² Nemcsak irodalomelméletileg érdekes Baráth tanulmánya, hanem hatástörténeti szempontból is. Feltételezésünknek, mely szerint az csak Aranynak tulajdonított hatás nem állja meg a helyét éppen a tárgyalt tanulmány ad igazolást. Baráth metsző kritika alá vette mind a Jókai által szerkesztett népi irányultságú *Üstököst* mind az Ágai Adolf által szerkesztett *Borsszem Jankót* is. Az előbbi „*paraszt szájjal teszi*” azt, amit a másik „*a rouénak eltakaró finomságával*”. „Egyben tökéletesen megegyeznek, hogy trágárságokat, a szemérmet sértő élczeteket szeretik olvasóiknak föltálatni”.⁶³ Ezekben a sorokban is nagyon világosan tetten érhető az erkölcsi ítésez, az arany középutat választó szerep.

Úgy tűnhetett, hogy túlságosan idealisztikus az élclapoktól elvárni, hogy humoros formában vagy éppen olykor szatirikus hangvételben megfogalmazzák meg a kritikájukat és így töltsék be az erkölcsbírói szerepet. Nos, Baráth pontosan arra a Skóciában szerzett tapasztalataira hivatkozik, amelyet mint mintát ad a magyar hírlapíróknak. Az angol *Punch* éppen ezt az ideális eszményt tartja fenn, mégpedig kiváló módon. Ideírta a Thackeray *Jeames' Diary* és a *Snob Papers* élcis munkáit, amelyeket a fiatal tanár nagyon kedvelt.⁶⁴ Baráth stílusa magával ragadó, hiszen írásában éppen ő is azon élcelődik, hogy a Borsszem Jankó a *Punch*-ban közölt humort hogyan is mondaná el. Friciska ez a magyar élclapoknak. Találó is. Keményen ostromozza mindkét politikai irányzat székértelőjéül szegődött élclapot amiatt is, hogy „semmiféle magán egyén rovására a nagyközönséget mulattatniok nem szabad: az általános erkölcsi törvény tiltja”. Itt a *Borsszem Jankó* gátlástalan és határokat nem ismerő személetét bírálja, majd az *Üstököst* is elítéli a „botrányosan ízléstelen” Kotlik Zirzabella alakja miatt.⁶⁵ A magyar élclapok háborúját is összehasonlítja a skóciai tanulmányi ideje alatt megismert *Punch* és Disraeli közötti viaskodással és rámutat, hogy elegánsan, úriember módján is lehet viselkedni a metsző kritika gyakorlásakor.

Baráth Skóciában szerzett hatása egyértelműen tetten érhető gondolkodásában. Az angol és skót szatirikus hangvételű humor számára a minta, ahol szerinte megvalósul az élclapok küldetése. Erre hozott fel példákat majd azokat így kommentálta: „Az élclapok csak abban különböznek e tekintetben a komoly lapoktól vagy könyvektől, hogy ezt az ot *nevetve* mutatják fel. De ha ezt nem hirdetik, nincs joguk rá, hogy csak egy pillanatig is éljenek. Mindaz, aki a nyilvánosság előtt fölemeli szavát, vagy igazságot mondjon, a maga legjobb meggyőződése szerint, vagy pedig ne szóljon egy szót is”.⁶⁶ Szigorú

bírálat ez, hiszen az élclapok elsődleges célja a politikai felhangolás és a szórakoztatás volt, amely nem riadt vissza a vulgáris kiszólásoktól sem.

Hogy milyen eszményképet képzelt el Baráth azt jól mutatja az irodalom jeles angol és skót személyeiről vallott felfogása. Thomas Carlyle-t és Thackeray-t egyformán humoristának és erkölcsbírónak látja Baráth. Ez a megállapítás elsőre meglepően hathatott, hiszen sokan regényíróként ismerték őket. Az előbbi inkább a történelem eseményeire és alakjaira alkalmazza ítéletet, addig az utóbbi az emberek mindennapi életét értékeli regény alakjában. Carlyle a történelemben „hatalmas hirdetője lesz a hősimádásnak, addig Thackeray hadat üzen a regény-hősöknek s irtóbb győzelemre hatja végre hadjáratát, mint bárki más. De szívében ott van a hőstisztelet magva”.⁶⁷ Ezt azzal indokolja, hogy előszeretettel nyúl vissza Shakespearehez. Carlyle eleven leírásaival regényessé tette a történelmet, addig Thackeray oly reálissá tette a regényt, mint előtte senki más, sőt nyíltan és egyenesen legalább annyi realitást követel a regény, mint a historia alakjai s annyi tárgyilagosságot a regényíró, mint a történetíró számára.⁶⁸

Baráth életútjának ismeretében jól körvonalazódik az a személyiség, amely mindig kedvelte a szókimondást, a karakteres megfogalmazásokat, de roppant érzékeny lelkialkatként fontosnak tartotta a határokat is. Talán önnön személyisége védelmében is. Jókait és Thackerayt párhuzamba állítva a következő meglátásra jut: „Az emberi természetnek az a félelemes és szájalomra méltó tulajdonát, hogy az a jónak és rossznak sajátságos vegyülete s hogy bizonyos harmonicus tökélyre eljutni képtelen. S hogy a nagy erők nagy gyöngeségekkel párosulnak s minden reményünk magával és magában hordja saját visszaját és gyöngeségét: kevés ember látta oly tisztán s talán senki sem mutatta föl oly meggyőző és megdöbbentő világosan, mint ő. Tárgyilagosságában, az igazságszolgáltatásban, a melyet minden alakjával szemben tanúsít: van valami rettenetes. Ezért, hogy a naiv *hívő lelkek nem tudták élvezni Thackareyt* (kiemelés tőlem); félnek tőle, visszahúzódnak metsző kése elől. E világnézet tekintetében alig van két nagyobb ellentét, mint ő és a mi Jókaink között”.

A Thackarey rajongó Baráth szerint, míg az angol író az emberi természet e könyörtelen hű rajzában sok részben Keményhez hasonlított, inkább epikai formájú tehetség. Thackeraynél az alanyiség már mint humoristánál is, inkább előtérbe nyomul és színezésének sajátságos jelleget át. Mind a kettőre rámondták, hogy pesszimista. Az árnyalatokat finom rezdüléssel érzékelő Baráth hozzá teszi, hogy ez többre vagy kevésbé igaz, de pesszimizmusuk ténylegesen különböző. „Kemény inkább hasonlít egy gondolkodó philophushoz, a kit ítélő esze tett azzá; Thackeray-é egy katedra szónokéhoz (a mely szerepet sokszor föl is

veszi regényeiben), ki fájó szívvel a világ hiúságáról ‘predikál’. Azé leverőbb; emezében föl-föl villan egy kis derű s a humor napfénye.”⁶⁹

Ezek után a humorista Thackereyt el is helyezi az angolszász irodalomban. Az író nagy realistának tartja, aki minden kortársa felett állt e tekintetben. „Dickensnek talán mélyebb rokonszenve van az ember iránt humora derültebb, napfényesebb. Géniusának egy-egy villanata a jellemzésben megkapó, egyes pontokra iszonyú világot tud vetni: de egészében a jellemfestésben túloz; szereti a végleteket, különösségeket, a melyek pedig nem az életéi.”⁷⁰ Jó érzékkel ragadja meg George Elliot munkásságát is, aki finom jellemábrázolásokat mutat be „s olykor oly finoman bonczolja föl az indulatok, érzelmek száalai a minő munkára csak nő képes. Humora is van, a mint az *Bede Ádám Poyser*néjében oly kitűnő módon jelentkezik; de a tárgy és hang változatosságában korántsem éri utol másik két társát s az élet tragikusabb összeütközéseinek rajzához nincs kellő ereje s ott is inkább csak az egyén bensejének bonczolásában nagy mester.”⁷¹

Egy egészen sajátos felfogást látunk volt edinburghi peregrinus diák irodalomértelmezésében. Baráth kétségkívül eredeti gondolkodó volt, aki rajongott érte, de kritikus is tudott lenni tudatosan felvállalt elfogultsága mellett. Az író az angol próza egyik legnagyobb képviselőjének tartja. Jókait is Gyulai Pál „a legnagyobb magyar humoristának” tartotta pedig annak munkásságát legfeljebb csak áthatotta és színezte a humor.⁷² Ha ezt szem előtt tartjuk, akkor Baráth irodalom felfogása jól beilleszthető a kortárs kontextusba. Szimpatikus számára hogy Thackeray életfelfogása nem naiv és nem a rózsaszínnel festő írók közé tartozik. Ebben azonban nagyban különbözik Jókaitól, amelyre rá is mutatunk majd. A református tanár életútjának végét ismerve úgy érezhető, hogy éppen azon a ponton rokonszenvezett vele, ami benne is megjelent. A humor és a satíra, az öröm és a melankólia együttes léte, sőt mesteri ötvö-zése, amelyben azért mindig a kritikába menekülő realizmus volt az uralkodó.⁷³ Thackeray munkáit „bizonyos melanchonia, a bánatnak és fájdalomnak bizonyos árnya” színezte.”⁷⁴ Vitatja azon álláspontot, amelyet „egy két révedező német asztetikus” és néhány hazai kritikus is képvisel, akik nem tartják őt humoristának. Bizonyos értelemben Baráth elismeri, hogy még a pesszimista jelzőt is rá lehetne aggatni, de „csak úgy és nem általában”. Ennek kifejtésével azonban adós marad. Ragaszkodik ahhoz, hogy a Thackeray által képviselt élces, realista, satirikus humor elengedhetetlen része munkásságának. Egyértelműen nagyon kedveli az angol író, azonban a magyar élclapok felett mondott esztétikai ítéletét erre a nagy íróra is alkalmazza. Az író szórakoztat, efelől nincs kérdés, még ismeret is közöl az emberi élet és lélek legmélyebb bugyraitól. Végül igazi erkölcsbíró, mint Carlyle és Dickens is az.⁷⁵ Taine véleményével talán Baráth is egyet érhetett: Thackeray „azt akarja, hogy minden lapon ítéletet

mondjunk az erény és a bűn fölött; ő már előre rosszálló vagy helyeslő véleményt mondott, és a párbeszédnek és jellemzéseknek nem egyebek rá nézve, mint eszközök, melyekkel helyeslésünket az ő helyesléséhez, rosszállásunkat az ő rosszállásához csatolja”.⁷⁶ Úgy tűnik az igazi erkölcsi ítései mércéjét még ő sem üttötte meg, mert túlságosan is irányított, tendenciózusos a vélekedése. „Ha Thackeray műveit és világnézetét a legmagasabb követeléshez viszonyítjuk, s az kérdezzük, hogy azok adnak-e útmutatást az élet miként való folytatására, megvigasztalnak-e a bánatban, kivezérelnek-e a kételkedésből, fönn tartanak-e a kétségbeesés útján: bizonyára nemmel kell felelnünk”.⁷⁷ A szónoki kérdéssel az író újabb erkölcsi feladatát fogalmazza meg a református tanár. Az irodalomnak útmutatást, irányt kell adnia az olvasó számára, hogy nemesítse és jobbá tegye. Nem elég a realiztikus és elegáns humorral ábrázolt lélek-, kor- és társadalomrajz, hanem szükséges megfogalmazni az igazi üzenetet. Sajátos hívó, népi-liberális kegyességével Baráth így érvel: „Thackeray nem evangéliom. De melyik író az? Bizonyára Shakespeare sem. *Eddigél több evangéliom egynél nem adatott az emberiségnek, amely ott van a könyvek könyvében* (kiemelés tőlem) s, a melynek olvasása, még így is, fél hittől vagy éppen hit nélkül, a szívre vet némi meleg fényt, két ezer év múltán fönnmaradt töredékéből, annak, a mi egykor csupa ragyogás és lobogó láng vala.”⁷⁸ Itt Baráth liberális keresztyén hitvallása is hangot kap, amelyben a Biblia egyértelműen útmutatást ad az emberiség számára. Ezt az üzenetet az evangélium fogalmazza meg, amely a szeretet foglalja legjobban össze számára. Hisz a Szentírás gyógyító erejében: „S míg majd ismét akad valaki, anyának szülötte, a ki magában érzi és képes lesz szavakban kifejezni azt, a mi egy beteg világot még egyszer meggyógyít, s új hitben és szeretetben még egyszer összefoglalja az embereknek egymás gyűlölő és egymással és önmagukkal dulakodó millióit: addig kénytelenek vagyunk azzal élni be.”⁷⁹ Baráth itt valóban kritikusan ítélte meg kedvenc angol humoristáját. Thackeray világnézete – Baráth szerint – abból a meggyőződésből táplálkozott, ahogy az „emberi természet a jónak és rossznak, a gyarlónak és tökéletesnek elválaszthatatlan vegyülékéből van alkotva”.⁸⁰ Ez a felfogás talán közel állhatott hozzá is, hiszen ez a fajta monizmus egyik sajátossága volt a magyar teológiai liberalizmusnak is, amely a transzcendenst és az immanenst azonosította. Baráth népies, bibliás hite is ebbe az irányba tájékozódott és vélhetően éppen ezért volt számára rokonszenves a híres regényíró szatirikus humora, amelyet mint példaképet láttatott és látott. Végül az is egyértelmű, hogy protestáns vidéki kispolgári családból származó Baráth számára vonzó lehetett a Thackeray regényeinek témája, amelyben az angol társadalomból kiszoruló feudális gondolkodást helyettesítő polgári élet- és világfelfogás állt központban. A reformkorban elinduló, a kiegyezés után reményteljesen polgári

berendezkedésre várakozó protestáns értelmiség programja egybe esik az író társadalom kritikájával, amikor a régi világ szatirikus humorral van ábrázolva. Olyan hősök vannak bemutatva a regényben, akiktől az író a dolgozós életet, a munkát megköveteli miközben a sznobizmust, a hajbókolást, álszenteskedést, képmutatást és érzelgősséget képviselő régi világot nevetségessé téve kigúnyolja. A polgárosodó magyar protestáns értelmiség egy jelentős részének ez az állásfoglalás talán társadalmi programot is jelentett. Baráth életében a demokratikus társadalmi berendezkedést elérő skót és angol kálvinizmus éppen ezért válhatott mintává.

Jegyzet

- 1 HÖRCSIK, Richárd: „Az edinburghi magyar peregrináció rövid története” in *Tovább. Emlékkönyv Makkai László 75 születésének évfordulójára*, szerk. Barcza József (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 1988), pp. 161-182.
- 2 Édesapja, Nagy Ferencz kolozsvári és enyedi református főiskolán tanított. Testvére, Ilona pedig Szász Domokos erdélyi református püspök felesége volt. Forrás: Szinnyei <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm>
- 3 „Közművelődési sajtó 1867-1875. II. A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a Vasárnapi Újság” in *A magyar sajtó története* II/2 szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 217-225 (p. 219).
- 4 „Közművelődési sajtó 1867-1875. II. A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a Vasárnapi Újság” in *A magyar sajtó története* II/2 szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 217-225 (p. 220).
- 5 A költő és műfordító Szász Károly (1829-1905) volt főmunkatársa, az irodalmi és „más napi rovatok” vezetője. Belmunkatársa 1867-69-ben Réthi Lajos (1840 -?) volt, aki református lelkész pályakezdés után ifjúsági és néplapjaival (Növendékek Lapja, Jó Barát), cikkírói termékenységevel, később pedig, a nyolcvanas évektől, mint az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület Hunyad megyei elnöke volt ismert. Réthit 1872-ig Dömötör János (1843-1877), a pesti református gimnázium angol- és filozófiatanára, valamint a Hon cikkírója, a későbbi függetlenségi párti képviselő, Törs Kálmán (1843-1892) követte. Gyulai Pál, Arany János és Vajda János mellett rendszeresen publikált a költők közül Győry Vilmos (spanyol és svéd fordításokat is), Dalmady Győző, Szász Béla, Fejes István és Illyés Bálint, az elbeszélők és tárcaírók közül Salamon Ferenc, P. Szathmáry Károly, Kazár Emil, Deák Farkas, Baksay Sándor. A történelmi, irodalmi, művészeti, esztétikai, néprajzi, művelődési írásokat és úti beszámolókat Ipolyi Arnold, Rómer Flóris, Vámbéry Ármin, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula, Nagy Iván, Thaly Kálmán, Erődi Béla, Takács Lajos, Baráth Ferenc, Beöthy Zsolt, Kenessey Albert, Orbán Balázs, Brassai

- Sámuel, Szinnyei József, Könyves Tóth Kálmán, Varga János, Ballagi Aladár, György Aladár, Sámi Lajos, Eötvös Lajos és Eötvös Károly írta. A közgazdasági és természettudományos írások főként Herman Ottó, György Endre, Dapsy László, Hoitsy Pál tollából származtak. Kívülük alkalmilag megjelent valóban minden kortárs, aki tollat vett a kezébe. (Vö. 1879. 11. 170.)
- 6 „Közművelődési sajtó 1867-1875. II. A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a Vasárnapi Újság” in *A magyar sajtó története* II/2 szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 217-225 (p. 222). p. 221.
 - 7 KOMÁROMY, Lajos: „A skót misszió Pesten”, *Vasárnapi Újság* 17.6 (Pest: 1870. február 6), pp. 73-74.
 - 8 „Közművelődési sajtó 1867-1875. II. A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a Vasárnapi Újság” in *A magyar sajtó története* II/2 szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 217-225 (p. 222).
 - 9 „Közművelődési sajtó 1867-1875. II. A nemesi értelmiség református színezetű lapja, a Vasárnapi Újság” in *A magyar sajtó története* II/2 szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 217-225 (p. 222).
 - 10 KOVÁCS, Ábrahám: *The Origin of the Scottish-Hungarian Church Relations: The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*, szerk. Baráth L. Béla és Barcza József, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai IV (Debrecen: Debreceni Református Kollégium Nyomdája, 2001).
 - 11 TABAJDI, Lajos: „Népiskolaügy Skóthonban I.”, *PEIL*, 11. 13 (1868), 405-412.
 - 12 BARÁTH, Ferenc: „Disraeli Benjámin”, *Vasárnapi Újság* 21. 12 (1874. március 22), 176-177 (p. 178).
 - 13 KOVÁCS, Ábrahám: *The History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest*, p. 381. kk.
 - 14 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47. (p.47).
 - 15 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47. (p.47).
 - 16 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47 (p. 46).
 - 17 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47. (p. 47).
 - 18 Uo.
 - 19 Uo.
 - 20 Uo.
 - 21 BARÁTH, Ferenc: „A skót társadalomról”, *Protestáns Szemle* 9.1-10 füzet (1897), 390-407 (p. 393).

- 22 BARÁTH, Ferenc: „A skót társadalomról”, *Protestáns Szemle* (1897), 390-407 (p. 390).
- 23 KOVÁCS, Ábrahám: „A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és Uo. szervezeti megerősödése” in *Reformátusok Budapesten*, szerk. KÓSA László, vols 2. (Budapest: Argumentum Kiadó, 2006), II. pp. 997-1013.
- 24 BARÁTH, Ferenc: „A skót társadalomról”, p. 396.
- 25 BARÁTH, Ferenc: „A skót társadalomról”, p. 401.
- 26 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47. (p.47).
- 27 Uo.
- 28 JÁKI, László: Balogh Mihály, „Tiszteletpéldány”. Baráth Ferenc és Molnár Ferenc találkozója a Budapesti Református Főgimnáziumban. Kunszentmiklós, 2008. Elhangzott a könyv sajtóbemutatóján, 2008. december 10-én, az Apácai Kiadó budapesti székházában. *Neveléstörténet* 3-4 (2008).
- 29 BALOGH, Ferenc: „A Biblia-Társulat és a Biblia”, *Protestáns Szemle*, 16. 1-10 (1904), pp. 1-16., Szabó Aladár, „Terjesszük a Bibliát”, *PEIL* 46.48 (1903), p. 762.
- 30 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47. (p. 47).
- 31 Uo.
- 32 Uo.
- 33 RAMSAY, Edward Bannerman: *Reminiscences of Scottish Life and Character* 2nd ed. (Edinburgh: Edmonston and Douglas, 1858).
- 34 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve II.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 5 (1870 január 30.), 61-62 (p.61) ÉS Baráth, Ferenc, „Adomák és Jellemvonások a Skót életből. Dean Ramsay Könyve II.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 5 (1870. január 30.), 61-62.
BARÁTH, Ferenc: „Adomák és Jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay Könyve III (Folytatás)”, *Vasárnapi Újság*, 17. 6 (1870. február 6), 75-76.
BARÁTH, Ferenc: „Adomák és Jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay Könyve IV.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 7 (1870. február 13.), 86-87.
- 35 BARÁTH, Ferenc: „Adomák és jellemvonások a skót életből. Dean Ramsay könyve I.”, *Vasárnapi Újság*, 17. 4 (1870. január 23.), 46-47 (p.46).
- 36 Uo.
- 37 BARÁTH, Ferenc: „A magyar éleczlapokról”, *Budapesti szemle* 2 évf. 4. köt. 8 (1874), 396-402 (p. 397).
- 38 Uo..
- 39 Uo..
- 40 <http://mek.niif.hu/04700/04727/html/447.html>
- 41 FABÓ, Edit: „A MAGYAR DUALIZMUS KORI KARIKATÚRÁK ÉS PARÓDIÁK: a

- nőkkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében.* 2007. Doktori disszertáció, p. 36.
- 42 Jövedelmi bevallások, Bolond Miska, 1868. júl. 26. 120., Heti kép, Bolond Miska, 1868. szept. 27. p. 156. (21. kép)
- 43 Lopszem Jankó. Kedves papa, mikor lesz már vége Páris határárolásának? Julia gróf. Hát mit érdekel téged az? Lopszem Jankó. Nagyon nélkülözöm a párisi élclapokat. Julia gróf. Mintha bizony te a régi párisi vállalatokból is nem lophatnál; hát azt a legközelebbi képedet, a hol Jules Favre egy lábtóra állva beszélget Thiers-el, nem egy régi francia vállalatból loptad? Lopszem Jankó. Hát a papa ezt is tudja? – no ezt a hírt bizonyára megint az „Árva Miska” terjesztette el; ezen „Árva Miska” miatt maholnap az embernek nem is lehet becsületesen lopni. Lopszem Jankó, Julia gróf, Bolond Miska, 1870. okt. 23. p. 169.
- 44 Két régi történet új kiadásban, Ludas Matyi, 1871. júl. 9. 220-221. Milyen demokraták vagyunk mi? Ludas Matyi, 1871. aug. 6., pp. 252-253.
- 45 „Élclapok 1867-1875”, In *A magyar sajtó története 1705-1892* főszerk. Szabolcsi Miklós szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla. 3 vols. II.2. 1867-1892., p.170.
- 46 „Élclapok 1867-1875”, p. 170. Ezzel a megjegyzéssel kicsit azt sugalmazza a szerző, hogy a Borsszem Jankó jobb és nívósabb volt, mint a többi. Sőt a következő bekezdésében saját magának mond ellent, amikor Baráth csattanósan találó kritikájával egyetért. A történetírásban itt sajátosan tetten érhető a régi rendszer ideológiai irányultsága.
- 47 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élclapokról”, *Budapesti szemle (1873-1944)*, 2 évf. 4. köt. 8 (1874), pp. 396-402.
- 48 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élclapokról”, *Budapesti szemle (1873-1944)*, p. 396.
- 49 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élclapokról”, *Budapesti szemle (1873-1944)*, p. 397.
- 50 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos (1811-1863)”, *Budapesti Szemle*, 10. évf. 29. köt., 61. sz (1882), 54-93 (p.70).
- 51 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élclapokról”, *Budapesti szemle (1873-1944)*, p. 396.
- 52 Uo.
- 53 Uo.
- 54 Uo.
- 55 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élclapokról”, *Budapesti szemle (1873-1944)*, p. 402.
- 56 BUZINKAY, Géza: „A politikai élclaptípus virágkora 1867-1875” in *A Magyar sajtó története* szerk. Kosáry Domokos és Németh G. Béla (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), p.170.
- 57 WINTERMANTEL, István: „Reviczky Gyula humorfilozófijá”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 75.1 (1971), 184-191 (p. 184).
- 58 Uo. Baráth felfogása szemben áll a Jean-Paul követőivel, akik elmarasztalják a

- szatírárt, mert nem enyhíti a rútat és a szenvedélyt. De szemben áll épp a sajtótörténet e részét író történészével is!
- 59 SZALAY, Károly: *Humor és szatíra Mikszáth korában* (Budapest: Magvető kiadó, 1977), p. 8.
- 60 Az is kérdés, hogy vajon mindenütt a mindig nyugati hatásokat kell keresünk és nem feltételezhető, hogy önálló gondolkodással saját fejlődés eredménye is lehet hasonló. Mintha csak mindig mi tudnánk hasonlítani nyugathoz.
- 61 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863) : [A brief memoir of the late Mr. Thackeray. By James Hannay. Edinburgh, 1864.; Yesterdays with authors. Thackeray. By James T. Fields. London.,1872.; Thackeray the humourist and man of letters. The story of his life by T. Taylor Esqu. London, 1869]”, *Budapesti Szemle*, 10. évf. 29. köt., 61. sz (1882), pp. 54-93.
- 62 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 55.
- 63 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élelczlapokról”, p. 398.
- 64 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 62.
- 65 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élelczlapokról”, p. 399.
- 66 BARÁTH, Ferenc: „A magyar élelczlapokról”, p. 400.
- 67 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 88.
- 68 Uo.
- 69 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), pp. 66-7.
- 70 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 90.
- 71 Uo.
- 72 SZALAY, Károly: *Humor és szatíra Mikszáth korában* (Budapest: Magvető kiadó, 1977), p. 12.
- 73 BALOGH, Mihály: „Tiszteletpéldány”: *Baráth Ferenc és Molnár Ferenc találkozása a Budapesti Református Főgimnáziumban* (Kunszentmiklós: Önkormányzat, 2008), pp. 89. kk. Baráth életének ismeretében ez a feltételes mód nyugodtan kijelentő módra átváltható.
- 74 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 91.
- 75 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 88.
- 76 <http://mek.oszk.hu/08900/08945/pdf/angol5.pdf>
- 77 BARÁTH, Ferenc: „Thackeray Makepeace-Vilmos” (1811-1863), p. 91.
- 78 Uo.
- 79 Uo.
- 80 Uo.

ANGOL ÉS SKÓT HATÁSOK FELMÉRI LAJOS PEDAGÓGIAI PROFESSZOR GONDOLKODÁSÁBAN

A skóciai peregrináció, amely a magyar diákok számára lehetővé tette a *Free Church of Scotland* által 1865-ben létrehozott egyetemi oktatásban való részvételt, számos diákon keresztül gazdagította a hazai protestantizmust.¹ Nemcsak az evangéliumi, angolszász kegyességi hatások érintették mélyen és maradandóan, mintegy gazdagítva elsősorban a református egyházat a Kárpát-medencében, hanem a kortárs, angolszász szellemi és tudományos irányzatok is.² Ez utóbbiakra példa, a debreceni Dapsy László munkássága, aki Darwin híres könyvének első magyar fordítója volt.³ Egy másik kiváló diák, a Budapesten tanult Baráth Ferenc az angolszász irodalom egyik lelkes és befolyásos hirdetője volt, aki olyan neves íróra volt hatással, mint Molnár Ferenc.⁴ Sárospatak, illetve Kolozsvár se maradhatott ki a döntő szellemi forrássá váló skóciai hatás alól. Ez a tanulmány arra tesz kísérletet, hogy röviden bemutasson egy részletet a Skóciában útnak indult hatásokról. A brit nemzeti liberalizmus angol és skót eszméi meghatározóan formálták egy később igen befolyásossá váló kollégiumi diák, Felméri Lajos életét, aki szegény sorsú székely szülők gyermekeként született Székelyudvarhelyen és 1894. május 22-én halt meg Kolozsvárott.⁵ A gimnáziumot a szülővárosában végezte el, ahol gróf Haller József családjánál nevelő volt, egyidejűleg kétéves bölcséleti tanfolyamot végzett.⁶ Teológiai tanulmányait a Sárospataki Református Kollégiumban kezdte meg 1862-ben, egyúttal a főiskola bölcsészettudományi karára is beiratkozott, ahol többek közt Erdélyi Jánost hallgatta. Felméri 1863-tól Pestre került, ahol a Török Pál és Székács József által alapított Akadémia hallgatója volt. Ott a „filosóphiát Molnár Aladártól és Ballagi Mórtól hallgatta”.⁷ 1866 őszén külföldi egyetemekre peregrinált,⁸ beutazta Angliát és Skóciát, hogy ismereteit gyarapítsa. Az edinburghi New College teológiai fakultása mellett az egyetemen Alexander Campbell Fraser⁹ filozófiai és David Masson¹⁰ irodalmi előadásait hallgatta.¹¹

Felméri az egyházi liberalizmus követője lett. A skót puritán gyökerű evangélikalizmus rá nem hatott, viszont roppant nyitottsággal fordult az angol és a

skót liberalizmus társadalmi, közoktatási és nevelési elvei felé, ahogy ez egyik legkorábbi művéből kiderül.¹² Zoványi szerint 1867 tavaszától a jénai egyetemen is tanult egy szemesztert,¹³ ahol Kuno Fischertől és Karl Fortlagétól filozófiát hallgatott.¹⁴ 1867 nyarán beutazta Franciaország egy részét, Svájcot és Észak-Olaszországot.¹⁵ Németországi tanulmányait tovább folytatva, mint érdeklődő peregrinus diák a heidelbergi és tübingeni egyetemeken tanult főként bölcsészetet.¹⁶ A heidelbergi egyetemen Zellert, Tübingenben pedig Vischer és Köstlin esztétikai előadásait hallgatta.¹⁷

1868-ban a sárospataki főiskola bölcséleti tanszékére hívták meg rendkívüli tanárnak, az elhunyt Erdélyi János utóda lett.¹⁸ 1869-től vált az akadémia rendes tanárává és a nevelés oktatójaként logikát, vallásbölcsészetet és lélektant adott elő egészen 1872-ig.¹⁹ 1871-ben megnyitotta a főiskola esztétikai múzeumát, melynek megszervezése végett 1869 nyarán Bécsben a képtárakat tanulmányozta. Egy évvel később Rómába és Nápolyba utazott hasonló céllal három hónapra, amelyet a főiskola finanszírozott.²⁰ Felméri is támogatta a Ballagi Mór, Kovács Albert és Fördös Lajos által alapított Protestáns Egyletet. A teológiai liberalizmus lelkes híveként vallotta, hogy a megújuló teológiai tudománynak nem a dogmatika marad az alapja, melynek konfesszionalizmusa rányomja a bélyegét az egyházi tudományra. Szerinte a fenomenológia kell, hogy a modern teológia fő iránya legyen „mivel [...] megfigyelésen alapuló tudomány”.²¹ Patakon mindössze három évig munkálkodott.

1872-ben az újonnan alapított kolozsvári egyetem felállításkor őt hívták meg a neveléstudomány katedrájára. Az 1879-80. tanévben a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi miniszter megbízásából Angliába látogatott a közoktatásügy tanulmányozására, szakmai körútjáról könyvet is írt.²² Az egyetem filozófiai kara „1880-ban tiszteleti doktori oklevéllel tüntette ki”.²³ Az oktatásszervezésben és az intézményi életben is jelentős részt vállalt, 1882-83-ban a bölcsészet, nyelv és történettudományi kar dékánjává választották.²⁴ „1882-ben az országos középiskolai tanárvizsgáló bizottság elnökévé neveztetett ki őt évre.”²⁵ Neveléstudományi munkássága mellett az egyházi életbe is nagy lendülettel kapcsolódott be, „1885-ben a Tisza melléki Református Tanár Egylet választotta tiszteletbeli tagjának. 1885-től az Erdélyi Múzeum Közművelődési Egylet megalkotásában tevékeny részt vett, elnöke volt az alapszabályt előkészítő bizottságnak, 1888-tól a direktórium, majd annak 1890-től tiszteleti tagja lett.”²⁶ Kulturális tevékenysége is sok helyen tetten érhető. 1886-ban az Erdélyi Múzeum bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya alelnöknek választotta meg, az Erdélyi Irodalmi Társaságnak pedig egyik alelnöke volt. „1891-ben a német Comenius-társaság választotta rendes tagjának; a budapesti

népnevelők egyesülete, a Maros-Torda megyei és a háromszéki tanítótestületek pedig tiszteletbeli tagjuknak”.²⁷

Felméri nemcsak az angol és skót, hanem a francia oktatási rendszerek iránt is érdeklődött. A kormány megbízásából 1890-ben két hónapon keresztül tanulmányozta Párizsban a francia tanügyi rendszert, és ott volt a világkiállításon is.²⁸ Munkássága sok tekintetben eltért az uralkodó, divatos hazai pedagógiai irányzatoktól. Részben emiatt, másrészt pedig szokimondó, „sokat nem teketóriázó székelytermészete miatt” nem érhetette el az akadémiai tagságot. Barátai jellemrajza szerint „mindenütt ott volt azonban az önzetlenség, a lángoló szeretet az ifjúság, a nemzet szent ügyével szemben. Ő szigorú is volt, a szigor nála azonban mindig szereteten alapult.”²⁹ Felméri személyében a humanizmus és a nevelés iránt mélységesen elkötelezett keresztyén ember arcképe rajzolódik elénk. Olyan pedagógus világa tárul elénk munkáiból, aki odaadó hazaszeregettel munkálkodott a nemzetért, és mindig a növendék szempontjait tartotta szem előtt.

Felméri sajátos magyar neveléstudományi felfogása

Főiskolai katedrára kerülése előtt (1869) Felméri már komolyan érdeklődött az oktatás, nevelés iránt, sőt, már skóciai peregrinus diákként is reformokat sürgett. Az ideális új iskola típusát egyetemista hallgatóként így álmodta meg: „lesz az új iskolában tanár, ki nem bizonyítványaiiban hordozza tudományát, hanem tudományossága lesz az ő bizonyítéka”.³⁰ Ez az akkor még ki nem dolgozott, de megfogalmazott pedagógiai elv határozza meg munkásságát 1872-től az újonnan alapított kolozsvári egyetemen. Nem a teljesítményorientált német oktatás, hanem az angol-skót nevelve oktató irányzat mintája állt előtte példaként. Az ott töltött két évtized alatt igen tekintélyes pedagógiai irodalmi munkásságot fejtett ki, 1890-ben jelent meg *A neveléstudomány kézikönyve* című munkája, amely rövid idő alatt három kiadást ért meg. Írását elhunyt családtagjai: édesanyja, felesége és Miklós kisfia emlékének ajánlotta.³¹ A vaskos és szinte minden témára kiterjedő könyv negyvenegy fejezetben tárgyalja a nevelés és az oktatás témaköreit, mint például a nevelés és az ember, erkölcsi érzet és felelősségérzet, nevelés és család, nevelés és a nemzeti társadalom, a táplálkozás, az idegrendszer szerepe a testgyakorlatokban, a játék, az atlétika, a pihenés és az alvás, érzékek és az értelem, gondolkodásra nevelés, olvasmányok, a lélek egészségtana. A művet négy nagyobb szakaszra osztotta: a nevelés általános bevezetése után a testi, az értelmi és az t tárgyalja külön fejezetekben. Pedagógiai elvét nagyon jól érzékelteti a *magnum opusában* írt előszava, mely szerint a

„neveléstudomány feladata megtanítani az új nemzedék leendő nevelőjét, hogy működése sarkpontját ne elavult dogmákba, hanem az ifjú természetében és a nemzeti jellemben keresse”.³² Számára a nevelés tudománya nem egyéb, mint alkalmazásban levő pszichológia.³³ A gyermekek lélektanának megismeréséhez mélyreható pszichológiai tájékozottság szükséges. A pszichológia „okát adja, hogy mért helyes ez a szabály s miért nem helyes amaz, s végre belátást enged a gyermeki élet bonyolult és finom szerkezetébe”.³⁴ Aláhúzza, hogy a neveléstudomány sok tekintetben alkalmazott pszichológia, de nem minden tekintetben, a két tudomány közti viszonyt a fizika és a matematika kapcsolatához hasonlítja. Nem a matematika veti fel a problémákat és a feladatokat a fizikus számára, de ha az utóbbi „megismerkedhetett a mathezissel, annak formuláit szelvében használja a természettani problémák megoldására”.³⁵ A tanár sem várhatja a pszichológiától a nevelési feladatainak tisztázását, de „igenis átveheti tőle azokat az elveket, amelyek a nevelés feladati megoldását megkönnyítik, működésében biztosan tájékoztatják”.³⁶ Felméri pedagógiájában a nevelésnek – mint ahogy láttuk eddig is – a gyermek önfejlődését segítő és irányító szerepe volt. A pszichológiai jártasság hiánya nélkül szerint a nevelő csak „kuruzsló, a rutin embere”.³⁷ A fő hangsúly az ifjú lélek és elme működésének a megfigyelésére kell, hogy essen. A tudósnak meg kell ismerkednie a neveléstudomány minden eddigi elemével, „rá kell tennie a kezét a szeme előtt fejlődő nemzedékek ütőerére, meg kell vizsgálni a nemzet belső alkotását, szervezetét; felboncsolnia a szívet, az érzést, a hajlamot, az erőt, a szellemet, amelynek pedagógusa akar lenni”.³⁸ Erre pedig sok időre van szüksége a tanárnak.

Felméri óva int attól, hogy a nyugati mintákat vegyük át: „nagyot hibázik az, aki idegen sablonok szerint akarja nevelni a magyart. [...] Aki a német szervezetekre illő és a német természetből kifolyó neveléstudományi dogmák alapján akarja a magyar ifút kinevelni, az megront egy őserőt, egy természetet, nem nevel belőle sem németet, sem magyart, hanem olyan valamit, amiből ismét nem lesz sem német sem magyar”.³⁹ Hasonlóan, kissé humorosan írja, hogyha a francia nevelést kívánjuk az angolba beoltatni, akkor az olyan kívánság lenne, hogy az almafa körtéket teremjen. Felméri komolyan hisz az egyes nemzetekre jellemző néplélek fogalmában, és azt figyelembe véve kívánja végezni a pedagógiai, tanítói és nevelői munkát. Nevelési elve szerint nagyon fontos a nyugati művelt népek neveléstudományi eredményeit tanulmányozni, amelyhez „annyi megfigyelés és kitartó munka után jutnak, de még nagyobb botorság a talajba olyan növényeket ültetni, oly magokat elvetni, a melyek abból a talajból nem táplálkozhatnak és ki nem fejlődhetnek”.⁴⁰

A neveléstudomány tárgya a szorosabb értelemben vett nevelés, amelyet így határozott meg: „a nevelő céltudatos hatásai és azoknak a növendékek részéről

való feldolgozása”.⁴¹ Figyelmeztet arra, hogy csak azok a céltudatos hatások tekinthetők nevelőnek, amelyeket a növendékek feldolgoznak. Ágoston így összegzi Felméri pedagógiájának a lényegét: „nem deduktív tételek kijelölte úton, hanem a növendékek természetét, sajátosságait tekintetbe véve lehet csak eredményesen nevelni”.⁴² Ágoston szerint Felméri a nevelés célját is Jacob Mill alapján fogalmazza meg: „a nevelés célja az egyént magára és másokra nézve, amennyire csak lehet a boldogság eszközévé tenni”.⁴³ Itt nincs kijátszva egymással szemben az egyén és a társadalom boldogsága. Az egyén erkölcsi nevelésének a célja a társadalmi jólét biztosítása. Ez nagyon világosan kitűnik, amikor a nemzeti nevelésről vallott elveit kicsit részletesebben bemutatjuk.⁴⁴ A nevelés általános céljának megfogalmazásakor Felmérinél mindig elválaszthatatlanul egybeforr az egyéni és a társadalmi szempont. A nevelésnél arra kell törekedni, hogy a növendékeket a családban, az egyházban, az államban és a társadalom más területein megélt „társas életre” kell „megfelelő értelmi és erkölcsi szokások kialakításával felkészíteni, hogy a szabadságot okosan használni bírja, ekként önállóvá lenni tudjon”.⁴⁵ Az önállóságot úgy fogja fel, hogy családi és iskolai nevelés után az ember el kell jusson az állandó önképzés igényéhez. „Ebben a szellemben mondá Guizot, hogy a nevelés fő célja megtanítani az embert, hogy magát nevelje, mikor már mások nevelni megszűntek”.⁴⁶

Idegen német utilitarista vagy alkalmazott nemzeti liberális nevelés

Bár a német és az angolszász hatások egyaránt külföldről érkeztek, de Felméri Lajos sokkal inkább sajátjának, magyarosíthatónak érezte a kálvinizmus társadalomszemléletétől átítatott brit társadalomban, Skóciában és Angliában látott és tapasztalt nevelést és oktatást. Főművében, *A neveléstudomány kézikönyvében* kora progresszív, liberális társadalmi eszméire, „a természettudományok új eredményeire támaszkodva utasítja el Herbart és a Herbart-követők spekulatív pszichológiáját és pedagógiáját”.⁴⁷ Ő inkább az angol, skót és francia, alkalom adtán német forrásokból merít, de azokat is kritikusan szemléli. Saját bevallása szerint a módszere szöges ellentétben áll a Budapestről elterjedt németesnek tartott irányzattal. Felméri eredetiségre törekedett, mert úgy kezdett el rendszert alkotni, hogy a saját megfigyeléseit és meglátásait ötvözte az angol, francia és német irodalom eredményeivel. Szintézisre törekedett és olyan szisztémát próbált alkotni, amelyet egyesek nagyon kedveltek, mások pedig vehemenssen elutasítottak. Sebesztha Károly recenziója kritikával illette a fél év alatt igen gyorsan elkelt első kiadást. Összesen csak kilenc utalást talált Felméri gyermekéről, és a német forrásokat nagyrészt Perez, Taine és főként Preyer munkái

után idézi.⁴⁸ Felmérit tragikusan korai halála megakadályozta neveléstudományi koncepciója részleteinek továbbgondolásában, és talán a kritikára is részletes választ adott volna. Tanulmányozta M. Edgeworth, Mrs. Ellis, Bryant, Isaac Taylor, Carpenter, Sully, Bain, Perez, Leugové és Taine munkáit. A fentiek mellett még olasz (Rosmini) és német (Preyer) szerzők megfigyeléseit is beépítette munkáiba.⁴⁹ Valójában a saját szemlélete szerint rendezett anyagokat egymás mellé. Pukánszky a lényegét jól megragadva így összegezte: „ismerve Felméri távolságtartását a német pedagógiától és fogékonyságát az angolszász szerzők munkássága iránt, azt hihetnénk, hogy „A neveléstudomány kézikönyvét” lapozva egy utilitáriánus, pragmatista neveléstant ismerünk meg, olyant, mint amilyen például a kortárs Alexander Bain könyve: *„Education as a Science”*. A locke-i és rousseau-i hatás valóban tetten érhető bizonyos pontokon, például a nevelési feladatok tág értelmezésében”.⁵⁰ Felméri „könyve bőségesen tartalmaz olyan, a helyes életvitel kialakítására vonatkozó praktikus-pragmatikus tanácsokat, amelyek Locke *Gondolatok a nevelésről* című könyvében olvashatóak. Míg azonban az angolszász pragmatizmus tipikus képviselője, Bain – a klasszikus stúdiumok értékének hosszas fejtegetése után – végül is az első helyen az „exact” természettudományokat említi új tantervében, s csak ez után foglalkozik a humaniorák – immár igencsak megcsappant – szerepkörével,⁵¹ addig Felméri egyértelműen a humán ismeretköröket részesíti előnyben.”⁵² A kolozsvári tanár elítéli az általa utilitarista vagy éppen oktatásügyi materializmusnak is nevezhető irányzatot, mely a töménytelen ismeret rögzítésére teszi a hangsúlyt.⁵³ Locke-ra hivatkozva azzal érvel, hogy ha valakinek a hajója túlterhelés miatt süllyed el, bár tele van arannyal, ezüsttel és drágakövekkel, az mégiscsak célt téveszt.⁵⁴

A skóciai és angliai tapasztalatainak köszönhetően egy sajátosan értelmezett liberális közoktatás mellett teszi le a voksot, mely szerint a tanultság helyére a műveltséget kell tenni Bacon elve szerint: *„Favendum nonnihili ingeniorum libertati”*.⁵⁵ Felméri munkájából is kiderül, hogy ő arra a modern liberális nevelésre teszi a hangsúlyt, amelynek történeti előzménye „az a humanista vonal, amely a görög műzsai és gimnasztikai neveléstől, a kalokagathia eszményétől a reneszánsz *perfecta humanitason* át a neohumanizmus embereszményéig húzódik”.⁵⁶ A liberális nevelés célja nem az igazság közlése, hanem az egyén nevelése, az elme alakítása és finomítása. Valójában arra törekszik, hogy az ismereteket megemésztse és használni megtanítsa, és így az ész a tanuláson „uralkodni bírjon”, nem pedig hogy az elmét ismerettel megtöltse”.⁵⁷ A nevelés alapvető feladata tehát az, hogy az embert műveltté tegye. Pukánszky Béla rámutatott, hogy Felméri Lajos képes volt az újat ötvözni a régivel. Neveléstudományi gondolatai „egy sajátos kettőséget” mutatnak: „a századforduló

újfajta, természettudományos gondolkodásmódjának meggyökerezését és a régi hagyományokhoz való kötődés igényének továbbélését”.⁵⁸ A kolozsvári pedagógus professzor olyan „új paradigmán nyugvó neveléstan kimunkálására törekszik, amely már nem a filozófiai teleológiák erkölcstanára épít, s a módszerek meghatározásánál nem az akkorra már túlhaladott deskriptív-spekulatív lélektani irányzatoktól vár segítséget. Eszménye nem az individuum, hanem a „társult ember”, akinek erkölcsi erényeit is elsősorban a közboldogság határozza meg”.⁵⁹ Emiatt beszél arról, hogy az ember és a társadalom, az egyén és a nemzet egymáshoz szorosan tartozó, egymást kiegészítő elemek a nevelésben. Felméri pedagógiájának kiindulópontja, hogy az ember társas lény. „Társaságon”, vagyis társadalmon kívül nincs emberi lét. „A gyenge és tehetetlen egyes embernek támasza, nevelője és erőforrása lesz embertársai tapasztalata.”⁶⁰ Az ember tehát tehetetlen a kollektív társadalmi tapasztalatok nélkül. Ezt a tapasztalatot pedig a nevelés közvetíti ez egyén felé. Az ember ugyanis nem képes közvetlen, biológiai alkalmazkodásra, mert nem születik kész „tehetségekkel”, „képességekkel, mint amilyenek az állat ösztönei. Az ember ezzel szemben csak „tehetségcsírákkal”, „diszpozíciókkal születik, amelyeket nevelése során még ki kell fejleszteni”.⁶¹ A nevelés fáradtságos alakító munka, s mint ilyen, egyben művészet is. Ugyanakkor a társadalom részéről erkölcsi kötelesség. Itt játszik jelentős szerepet az iskolai nevelés. Arnold Matthew *Mixed Essays*⁶² című kötetét idézve amellet érvel, hogy mihelyst az iskola számúzi a „polymathiát és nevelő intézetté tud válni, azonnal az „erkölcsiség termőföldévé és a nemzeti műveltség melegágyává lesz”.⁶³ Az ideális liberális iskola olyan társaság kell, hogy legyen, „mely a család és a család között kapcsolatot alkot, hol a család egyoldalúsága kipótoltatik és az ifjú csirázó érzelmei tápszert találnak. Amely nemzetnél ily helyet foglal el az iskola, ott a tanuló ifjúság a közép-iskolát is *alma maternek* tekinti”.⁶⁴ Felméri burkoltan az itthon divatos oktatási rendszert kritizálhatja itt, hiszen míg Magyarországon a „növendék kirepül az iskolából, mint madárfióka a fészekből s többé rá sem gondol, Angolországban a sír szélén levő 70–80 éves aggastyánok is szívesen képzelik magukat iskolásfiúknak (pl. az agg Gladstone ma is középiskolájáról „Eton boy”-nak mondja magát), s a legmelegebb rokonszenyvvel emlegetik a középiskolát, mint oly helyet, mely vérrendszerüket moralizálta, hajlamaikat humanizálta, akaratukat fegyelmezte”.⁶⁵ Talán itt túlságosan is kritikus Felméri, hiszen a magyarországi protestánsok közt is divatos volt alapítványokat tenni a kollégiumokért, egyre több és több volt diák, mecénás, sőt még katolikusok is adakoztak a haladónak tartott protestáns iskoláztatás javára.⁶⁶ Azonban az önkéntes adakozásra való ösztönzésből valóban érezhető az angol és skót hatás, ahol szép példával járt elől szinte minden társadalmi réteg.

Felméri társadalomképét az eszményinek tartott polgári demokrácia határozza meg.⁶⁷ Az *Úti levelekben* párhuzamot von a skót és a magyar kálvinizmus függetlenségi és demokratikus törekvései között. A skótok jól tudják „mit tesz a vallásért és alkotmányért szenvedni és küzdeni s ebből magyarázhatjuk meg azt a valódi mély tiszteletet, mellyel legnagyobb politikai menekültünkről (Kossuth Lajosról) beszélnek, kinek arcképét nem egy skót házban láthatni, legnagyobb emberik arcképei sorában”.⁶⁸ Felfogása szerint a demokratikus társadalom létrejöttének feltétele „az ember egyéniségének, a személyiségnek a felszabadítása, az embernek, mint önálló, „a maga lábára állított” egyéniségnek a kiművelése, egyszóval a művelt egyéniség. A nevelés feladata tehát az, hogy az embert művelt személyiséggé fejlessze.”⁶⁹ Stuart Mill st. andrews-i rektori beszédét idézve vallja: „az a műveltség, melyet minden nemzet szántsándékkal ad az után következőknek abból a célból, hogy a haladás eddig elért fokát fenntartsa, sőt ha lehet, feljebb emelje”.⁷⁰ Ezt az angolszász hatást, a nevelési cél társadalmi funkciójának hangsúlyozását, Ágoston György is észreveszi elemző munkájában.⁷¹ A műveltséget pedig a közoktatásban nem a sokféle tudás sürgetésével, hanem a helyes szellem nemzésével lehet elérni, ez a valódi nemzeti munka. Jacob Wattot idézve vallja: „Nem tantervek tesznek egy nemzetet művelté, ha mindjárt oly bő keretűek is: nem is óratervek, legyenek bár a legjobban szerkesztve, nem a vizsgálatok, ha még egyszer oly behatóak is. A nemzetnek szintoly szüksége van a mozdonyt hajtó gőzre, mint a mozdonyra magára.”⁷² A kettőt Watt együtt szemléli, Felmérinél azonban a sajátos hazai helyzet és a kialakult polémia miatt polarizáció figyelhető meg, és úgy tűnik, mintha ő az adatok megtanulását, az ismeretek rögzítését egyáltalán nem tartaná fontosnak. Ez természetesen így nem áll meg. Még pontosabban szólva: Felméri is vallja a kettő együvé tartozását, de a sorrend rendkívül fontos számára. Amennyiben az iskola a tudományok veteményes kertje, akkor bennük nem a hasznos ismeretek „tenyésztése a fő, hanem az hogy a gyermekember erkölcsi természete talajának (humusának) megalkotása és elméje szélesítése, s azzal az értelmi érdeklődéssel ellátása, mely ha egyszer megvan, nemcsak ismerteket bír hódítani, hanem, ha kell, világokat is”.⁷³ A testi-lelki egység harmóniáját vallja és nemzeti liberális gondolkodóként az egyént, ha így neveljük, akkor annak teste az akaratnak mindig kész szolgája lesz, elméje pedig kitűnő logikai géppé válik. Az utilitarista szemléletet elítéli azért is, mert nemcsak a nemzet íróit veti el, hanem a Bibliát is, amely sok száz éven át táplálta az emberi szellemet, irányította értelmi működését, „sarkalt és melegítette az emberiség erkölcsi érzetét”.⁷⁴ Protestáns liberalizmusa mély tisztelettel adózott a Biblia erkölcsnevelő hatásának, amelyet a református kollégiumokban szerzett nevelésének tulajdoníthatunk. Felméri számára az egyén, a család és a nemzeti liberalizmus

együttesen a hazát szolgálta. Az egyén és a társadalom műveltségének kialakítását pedig a modern liberális neveléstudományi eredmények mellett a hagyományos bibliai erkölcsi nevelés megtartásától várta.

Ahogy láttuk, Felméri nevelélméletében a műveltség fogalmát élesen elhatárolja a tanultságtól. A művelt embert „szellemének rugalmassága”, „elméjének erőteljessége” jellemzi, míg a tanultat csupán az, hogy elméjét töménytelen ismerettel zsúfolja tele.”⁷⁵ E felfogás miatt igen vehemensen elutasítja az akkori Magyarországon uralkodó utilitárius nevelést, amely ugyan hasznos ismeretekkel teletömi a diákok fejét, de „elmulasztja rugalmasságra nevelni a szellemet és a gondolkodást”.⁷⁶ Nála a cselekvésre nevelés nem jelent pragmatizmust. Az egészséges cselekvésre, a társadalmat, a tudományt, a technikát, a gazdasági életet gazdagító, előbbre vivő cselekvésnek nem utilitáriusnak, hanem liberálisnak kell lennie. Liberálisnak abban az értelemben, hogy a nevelésnek ki kell fejleszteni az egészséges cselekvés morális indítékait.⁷⁷ Felméri elveti az erkölcsi rigorózus álláspontot, mely az embert jóvá és nem boldoggá akarja tenni. Ő nem állítja a kettőt egymással szembe, mert az „ember örömkereső, boldogságra törekvő lény, és jóvá csak örömkereső természetét kielégítő cselekvések útján válik”.⁷⁸ Azonban az egyéni öröm mindig a társadalmi boldogsággal kell, hogy harmóniában és összhangban legyen. Így elkerülhető az a szélsőséges liberalizmusnak nevezett libertinizmus, amely a magyar társadalmat is jellemezte akkor, és talán jellemezheti részben ma is. Felméri mintha nagyon jól ráérzett volna, a liberalizmusban két ellentétes irányzat áll egymással szemben: egyik (utilitarizmus) a haszonelvűséget emeli piedesztálra, a másik pedig a reneszánsz humanizmus erkölcsi jó fogalmából táplálkozik. Az egyik az utilitarizmus oldaláról eljutva, az önzés veszélyének, az erősebb túlélő farkastörvényének kitett, de az egyén szabadságát és a szabad versenyt hirdető szabadság gondolatból próbálja felépíteni a modern társadalmat, a másik pedig az ideálisnak tekintett erkölcsi elérendő jóból kiindulva reméli az egyén társadalmi célokért cselekvő és pragmatikusan gondolkodó munkájával megteremtteni a haladó liberális társadalmat. Ezek a szemléletek jelentek meg a neveléstudományban. Röviden összefoglalva: míg Felméri a klasszikus tudományok oldaláról hirdeti a liberalizmus eszméjét, addig a Herbart-féle szemlélet hívei inkább a természettudományos hatást mutatják.

Sebesztha Károly rámutat, hogy Felméri elnevezései valóban zavaróan hatottak a korban, hiszen „a tanítási irányzatokat a magyar olvasó közönség előtt meg nem szokott elnevezésekkel jelöli”.⁷⁹ „Ő a klasszikus irányt, melyet közönségünk a latin-görög nyelvtanítás szerint jellemez, *liberalisnak* nevezi, ellenben az realis irányt vagy is a természettudományok tanítását utilitarizmusnak. Hazai közönségünk ezzel szemben, megszokta már épp a realis irányt tekinteni

liberálisnak, minthogy nálunk az orthodoxyát a klasszicismus képviseli s a realis iskolát az újabb kor liberális eszméi teremtették meg”.⁸⁰ Alapjában véve mindkét nevelési felfogás a modern liberális társadalom kialakításán fáradozott. Míg a Herbart-féle irány az oktatásra helyezte a fő hangsúlyt, és a természettudományokat, a tényszerű adatok elsajátítását szorgalmazta, addig Felméri a nevelést, a személy erkölcsi, gondolati és érzelmi átformálását tartotta elsődlegesnek, amelyből ez után természetszerűen fakad az, hogy a diák örömmel igyekszik elsajátítani a természettudományok eredményeit és bölcséleti tudományok meglátásait.

Nem véletlen, hogy a két nevelési irányzat: a liberalizmus és az utilitarizmus is roppant módon egymásnak feszült, és csak a másik negatív oldalát látta meg. Felméri szerint a liberális nevelés révén a tanítvány igazi műveltségre tesz szert, az utilitárius nevelés pedig csak meddő tanultságot ad. A „rohanva haladó” tudomány arra készíti az iskolát, hogy valamennyi ismeretet bekönyvelve, tankönyvekbe iktatva „a tanulók elméjébe tölcsezzék”. Az utilitarizmus révén lettek az iskolák „valóságos értelmi koszházakká”, ahol „a tudós szerkezetű gép a fő, az értő és gondolkodó egyén mellékes dolog”. Az iskola tehát a „gyár” színvonalára süllyed, vagy – ez is Felméri hasonlata – bazárrá silányul, ahol sem az eladó, sem a vevő nem fontos. „Continensünk összes iskoláiban a tömeg a tantárgy, gyarló az assimilatio: sok a tanulás, de kevés a műveltség”. Mint láttuk, többször bírálta az itthon divatos pedagógiai irányzatot: „az utilitarizmus *Cui bono* kérdése megalázó az emberre, mert csupán élelem után futkosó állattá teszi, ki a tudomány fölfedezéseit kincses ládának tekinti, s Kölcsyként „a csillagok ezreit csak arravalóknak, hogy portékája hajója útjait igazgassák. [...] Ez szerzi a műveltség alattjáró tónusát, mert az ifjú nemzedéket az önzetlen lelkesedés helyett önző vagyongyűjtésre szoktatja s arra, hogy a legnemesebb munkát üzletté alacsonyítsa”.⁸¹ Az elmének három törvényét sérti meg: a fogékonyságét, a megtartás törvényét és a megkülönböztetését. Itt valóban találóan kritizálja a Herbart-féle rendszer gyenge pontjait. Felméri abból indul ki, hogy a „nevelés egyik fokozatában sem jelent egyet a tanítással és a tanultsággal”.⁸² A „nevelő oktatás” herbarti álláspontját bírálva elutasítja azt a tételt, miszerint „a még okos és kitűnő emberek közt is lévő téves tant, hogy a tudomány nevelés”.⁸³ Kármán Mórhoz hasonlóan – bár ő a Herbart-féle iskolához tartozik Pukánszky szerint⁸⁴ – a nevelés három feladatát jelöli meg: a testi, az értelmi és az erkölcsi nevelést. Erről így ír: nevelni annyit jelent, mint „az érzelmet élesíteni, a szívet finomítani, az akaratot edzeni és a testet a szellem jó eszközévé tenni”.⁸⁵

Felméri Lajosra rendkívüli hatással voltak külföldi tanulmányai. A skóciai ösztöndíja révén lehetővé vált betekintnie a szigetország mindennapi életébe. Észrevételei, amelyeket megírt a skóciai *Úti levelekben*, szervesen beépültek

később megérlelt pedagógiájába. Mint láttuk, nem a Bain-féle irányzat híve volt, hanem Locke, Stuart Mill és Jacob Mill követője, akiknek a nőkről, a nevelésről vallott elveit átvette és beépítette rendszerébe. Legjobban talán a neveléstudományi kézikönyvében érezhető az angol–skót hatás: „az európai iskolázás súlypontja az angol kivételével ma az ismeretközlés, az elmének a különböző ismeretágakból vett hasznos tudással való bebútorozása.”⁸⁶ Felméri neveléstudományi munkásságát áttekintve nem mondatjuk, hogy egyedül csak a skót és angol hatás érvényesült nála, mert francia, olasz és német munkákra egyaránt támaszkodott, amelyekből viszont kiderül markáns elhatárolódása a német Herbart-féle szemlélettől. Felméri sajátosan magyar, a hazai talajba beilleszthető teológiai ötvözet megformálására törekedett, úgy, hogy sokat merített a külföldi pedagógiai irányzatokból, különösen az angol és skót forrásokból, amelyek egyértelműen és kimutathatóan szolgáltatták az alapot neveléstudományi felfogásához.

Jegyzetek

- 1 HÖRCSIK, Richárd: „*The History of Hungarian Peregrination at Edinburgh New College*”, New College, Edinburgh, Theses, HOR I, fol. 1-54.
- 2 KOVÁCS, Ábrahám: „*The History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Budapest and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841-1914*” in *Studien zur interkulturellen Geschichte des Christentums* vol. 140 (F. am Main, Berlin, Bern- Oxford Wien: Peter Lang, 2006).
- 3 KOVÁCS, Ábrahám: „Dapsy László szerepe a darwinizmus terjesztésében és annak teológiai fogadtatása” in *Teológiai Szemle*, L. évf. 3. szám, (2007), pp. 151-155.
- 4 BALOGH, Mihály: „*Tiszteletpéldány*”: Baráth Ferenc és Molnár Ferenc találkozása a Budapesti Református Főgimnáziumban (Kunszentmiklós: Önkormányzat, 2008).
- 5 MOLDOVÁN, György: „*Felméri Lajos: Emlékbeszéd*”, Erdélyi Múzeum 12 (1895), pp. 66-67.
- 6 „*Magyar írók élete és munkái*,” szerk. SZINNYEI József, (Budapest: Hornyánszky: 1891), III, p. 349.
- 7 CSEKEY, Sándor: *Az alapítás kora (1855-1870) = A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855-1955*, szerk. BUCSAY Mihály, PAP László, Bp., Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1955, 28–29.; vö. SZINNYEI, i. m., 349-350. – Molnár Aladár később a kultuszminisztériumban működött, mint titkár majd osztálytanácsos, feltehetően sokat segített az ifjú Felméri karrierjében. Ez természetesen további kutatásokra vár.
- 8 SZINNYEI, i. m., p. 350.

- 9 *Scottish Philosophical Theology 1700-2000*, ed. David FERGUSON, (Exeter, Imprint Academic, 2007). – Fraser a Free Church of Scotlandhoz tartozott és Thomas Chalmers tanítványa volt, az 1843-ban alapított New College-ban kezdett oktatni. Azonban a Sir William Hamilton helyét megpályázva lett az Edinburghi Egyetem logika és metafizika oktatója, majd professzora.
- 10 Fraserhez hasonlóan David Masson is Thomas Chalmersnek, a híres presbiteriánus szabad egyházi vezetőnek közeli barátja volt. Masson az Edinburghi Egyetemen a retorika és angol irodalom professzora lett.
Lásd: http://www.rse.org.uk/cms/files/fellows/biographical_index/fells_indexp2.pdf (Letöltve: 2012. május 20.)
- 11 További kutatásokra vár, hogy a New College-ban milyen tantárgyakat tanult, vagy csak kihasználta a skót kálvinista vendégszeretetet, és az ottani kurzusokat nem látogatta. Ismerve a skót kálvinista ajándékozók szigorúságát, meglepő lenne, ha ott nem hallgatott volna egyetlen előadást sem.
- 12 FELMÉRI, Lajos: „*Úti levelek Skóciából*”, (Sárospatak, [s. n.], 1870).
- 13 ZOVÁNYI, Jenő: „*Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*”, 3. jav., bőv. kiad., szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda, 1977, p. 193.
- 14 SZINNYEI, i. m., p. 350.
- 15 *Uo.*
- 16 ZOVÁNYI, i. m., p. 193.
- 17 SZINNYEI, i. m., p. 350.
- 18 *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. MARKÓ László, szerk. BALÁZS-ARTH Valéria és mások, Bp., Magyar Könyvklub, 2001–2007, II, pp. 607-608.
- 19 *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, szerk. a Tiszáninneni Református Egyházkerület elnöksége, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981, 1531, 211.
- 20 *Új magyar életrajzi lexikon*, i. m., pp. 607-608.
- 21 *A Sárospataki Református Kollégium... i. m.*, p. 211.
- 22 FELMÉRI, Lajos: „*Az iskolázás jelene Angolországban*”, (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1881).
- 23 SZINNYEI, i. m., p. 350.
- 24 „*Új magyar életrajzi lexikon*”, i. m. pp. 607-608.
- 25 SZINNYEI, i. m., p. 350.
- 26 *Uo.*
- 27 *Uo.*
- 28 MOLDOVÁN, i. m., pp. 66–67.
- 29 *Uo.*, p. 74.
- 30 FELMÉRI, *Úti levelek...*, i. m., p. 182.
- 31 MOLDOVÁN, i. m., p. 70.

- 32 FELMÉRI, Lajos: „*Neveléstudomány kézikönyve*”, Kolozsvár, Ajtai K. Albert, 1890, V.
- 33 ÁGOSTON, György: „*Felméri Lajos*”, Bp., OPMK, 1993 (Magyar pedagógusok), p. 34.
- 34 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., pp. 38-39.
- 35 Uo.
- 36 Uo.
- 37 Uo., VI.
- 38 MOLDOVÁN, i. m., p. 71.
- 39 Uo. Moldován itt az előszóból idéz.
- 40 Uo., p. 72.
- 41 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., p. 117.
- 42 ÁGOSTON, i. m., pp. 29–30.
- 43 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., p. 118.
- 44 Uo., p. 85.
- 45 ÁGOSTON, i. m., p. 30.
- 46 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., pp. 117.
- 47 MÉSZÁROS István, NÉMETH András, PUKÁNSZKY Béla: „*Neveléstörténet*”, Bp., Osiris, 2005, p. 344.
- 48 SEBESZTHA, Károly: „*Könyvismertetés, Felméri Lajos: Neveléstudomány*”, Magyar Philosophiai Szemle 9(1890)/5–6, pp. 458-475.
- 49 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., VII.
- 50 Uo.
- 51 BAIN, Alexander: „*Neveléstudomány*”, [s. l.], [s. n.], 1912, II, pp. 173-181.
- 52 PUKÁNSZKY, Béla: „*Magyar neveléstudomány, Protestáns pedagógiai hatások*”, 19. (Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2002), pp. 99-100.
- 53 SEBESZTHA itt helyesen értekezik arról, hogy Felméri sajátos jelentéstartalmat adott a liberális és utilitarista szavaknak, a neveléstudomány vonatkozásában pedig ez különösen igaz.
- 54 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., p. 112.
- 55 Uo.
- 56 ÁGOSTON i. m., p. 31.
- 57 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., p. 112.
- 58 PUKÁNSZKY, *Magyar neveléstudomány... i. m.*, p. 344.
- 59 Uo.
- 60 MÉSZÁROS, NÉMETH, PUKÁNSZKY, i. m., p. 344.
- 61 Uo., p. 344.
- 62 MATTHEW, Arnold: *Mixed essays*, (New York, Macmillan and co., 1879).
- 63 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, i. m., p. 113.

- 64 Uo. p. 112.
- 65 Uo. pp. 112-113.
- 66 BALOGH, Ferenc: „*Alapítványok és ösztöndíjak a debreceni református főiskolán*”, 2. jav. kiad., Debrecen, Városi Nyomda, 1934.
- 67 MÉSZÁROS, NÉMETH, PUKÁNSZKY, *i. m.*, p. 344.
- 68 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, *i. m.*, p. 69.
- 69 MÉSZÁROS, NÉMETH, PUKÁNSZKY, *i. m.*, p. 344.
- 70 *Stuart Mill St. Andrews-i beszéde*, ford. FELMÉRI Lajos, Pest, [s. n.], 1868. Idézi: FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, *i. m.*, p. 117.
- 71 ÁGOSTON, *i. m.*, p. 30.
- 72 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, *i. m.*, p. 115.
- 73 Uo.
- 74 Uo., p. 114.
- 75 MÉSZÁROS, NÉMETH, PUKÁNSZKY, *i. m.*, p. 344.
- 76 ÁGOSTON, *i. m.*, p. 31.
- 77 Uo.
- 78 Uo., p. 32.
- 79 SEBESZTHA, *i. m.*, p. 468.
- 80 Uo., p. 469.
- 81 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, *i. m.*, pp. 510-516.
- 82 I.m. p. 118.
- 83 Uo.
- 84 PUKÁNSZKY, Béla: „*Személyiségpedagógia elméletben és gyakorlatban*”, *Habilitációs értekezés*, (Debrecen: [s. n.], 1999), p. 11.
- 85 ÁGOSTON, *i. m.*, p. 32.
- 86 FELMÉRI, *Neveléstudomány...*, *i. m.*, pp. 510-516.

NÉVMUTATÓ

A

A. B. BRUCE 114
 ACSÁDY IGNÁC 145
 ÁGAI ADOLF 171
 ÁGOSTON GYÖRGY 188
 A. LAYMAN 118
 ALEXANDER BAIN
 Bain 186, 191
 ALEXANDER CAMPBELL CHEYNE 101, 113
 ALEXANDER CAMPBELL FRASER 181, 192
 ALEXANDER KEITH 37, 38, 39, 40, 41, 45, 82
 ALEXANDER MOODY STUART 27, 37, 43, 70, 76
 ANDREW BONAR 37
 ANDREW LANDALE DRUMMOND 133
 ANKA LÁSZLÓ 151
 ARANY JÁNOS 141, 175
 ARANY LÁSZLÓ 147, 148, 170
 ARCHIBALD GEIKIE 115
 ARNOLD MATTHEW 187
 ASA GRAY 111, 112
 A. SOMMERVILLE 74

B

BACH ALEXANDER 29
 BACON 186
 BALFOUR STEWART 118
 BALLAGI MÓR 24, 72, 99, 108, 141, 146, 166,
 181, 182
 BALOGH ELEMÉR 55, 65
 BALOGH FERENC 69, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 83,
 85, 95, 116, 161, 165
 BALOGH MIHÁLY 142, 143, 145, 165
 BALOGH PÉTER 16
 BÁNYAI JENŐ 48
 BARÁTH FERENC 159, 160, 161, 165, 167, 168,
 170, 181

BAUHOFFER 21, 23, 26
 BAUHOFFER GYÖRGY 17, 19
 BENKŐ ISTVÁN 50, 58
 BETHLENDI ENDRE 74, 78
 BIBERAUER IRMA 57
 BIBERAUER RICHÁRD 13, 62
 BIBERAUER THEODOR 57
 BILKEI PAP ISTVÁN 62
 BÍRÓ SÁNDOR 58, 63, 64, 67
 BLILNITZA PAULUS 15
 BODONHELYI JÓZSEF 52
 BÖHM KÁROLY 143
 BOLYKI JÁNOS 99, 100
 BOROS MIHÁLY 49
 BRICHTA KÁLMÁN 152
 BRUNSWICK TERÉZ 45
 BUZINKAY GÉZA 160, 168

C

CARL STEINKOPFF 15
 CHARLES DARWIN 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103,
 113, 117
 CHARLES FERMAUD 57
 CHARLES LYELL 97
 CSIKY LAJOS 9, 10, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76,
 77, 78, 79, 80, 83, 84, 165
 CSOHÁNY JÁNOS 72, 74, 75
 CSOPEY LÁSZLÓ 106
 CSOPJÁK ATTILA 62
 CS. SZABÓ LÁSZLÓ 145
 CSÜRÖS ISTVÁN 62
 CZERNEL ISTVÁN 107

D

DANIEL EDWARD 43
 DANIEL EDWARDS 20

KÁLVINIZMUS EURÓPA PERIFÉRIÁIN

DAPSY LÁSZLÓ 10, 95, 96, 97, 98, 99, 100,
106, 181
DÁVIDHÁZI JÁNOS 83
DAVID MASSON 181
DAVID PAGE 105
DAVIDSON J. 61
DICKENS 173
DÖMÖTÖR JÁNOS 95, 141, 142, 143, 144
DÓSA DÉNES 99
DWIGHT L. MOODY 113

E

EDWARD BANNERMAN BURNETT RAMSAY
166, 167
EDWARD MILLARD 25, 28
ENTZ GÉZA 96, 97
ERASMUS VON ROTTERDAM 13
ERDÉLYI JÁNOS 181, 182
ERDŐS JÓZSEF 74, 75

F

FABINY TIBOR 17, 72
FABÓ EDIT 168
FÁBRI ISTVÁN 15
FAIRBURN 79
FA ISTVÁN 54
FARKAS JÓZSEF 20, 50, 51
FARKAS SÁNDOR 55
FELMÉRI LAJOS 10, 149, 181, 185, 186, 190
FILÓ LAJOS 51, 73
FÖRDŐS LAJOS 146, 182
FORGÁCS GYULA 51, 59, 60
FOX WILLIAM 47

G

GAVIN CARLYLE 20
GEORGE ADAM SMITH 114
GEORGE BROWNE 16, 17, 19
GEORGE ELLIOT 173
GRÓF MIKÓ IMRE 107
GRÓSZ JÁNOS 15
GURNEY B. WILLIAM 47
GYULAI PÁL 142, 146, 173, 175
GYÜRKY ANTAL 99

H

HAMAR ISTVÁN 10, 78
HANKÓ VILMOS 106
HANUSZ ISTVÁN 106
HEISZLER JÓZSEF 73

HELLER ÁGOST 106
HENRY DRUMMOND 74, 100, 111, 113, 114,
115, 118, 134
HENRY WOTTON 145
HOLENDA BARNABÁS 106
HUGH MILLER 117
HUSZ JÁNOS 15

I

IMRE LAJOS 60
IRMA 50

J

JACOB MILL 185, 191
JACOB WATT 188
JÁKI LÁSZLÓ 143, 164
JAMES ANTHONY FROUDE 145, 161
JAMES BULLOCH 133
JAMES DENNEY 133
JAMES HALDANE 27
JAMES MACDONALD WEBSTER 59
JAMES YOUNG SIMPSON 113
JÁNOSI FERENC 96, 105
JESZENÁK JÁNOS 15
J. G. ONCKEN 26
J. M. MÜLLER 16
JOHANN ARNDT 17
JOHN DUNCAN 20, 24, 27, 37, 43, 44
JOHN EIBNER 13
JOHN FLEMING 117
JOHN LOCKE 186, 191
JOHN STUART MILL 188, 191

K

KARL FORTLAGE 182
KECSKEMÉTHY CSAPÓ ISTVÁN 60
KECSKEMÉTI FERENC 60
KENESSEY BÉLA 57, 58, 60, 132
KÉRI KATALIN 106
KLUPATHY JENŐ 106
KÓCSY DÁNIEL 50
KOMÁROMY LAJOS 160
KÖNIG RUDOLF 48, 49, 53, 55
KONTRA JÁNOS 58
KÓNYA GÁBOR 62
KÖNYVES TÓTH MIHÁLY 70
KOSSUTH LAJOS 27, 188
KOVÁCS ALBERT 99, 146, 182
KOVÁCS ÖDÖN 72, 166
KOVÁTS J. ISTVÁN 62
KRÉCSY BÉLA 106

NÉVMUTATÓ

KRISTÓFFY ISTVÁN 17
KUNO FISCHER 182

L

LADÁNYINÉ BOLDOG ERZSÉBET 107
LÁNG ADOLF 83
LICHENSTEIN GYÖRGY 142
LIPTAY PÁL 160
LODOVICUS HAYNALD 44
LÓNYAY BÉLA 142
LORD TEIGNMOUTH 15
LUTHER MÁRTON 13

M

MARCUS DODD 114
MARGÓ TIVADAR 96, 97
MÁRIA DOROTTYA 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22,
23, 24, 25, 30
MÁRK FERENC 73, 74, 79, 84
MARSHALKÓ TAMÁS 151
MARTONFALVI TÓTH GYÖRGY 72, 74
MÉLIUSZ JUHÁSZ PÉTER 75
MENDE JENŐ 106
MIKOLA SÁNDOR 106
MIKSZÁTH KÁLMÁN 148
MISS GORDON EMILY 48
MÓDRA IMRE 50
MOLNÁR ALADÁR 181
MOLNÁR FERENC 10, 143, 165, 181
MOODY ANDREW 48, 49, 50, 53
MORSE 48

N

NAGY MIKLÓS 159
NAGY SÁNDOR 70
NEWTON 117
NISBET JACOB 47

O

OTTLYK ERNŐ 13
OWEN CHADWICK 134

P

PÁKH ALBERT 159
PÁL APOSTOL 122
PALEY 116
PALKOVICS GYÖRGY 15
PASZLAUSZKY JÓZSEF 106
PAYR SÁNDOR 23

PETRI ELEK 58
P. G. TAIT 118
PLICHTA ALADÁR 57
PODROCKY LAJO 58
PREYSZ MÓRIC 106
PUKÁNSZKY BÉLA 186, 190
PULSZKY FERENC 18

R

RAIKES ROBERT 47
RÁTH ARNOLD 106
RAU KARL 50
RENAN 99
RÉVÉSZ BÁLINT 70
RÉVÉSZ IMRE 49, 51, 60, 69, 72, 73, 77, 141
RICHARD BAXTER 24
ROBERT BURNS 145, 163
ROBERT MURRAY MCCHEYNE 37
ROBERT PINKERTON 15, 25
ROBERT SMITH 20, 21, 43
RÓNAY JÁCINT 96, 97
ROTTMAYER JÁNOS 26, 48, 59

S

SAJÓ KÁROLY 106
SAMOSSY JÁNOS 16
SAPHIR FÜLÖP 48
SCHENIDER KORNÉL 50
SEBESTYÉN JENŐ 81
SEBESZTHA KÁROLY 185, 189
SIMON FERENC 53, 56, 58
SIR DAVID BREWSTER 117
STANISLAIDES DÁNIEL 15
STRAUSS 99
SZABÓ ALADÁR 13, 49, 50, 52, 54, 56, 57, 58,
116, 119, 120, 122, 123, 126, 132
SZALAY JÓZSEF 60
SZALAY KÁROLY 170
SZÁSZ BÉLA 105
SZÁSZ KÁROLY 50, 53, 56, 143, 146, 160, 166
SZÉKÁCS JÓZSEF 18, 20, 24, 28, 181
SZÉKELY GUSZTÁV 58
SZEREMLEY BARNA 126, 127, 133
SZIGETI JENŐ 13, 25
SZÓTS FARKAS 50, 51, 53, 58

T

TABAJDI LAJOS 74, 79, 142
TAKARÓ GÉZA 60, 62
THALY KÁLMÁN 142, 175
THOMAS ARNOLD 84

KÁLVINIZMUS EURÓPA PERIFÉRIÁIN

THOMAS CARLYLE 142, 144, 146, 172
THOMAS CHALMERS 82, 117
THOMAS HUGHES 84
THOMPSON THOMAS 47
THORTON HENRIK 47
TODD ALPHEUS 105
TOMSICH PÁL 98
TÖRÖK AURÉL 96, 97
TÖRÖK PÁL 18, 20, 24, 28, 50, 53, 142, 146,
181
TÓTH KÁLMÁN 50

V

VARGHA DÓRA 151
VICTOR JÁNOS 59, 60, 61

W

WALTER SCOTT 145
WICHERN 80
WILLIAM ALLAN OWEN 20, 43
WILLIAM CANTON 15
WILLIAM ROBERTSON 114
WILLIAM SHAKESPEARE 172, 174
WILLIAM THACKEREY MACPEACE 170
WILLIAM WILBERFORCE 112
WILLIAM WINGATE 20, 24, 43
WIMMER AUGUST GOTTLIEB 17, 27
WINTERMANTEL ISTVÁN 170

Z

ZAY KÁROLY 18

TÁRGYMUTATÓ

- Alsószász Traktátus Társaság 27
 Amerikai és Külföldi Vasárnapi Iskolai
 Egyesület 55
 angol 13, 15 21, 23-24, 26-27, 38, 42-44, 51, 55,
 70, 72,-73, 76, 79, 83-85, 96-98, 103-
 104, 108, 115, 122, 127, 133, 142, 144,
 146, 149, 151, 159-162, 166-167, 170-
 175, 181, 183-185, 187, 191
 angol evangélikalizmus 122
 Angol Királyi Földrajzi Társaság 97
 Angol Presbiteriánus Egyház 42
 angolszász 10, 27, 37, 49, 51, 79, 85, 133, 144-
 145, 147-149, 160, 173, 181, 185-186,
 188
 irodalom 10, 139, 173, 181
 liberalizmus 144
 pragmatizmus 186
 romantikus világszemlélet 145
 szubkultúra 49
 társadalom 51
 útinaplók 37
 baptista 20, 26-27, 48, 59-62
 egyház történetész 48
 felekezet 26, 60
 hit 27
 iratterjesztő 48
 misszió 59
 belmisszió 10, 13, 17, 47, 49, 52, 55, 58, 59, 62,
 69, 72-85, 100, 116, 125, 166
 belmisszió atyja 49, 116, 125
 belmisszió harcosa 77
 belmissziói egyesület 59
 belmissziói
 munka 85-86, 92
 tétel 79
 belmissziós
 egyház 17
 17
 éneklés 55
 törekvés 55
 vezéralakok 13
 Biblia 13-31, 47-52, 54 58, 59, 61, 63-64, 71, 82,
 11, 116, 123, 127-128, 130-131, 164-
 165, 174, 177, 188-189
 bibliaárus (kolportőr) 13, 17-18, 20-21, 31
 bibliafordítás 24
 bibliai tanítás 47, 111, 128
 bibliaóra 25, 63, 94
 bibliatanulmányozó csoport 50
 Bibliatársulat 14-17, 21-27, 48, 50, 52, 59, 64,
 71
 bibliaterjesztés 15, 18-21, 24-25, 29, 31
 Brit Egyesület a Tudományos Haladásért 117
 Brit és Külföldi Bibliatársulat (BKBT) 14, 17,
 21, 23, 26, 50, 52, 59, 71
 British and Foreign Bible Society lásd: Brit és
 Külföldi Bibliatársulat
 Budapesti Magyar Vasárnapi Iskola 54
 Budapesti Református Teológiai Akadémia 50
 Budapesti Vasárnapi Iskolai Szövetség 59
 Comenius-társaság 182
 darwini
 eszmék 96
 evolúció 117
 tanok 96
 természettudomány 113
 darwinista 96-97
 darwinizmus 10, 84, 96-100, 107-108, 133, 191
 Debrecen 9, 49, 51, 65, 69-79, 85, 95, 97, 99,
 103-104, 106, 108, 116, 122, 127, 141-
 142, 165, 181
 debreceni diák 65, 79, 95, 106
 Debreceni Jótékony Nőegylet 70
 Debreceni Országos Felsőbb Gazdasági
 Tanintézet 103
 debreceni ortodoxia 73, 99, 127
 Debreceni Protestáns Lap 70, 77, 79
 debreceni rabsegélyező egylet 70
 Debreceni Református Kollégium 9, 49, 69, 95,
 103, 141
 Debreceni Teológiai Akadémia 70
 diakonissza misszió 62
 Edinburgh 39, 43, 53-54, 70, 75-76, 95, 114-
 115, 142, 146, 160, 163, 165, 167
 edinburghi
 diák 74, 78-79, 83
 New College 9, 96, 117, 181
 Edinburghi Bibliatársulat 24, 26-27
 Edinburghi Bizottság 28
 Edinburghi Zsidómissziós Bizottság 61
 egyesület 10, 47, 54-55, 57-59, 61-62, 74, 76,
 103, 106, 108, 117, 144, 175, 183
 egyház 9, 17, 19-20, 23-25, 28, 39, 42-44, 47-49,
 54-55, 57, 61-62, 69-85, 95, 114, 116-

- 117, 125, 133, 160, 162, 164-165, 181, 185
- egyházi
- élet 20, 69-70, 70, 72, 74-76, 78, 100 108, 161, 182
 - elit 18
 - képviselők 16
 - könyvtár 24
 - megújulás 19, 22, 57
 - mozgalom 17
 - tömegek 14
 - tradicionalizmus 72
- egyházköztség 74, 76
- egyház történet 9, 15, 20, 23, 48, 133
- egyház történet 9, 13, 50, 58, 71, 76
- Egyház történeti Szemle 13
- emancipáció 151
- Erdélyi Irodalmi Társaság 182
- Erdélyi Múzeum Közművelődési Egylet 182
- erkölcs 74, 79-80, 114, 123, 146, 148, 152, 154, 169-171, 174, 183, 185, 187-190
- 168, 191-193, 195-196, 198
- erkölsbíra 147, 167, 169, 171-173
- erkölcsi
- hatáselmélet 122
 - igazság 124, 171
 - kérdés 80
 - megaláztatás 154
 - nevelés 170, 183, 185, 189-190
 - norma 128 oktatás 64
 - rend 91
 - viselkedés 54
- erkölcsiség 49, 121, 146 187
- Evangelical Alliance 73
- Evangelical Christendom 28
- evangélikál 10, 14, 17-18, 22, 24-29, 48, 51, 72, 77, 95, 100, 122, 128, 142, 159
- bestseller 128
 - hatás 10, 27, 72
 - irány 159
 - irányzat 11, 116
 - kör 22, 37, 100
 - mozgalom 116
 - szemléletmód 14
 - vallásos irodalom 17
- evangélikalizmus 11, 14, 18, 72, 74, 77, 111, 114, 124, 163
- evangélikus 17, 20, 60, 72, 99
- egyház 19, 42
 - lelkész 17-18, 27
- Evangélikus Egyház 42
- Evangélikus Élet 13
- evangélista 113, 126, 134
- evangélium 13-14, 17, 21, 26, 42, 44, 51, 54, 81, 117, 125-127, 174
- evangéliumi
- belmissziók 72
 - elit 23
 - hatás 75
 - hit 117
 - irányzat 56
 - irodalom 22
 - kegyesség 18, 113
 - keresztyénység 115
 - közösség 58
 - megújulás 69
 - ügy 18
- evangélizáció 25, 54, 56-58, 79, 115, 117, 123, 134
- evangelizátor 122, 132
- Evangelíomi Protestáns Lap 73, 77
- felsőoktatás 103
- Filadelfia Egyesület 61
- Főiskolai Gyorsíró Egylet 76
- Gyermekszolgálati Különleges Misszió 56
- Habsburg államhatalom 29
- Habsburg Monarchia 15
- Habsburg udvar 16-17, 19, 26-27, 29-30
- Habsburg uralkodóház 15
- haditörvényszék 26, 28, 30
- humor 145, 159, 164-175
- humorelmélet 147, 170
- humorista 170, 173
- humoros 171, 184
- iratterjesztés 10, 13-14, 16, 18, 21-23, 26-30
- kalocsai érsek 44
- kálvini önkéntesség 147
- kálvinista 74, 104, 114, 123, 125, 134, 144, 146-147, 149, 161-163, 165-166
- kálvinizmus 73, 93, 114, 142, 144, 146, 159, 161-162, 164-166, 175, 185, 188
- katolikus 16-19, 24-25, 29-30, 37, 44-45, 52
- egyház 17
 - ellenállás 25
 - ellenes világszemlélet 25
 - ellenség 25
 - érsek 16
 - hatóság 30
 - nemesség 18
 - ország 29
 - püspök 16
 - uralkodó ház 25
- keresztyén 57, 79, 100, 113, 115-116, 118, 125, 132, 146
- dogmák 112
- egyház 75

NÉVMUTATÓ

- hit 40, 74, 81, 114-116, 119, 122, 124, 129,
133-134, 163
hitelv 14
hitvallás 163, 174,
irodalom 24, 28
kedvesség 41
kegyesség 14
közösség 42, 111
lelkesedés 43
teológia 111, 117
testvér 40, 42
tradíció 112
vezető 115
világkép 117
- Keresztyén Evangélista 60
Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) 54, 57
keresztyének 21, 80, 118-119
keresztyéni felelősségtudat 51
keresztyénné válás 23, 81
keresztyénység 43, 79, 81, 111-115, 120, 124-
125, 127, 134, 146-147, 163-164
- Királyi Magyar Természettudományi Társulat
97
- kolportőr lásd.: bibliaárus
közoktatás 186, 188
külmisszió 81
külmisszió feladata 81
külmissziói célok 163
külmissziói munka 80
lelkész 13, 17-30, 37, 44, 48-49, 56, 60-62, 65,
70-71, 77-83, 99, 108, 113, 115, 123-
124, 164-165
lelkési konferencia 25
Londoni Vasárnapi Iskolai Egyesület 54-55, 59
Lorántffy Zsuzsa Nőegylet 163
Lorántffy Zsuzsanna Egyesület 56, 58, 61
lutheránus 16, 61
lutheránus egyház 61
Lutheránus Líceum 15
Magyar Gazdasági Egyesület 103, 106, 108
Magyar Irodalmi Önképzőkör Társulat 142
Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 70,
132-133
Magyar Református Egyház 55, 60, 84, 160
Magyar Tudományos Akadémia 97, 106
Magyarországi Biblia Intézet 15-16
misszió 18, 22-28, 37, 40-41, 43, 48-49, 71,
79, 81
missziói
 felfogás 14
 folyamat 14
 gondolkodás 71, 77, 85
 küldetés 54
 munka 27, 42,-43, 71, 76-77
 szervezet 70
 társulat 80
misszionárius 19-29, 39, 43-44, 48-51, 55, 61,
78-79
missziós
 célzat 23
 körút 26
 közösség 81
 lelkész 48
 szolgálat 43
misszióteológia 71, 79
Morisson Akadémia 115
mozgalom 14, 47, 49-50, 52-54, 56-62, 66, 76,
105, 113, 115, 146
Németajkú Gyülekezet 50
Németajkú Leányegyház 47-49, 52-53, 56-58,
127
Nemzeti Bibliatársulat 15
Nemzeti Vasárnapi Iskolai Szövetség 61
népoktatás 13, 99, 149
oktatás 52, 71, 103-104, 183
oktatási
 anyag 103
 feladat 103
 rendszer 183, 187
 terv 61
Országos Református Lelkész Egyesület 62
ösztöndíj 70-71, 76-77
ösztöndíjas 49-50, 53-54, 56, 60, 62, 75, 77-78,
95, 100, 103-104, 122
 diák 50, 77, 95, 100, 103, 122, 146, 160
 program 49
Pesti Biblia Raktár 28
pietista 24-25
 csoport 127
 ébredés 74
 hatás 56, 71-72, 95
 irányzat 18
 kegyesség 51, 77
 kör 48, 100
 lelkész 17
 mozgalom 14, 19
 vallásos irodalom 17
pietisták 17, 22, 57
pietizmus 18-19, 22, 72-73
pogány 81, 125
 műveltség 124
 nemzet 81
pogánymisszió 22
Pozsonyi Biblia Intézet 15
presbiteri szolgálat 108
presbiteriánus 161, 164-166

- egyház 28, 42, 95
- felekezet 166
- rendszer 165
- vallásosság 164
- presbitérium 75
- prostituált 151-154
- prostitúció 151-154
- protestáns 49, 52, 55, 113, 125 127, 142, 145-147, 149, 174, 187-188
 - egyház 18, 20, 22-24, 83, 85, 95, 118, 133
 - elit 20, 23
 - értelmiség 99, 175
 - felekezet 14, 116
 - felfogás 13
 - hitéleti irodalom 14
 - hitelv 14
 - irányzat 14
 - iratterjesztés 13, 29
 - iskola 16
 - közösség 95
 - lelkész 18, 20, 22, 30
 - nemesség 15, 19
 - szabadelvűség 108
 - társadalmi réteg 18
 - teológia 99-100, 122
 - traktátus 13
- Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL) 52, 72, 83, 99, 108
- Protestáns Egylet 51, 72-73, 146, 182
- Protestáns Képes Naptár 55
- Protestáns Szemle 70
- Protestáns Tudományos Szemle 99
- Protestáns Unió 99
- protestánsok 14, 18, 25, 29, 43, 108, 165, 187
- puritán 164
 - gyökér 72, 83, 163, 181
 - hagyomány 146
 - kegyesség 18
 - szellem 72
 - tartalom 72
- puritanizmus
- püspök 16, 44, 50, 53, 55-56, 60, 84, 142-143
- püspöki titkár 78
- református 16, 19-20, 23, 26-27, 49, 52, 59-60, 69-78, 84, 99, 107, 114, 123, 131, 133-134, 141-142, 144, 147, 159-160, 163, 170, 173-174, 181, 188
 - belmisszió 47, 59, 116 125
 - egyház 30, 42, 44, 49, 54-55, 57, 60-62, 69, 75-78, 81, 84-85, 160, 181
 - egyházmegújítás 47
 - felekezet 49, 52
 - gyülekezet 49
 - jogász 49
 - lelkész 49
 - peregrináció 100
 - pietizmus 73
 - templom 54
 - teológia 49-54, 57, 69, 99, 122, 141
 - teológus diák 49
- reformátusság 49, 74
- Religious Tract Society lásd: Vallásos
 - Traktátus Társaság
- rendőrség 29, 151
- Rousseau-i iskola 42
- Sárospatak 16, 53, 181
- sárospataki főiskola 182
- Sárospataki Lapok 126, 134
- Sárospataki Református Kollégium 16, 181
- segédtanár 70, 142
- skót államegyház 19
- Skót Bibliatársulat 25
- Skót Egyház 43-44, 71, 78
- Skót Misszió 10, 18-19, 21-27, 37, 47-62, 72, 76, 96, 116, 146, 161
- Skót Nemzeti Vasárnapi Iskolai Szövetség 61
- Szentírás 13-16, 18-20, 22-23, 28, 30, 44, 111-112, 114, 116, 121, 127, 174
- tanár 71, 75, 78, 98, 105-106, 108, 115-116, 120, 122-123, 126, 130-132, 142, 144, 151, 165, 168-1173, 184, 186
- tanári
 - kar 75, 142-143
 - munka 96, 142
 - pálya 143
 - testület 142
- tanársegéd 97
- teológia 10, 50-52, 57, 60, 72-73, 75, 79, 95, 99-111, 113, 116-120, 123, 127-128, 131, 141, 144, 182
 - professzor 50, 75
- teológiai
 - élet 51, 76, 122
 - hallgató 51, 57
 - ifjúság 53
 - internátus 50
 - irányzat 69, 127
 - képzés 103
 - könyvtár 99
 - látás 75
 - liberalizmus 51-52, 72, 159, 174, 182
 - munka 70
 - mű 71
 - oktatás 71
 - professzor 51, 56, 165
 - tanár 13, 60, 69-70, 78, 116, 118, 126, 132

tanszék 70
 tanulmány 50, 74, 115, 181
 teológiatörténet 72
 teológus 49-50, 52-54, 56, 58, 65, 70-71, 74-76,
 79, 81, 113, 117-118, 120, 128-129,
 131, 133, 164
 diák 49, 53-54
 hallgató 52
 ifjú 50
 Természettudományi Közlöny 105-106
 Természettudományi Társaság 97-98, 107
 Tiszamelléki Református Tanár Egylet 182
 titkosrendőrség 19
 törvény 44, 100, 111, 117-119, 123, 126-128,
 171
 törvényhozás 153
 törvénykezés 146, 164
 törvényszék 128
 traktátus 13-14, 17, 19-29, 50, 61
 traktátusárus 20
 traktátusterjesztés 19-20, 24, 26-27
 Vallásos Traktátus Társaság (VTT) 14, 29
 vallástanár 50, 55
 vasárnapi iskola 47-58
 Vasárnapi Iskolai Egyesület 47, 54-55, 59
 Vasárnapi Iskolai Világszövetség 48
 Vizsolyi Biblia 13
 zsidó 21-22, 24-25, 29, 48-49, 95, 124, 166
 konvertita 21, 29
 zsidókeresztyén 48, 50
 zsidómisszió 19, 26, 37-38, 40-41, 43, 55, 61,
 76, 81, 159
 Zsidómissziós Bizottság 26, 61
 zsidóság 19, 22, 27, 49, 81
 zsidóság migrációja 22

